

Молодой учёный

№ 20.1 (79.1)

2014

Спецвыпуск

III Международная научная конференция
«Современная наука и инновации»
Университет «Болашак», г. Кызылорда, Казахстан,
декабрь, 2014 г.

ISSN 2072-0297

Молодой учёный

Ежемесячный научный журнал

№ 20.1 (79.1) / 2014

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметова Галия Дуфаровна, *доктор филологических наук*

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, *доктор педагогических наук*

Иванова Юлия Валентиновна, *доктор философских наук*

Лактионов Константин Станиславович, *доктор биологических наук*

Сараева Надежда Михайловна, *доктор психологических наук*

Авдеюк Оксана Алексеевна, *кандидат технических наук*

Алиева Тарана Ибрагим кызы, *кандидат химических наук*

Ахметова Валерия Валерьевна, *кандидат медицинских наук*

Брезгин Вячеслав Сергеевич, *кандидат экономических наук*

Данилов Олег Евгеньевич, *кандидат педагогических наук*

Дёмин Александр Викторович, *кандидат биологических наук*

Дядюн Кристина Владимировна, *кандидат юридических наук*

Желнова Кристина Владимировна, *кандидат экономических наук*

Жуйкова Тамара Павловна, *кандидат педагогических наук*

Игнатова Мария Александровна, *кандидат искусствоведения*

Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук*

Коварда Владимир Васильевич, *кандидат физико-математических наук*

Комогорцев Максим Геннадьевич, *кандидат технических наук*

Котляров Алексей Васильевич, *кандидат геолого-минералогических наук*

Кузьмина Виолетта Михайловна, *кандидат исторических наук, кандидат психологических наук*

Кучерявенко Светлана Алексеевна, *кандидат экономических наук*

Лескова Екатерина Викторовна, *кандидат физико-математических наук*

Макеева Ирина Александровна, *кандидат педагогических наук*

Мусаева Ума Алиевна, *кандидат технических наук*

Насимов Мурат Орленбаевич, *кандидат политических наук*

Прончев Геннадий Борисович, *кандидат физико-математических наук*

Семахин Андрей Михайлович, *кандидат технических наук*

Сенюшкин Николай Сергеевич, *кандидат технических наук*

Ткаченко Ирина Георгиевна, *кандидат филологических наук*

Яхина Асия Сергеевна, *кандидат технических наук*

На обложке изображен Дмитрий Борисович Кабалевский (1904—1987) — советский композитор, дирижёр и пианист, педагог.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231. E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Арбузова, д. 4

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал входит в систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) на платформе elibrary.ru.

Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Ответственные редакторы:

Кайнова Галина Анатольевна

Осянина Екатерина Игоревна

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, *кандидат филологических наук, доцент (Армения)*

Арошидзе Паата Леонидович, *доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)*

Атаев Загир Вагитович, *кандидат географических наук, профессор (Россия)*

Борисов Вячеслав Викторович, *доктор педагогических наук, профессор (Украина)*

Велковска Гена Цветкова, *доктор экономических наук, доцент (Болгария)*

Гайич Тамара, *доктор экономических наук (Сербия)*

Данатаров Агахан, *кандидат технических наук (Туркменистан)*

Данилов Александр Максимович, *доктор технических наук, профессор (Россия)*

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, *доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)*

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, *доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)*

Игисинов Нурбек Сагинбекович, *доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)*

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, *кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)*

Кайгородов Иван Борисович, *кандидат физико-математических наук (Бразилия)*

Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*

Козырева Ольга Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Россия)*

Лю Цзюань, *доктор филологических наук, профессор (Китай)*

Малес Людмила Владимировна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Нагервадзе Марина Алиевна, *доктор биологических наук, профессор (Грузия)*

Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, *кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)*

Прокопьев Николай Яковлевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Прокофьева Марина Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)*

Ребезов Максим Борисович, *доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)*

Сорока Юлия Георгиевна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Узаков Гулом Норбоевич, *кандидат технических наук, доцент (Узбекистан)*

Хоналиев Назарали Хоналиевич, *доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)*

Хоссейни Амир, *доктор филологических наук (Иран)*

Шарипов Аскар Калиевич, *доктор экономических наук, доцент (Казахстан)*

Художник: Евгений Шишков

Верстка: Максим Голубцов

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Жанмолдаев Б. Ж., Аленов К. Т.**
Постановка общей задачи колебания плоского элемента, находящегося под поверхностью деформируемой среды, с учетом температуры... 1

БИОЛОГИЯ

- Өтесінов Ж. Ө., Оспанова Г. Қ., Примбетова А. И.**
Зат алмасу жасушалық үдерісіндегі органикалық заттар..... 3

ГЕОГРАФИЯ

- Ерболатов Н. Н., Айдаров О. Т.**
Жаңадария өзенінің тарихы мен географиялық жағдайы 5

ЭКОЛОГИЯ

- Асқарова Г. Ш., Бекенова Ұ. С.**
Қызылорда қаласы төңірегінде көктем мезгілінде топырақта ауыр металдардың таралуы 8
- Мухамедова Н. С., Жүсіпова Л. Ә.**
Қызылорда облысындағы Ызалыкөл көлінің маусымдық гидрохимиялық режимі 9

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

- Нұрғызарынов А. М., Назаров Е. А., Шарипова А., Меңғалиева Г.**
Арал теңізінің құрғаған орнында топырақ түрлерінің қалыптасуы.....11

- Нұрғалиев Н. Ш.**
Пішенді престопа жинаудың тиімділігін негіздеу.....13

- Тоқтамысов Ә. М., Имағазиев П. О.**
Топырақты өңдеу жүйесін жетілдіру арқылы алдын ала суға бастыру тәсілі арқылы күрішті көшеттік тәсілмен өсіру15

ПОЛИТОЛОГИЯ

- Әлібек А. С.**
Қазіргі замандағы ақпараттық қауіпсіздік саясаты19
- Насимов М. О.**
Әлеуметтік желілер: SWOT-талдау.....20

ИСТОРИЯ

- Еңсепов А. Ә., Абашева А. Қ.**
Ұлттық және діни мерекелердің рөлі.....22
- Тоқболат С. Т.**
Патшалық Ресейдің Орта Азия аймағы саясатындағы Арал әскери флотилиясының маңызы (XIX ғасырдың екінші жартысы)23

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

- Жусупбекова М. Қ.**
ҚР Конституциясы — елдік қуатымыздың қайнары.....26

ПЕДАГОГИКА

- Абдраманова Г. Б., Еспенбетова Ш. О.**
Биология курсында ойын элементтерін пайдаланудың тиімділігі28

Абдраманова Г. Б., Жусупова Э. У., Нахатова Ж. А.
Деңгейлеп оқыту технологиясының ерекшелігі 30

Асанова М.
Сындарлы оқыту бағдарламасы тәжірибе барысында31

Аскарова М. А.
О системе критериального оценивания в обучении (из наблюдений опыта учителей на практике в школе).....34

Есиркепов Ж. М., Макулбеков Н. Б.
Социальная роль в процессе формирования духовно-нравственного становления личности студента36

Еспенбетова Ш. О., Қожагелдиева Г. Т.
Инновациялық технологияларды педагогикалық процесте пайдаланудың тиімділігі38

Майгельдиева Ш. М., Байулов Г. Б.
Жастарға ұлттық тәрбие арқылы музыкалық педагогика негізінде тәрбие берудің мүмкіндіктері40

Майгельдиева Ш. М., Омаров Д. К.
Жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастырудағы мұражайлардың ролі42

Сәдуақасқызы К., Тапаева А., Бәйімбетова Г. Т., Төрбек Б. Ж.
Педагогикадағы ғылыми зерттеу әдістері және педагогикалық зерттеудегі логика44

Тапаева А. П., Арзымбетова Б. Ж.
Оқушыларға сапалы білім берудегі озық инновациялық технологиялардың тиімділігі47

Тапаева А., Бейсбаева А. Б., Рамазанова Н. Е.
Дарынды балалармен жұмыс жасаудың басты бағыттары49

Тапаева А., Ермаханов К., Елібай Г. Қ.
Химия сабағында оқушыларға логикалық тапсырмалар жүйесін пайдалану әдістемесі.....51

Тапаева А., Сырбаева Ә. Ж., Байтуған Қ. Б.
Педагогикалық технология мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру55

Шарипова А. Ж., Тапаева А., Абдуллаев Н. Б., Кәрімов К. Ы., Қартаңбай А. Т.
Инновациялық технологияларын қолдану арқылы білім сапасын арттыруды жүзеге асыру жолдары57

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

Есиркепов Ж. М., Егизбаев Ж. А.
Педагогическое взаимодействие как основа образовательного процесса на занятиях по физической культуре в вузе60

Есіркепов Ж. М., Зулпыхаров Х. Ш.
Қазақтың ұлттық ойындарының зерттелуі және тәрбиелік мәні62

ФИЛОЛОГИЯ

Нұрсұлтанқызы Ж., Дүйсенова Т.
Қ.Жұмаділов шығармаларындағы киім-кешек атауларына қатысты көнерген сөздер66

Нұрсұлтанқызы Ж., Жоламанова Т.
Т.Айбергенов поэзиясындағы «Ақ» — «Қара» түстерінің танымдық сипаты68

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Постановка общей задачи колебания плоского элемента, находящегося под поверхностью деформируемой среды, с учетом температуры

Жанмолдаев Бакытжан Жамаладинович, доктор технических наук, профессор;
Аленов Канат Табынович, докторант
Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата (г. Кызылорда, Казахстан)

Рассмотрим безграничную в плане пластинку толщиной $2h$, находящейся под поверхностью полубесконечной среды на глубине $(h_0 - h_1)$. Плоскость (XY) поместим в средней плоскости пластинки $z=0$. Ось OZ направим в сторону внешней поверхности верхнего слоя.

Для общности материалы верхнего слоя и основания будем считать различными. Обозначим параметры пластинки индексом «1», верхнего слоя индексом «2», основания индексом «3». 1 [34]

Рассматривая задачу в трехмерной линейной постановке, уравнения движения слоя пластинки и основания с учетом вязкости и температуры в потенциалах Φ и $\bar{\psi}$ продольных и поперечных волн запишем в виде:

$$N_j(\Delta\Phi_j) = \rho_j \frac{\partial^2 \Phi_j}{\partial t^2} + \alpha_{0j} n_j(T_j)$$

$$Mj(\Delta\bar{\psi}_j) = \rho_j \frac{\partial^2 \bar{\psi}_j}{\partial t^2}; \tag{1.1.}$$

$$\Delta T_j - \frac{1}{c_{0j}^2} \cdot \frac{\partial T_j}{\partial t} - \frac{1}{c_{1j}^2} \cdot \frac{\partial T_j}{\partial t} = P_j \left(\frac{\partial}{\partial t} \right) K_j \cdot (\Delta\Phi_j - \alpha_{0j} T_j);$$

$j = 1, 3$

где операторы $N_j; K_j$ равны

$$N_j = L_j + 2M_j; K_j = L_j + \frac{2}{3} M_j$$

а Δ — трехмерный оператор Лапласа

$$\Delta = \frac{\partial^2}{\partial E^2} + \frac{\partial^2}{\partial C^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$$

L_j, M_j — вязкоупругие операторы

$$L_j(\zeta) = \lambda_j [\zeta(t) - \int_0^\infty f_{1j}(t - \xi) \xi(\xi) d\xi]; \tag{1.2.}$$

$$Mj(\zeta) = \mu_j [\zeta(t) - \int_0^\infty f_{2j}(t - \xi) \xi(\xi) d\xi];$$

$f_{ij}^{(l)}$ — ядра операторов ($l=1,2$), $\lambda_j, \mu_j, \alpha_{0j}$ — постоянные материалов.

$$P_j \left(\frac{\partial}{\partial t} \right) = \eta_0 \frac{\partial}{\partial t} + \eta_1 \frac{\partial^2}{\partial t^2}; \tag{1.3.}$$

Где η_0, η_1 — коэффициенты вязности.

Предполагая материалы слоя, пластинки и основания вязкоупругими и изотропными, зависимости напряжения $\sigma_{ij}^{(j)}$ от деформации $\epsilon_{ii}^{(j)}$ с учетом влияния температуры T_j запишем в виде операторных соотношений больцмановского типа

$$\sigma_{ij}^{(j)} = L_j(\epsilon_{ii}^{(j)}) + 2M_j(\epsilon_{ii}^{(j)}) - \alpha_{0j} K_j(T_j) \tag{1.4.}$$

$$\sigma_{ij}^{(j)} = M_j(\epsilon_{ii}^{(j)}); (i \neq k) (i, k = E, C, z)$$

Будем считать, что колебания пластинки под поверхностью могут быть вызваны как внешними усилиями на внешней поверхности $z = h_0$, так и возмущениями распространяющимися со стороны основания. Кроме того, будем считать, что по границам контакта $z = h_1$ и $z = h_1$ пластинки с верхним слоем и основанием, эти контакты идеальные, т.е. отсутствует трение. Тогда будем иметь следующие граничные условия: на внешней стороне ($z = h_0$)

$$\sigma^{(2)} = F_z^{(2)}(E, C, t), \quad \sigma_{ij}^{(j)} = F_{jz}^{(2)}(E, C, t) \quad (j = x, y) \tag{1.5.}$$

И одним из трех условий для T_2

$$T_2 = F_0(E, C, t); \quad \frac{\partial T_2}{\partial z} = F_1(E, y, t) \tag{1.6.}$$

$$h_0^{(2)} \frac{\partial T_2}{\partial z} = [T_2 - F_2(E, y, t)]$$

На границе контакта верхний слой — пластинка $z = h_1$

$$\sigma_{zz}^{(1)} = \sigma_{zz}^{(2)}; \sigma_{jz}^{(1)} = 0, \sigma_{jz}^{(2)} = 0, w^{(1)} = w^{(2)} \quad (j=x, y) \quad (1.7.)$$

и для температуры $T_j \quad (j=1,2)$

$$T_1 = T_2; \frac{\partial T_1}{\partial z} = \frac{\partial T_2}{\partial z}$$

$$h_0^{(1)} \frac{\partial T_2}{\partial z} - T_1 = h_0^{(2)} \frac{\partial T_2}{\partial z} - T_2$$

На границе пластинка — основание $z = -h_1$

$$\sigma_{zz}^{(1)} = \sigma_{zz}^{(3)} + F_{3z}^{(3)}(x, y, t), \sigma_{jz}^{(1)} = 0; \quad (1.8.)$$

$$\sigma_{ij}^{(3)} + F_{jc}^{(3)}(E, C, t) = 0; w^{(1)} = w^{(3)} + F_0^{(3)}(x, y, t) \quad (j=x, y)$$

и для температуры $T_j \quad (j=1,3)$

$$T_1 = T_3; \frac{\partial T_1}{\partial z} = \frac{\partial T_3}{\partial z};$$

$$h_0^{(1)} \frac{\partial T_1}{\partial z} - T_1 = h_0^{(3)} \frac{\partial T_3}{\partial z} - T_3$$

где функции $F_{3z}^{(3)}(x, y, t); F_{jc}^{(3)}(x, y, t); F_0^{(3)}(x, y, t)$ описывают напряжения и смещения в падающей волне снизу,

т.е. со стороны основания, что может быть вызвано, в частности, землетрясением или взрывом, $h_0^{(j)}$ — коэффициенты теплопроводности.

Кроме того, должны выполняться условия затухания на бесконечности, т.е. при $z \rightarrow -\infty$

$$\Phi^{(3)} = 0, \psi_1^{(3)} = \psi_2^{(3)} = \psi_3^{(3)} = 0 \quad (1.8.)$$

Начальные условия нулевые

$$\Phi^{(j)} = \frac{\partial \Phi^{(j)}}{\partial t} = \frac{\partial \Psi^{(e)}}{\partial t} = \bar{\psi} = T_j = \frac{\partial T_j}{\partial t} = 0 \quad j = 1, \bar{3}; \quad \text{при}$$

$t=0$

(1.9.)

Таким образом, краевая задача колебания пластинки, находящейся под поверхностью с учетом влияния температуры, сводится к решению интегродифференциальных уравнений (1.1.) при граничных и начальных условиях (1.5–1.9).

В дальнейшем рассмотрим случай колебания пластинки находящейся под поверхностью без учета температуры и колебания плоского элемента лежащего на деформируемом основании с учетом температуры.

Литература:

1. Филиппов И.Г., Чебан В.Г. Математическая теория колебаний упругих и вязкоупругих пластин и стержней. — Кишинев: Штиинца, 1988. — 190 с.
2. Филиппов И.Г., Халикулов Ш. К Теории колебаний изотропной вязкоупругой пластинки с учетом температуры. — М, 1986. Деп. Во ВНИИКСе №6194.
3. Джанмулдаев Б.Д. Математические методы при исследовании колебаний плоских элементов конструкций, взаимодействующих с деформируемой средой. — Кызылорда, 2002.
4. Егорычев О.А. Филиппов И.Г. Математические методы при исследовании колебаний плоских элементов строительных конструкций. — Труды Российско-Польского семинара «Теоретические основы строительства». — Варшава, 1995. — с. 49-50.

БИОЛОГИЯ

Зат алмасу жасушалық үдерісіндегі органикалық заттар

Өтесінов Жарылқасын Өтесінұлы¹, ауыл шаруашылығының докторы, профессор;

Оспанова Гүлжазира Қарсақбайқызы², биология магистрі;

Примбетова Айгүл Иманғалақызы², педагогика ғылымдарының магистрі

¹«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Көмірсулар жасушаның барлық тіршілік әрекетінде қозғалысқа, секрецияға, биосинтезге, бөлінуге, т.б. жұмсалатын энергияның көзі болып табылады. Жасушаларда үздіксіз жүретін тотығу реакцияларының нәтижесінде көмірсулар қарапайым заттарға дейін толық (CO_2 және H_2O) ыдырайды. Көмірсулардың 1 грамм молекуласы ыдырағанда 17,6 кДж энергия босап шығады [1].

Жасуша құрамында зат алмасу үдерісінен биохимиялық реакциялар үздіксіз жүруінен тіршілігі өзіне тән жалғасады. Көбею процесі биологиялық заңдылықтарға сүйеніп жүреді. Оған барлық жасуша құрылымдары белсене қатысады. Тіршіліктің біртұтас жүруі жасушада жүретінін дәлелдеудің қажеті шамалы. 80-нен астам химиялық элементтер жасушадағы зат алмасу үдерістеріне қатысады. Ағзалық қосылыстарға: нәруыздар, майлар, көмірсулар және нуклеин қышқылдары, су және минералды тұздар. Белгілі заңдылықпен жасушада реттеліп, ұлпаға, ағзаға тіршілік 45-80 °С-да ұйиды. Олардың құрамы 20 аминқышқылынан тұрады. Бағытын үздіксіз жүруіне және оның тек сол түріне байланысты құралуына тиянақтайды. Нәруыздар, майлар және көмірсулар-жасуша цитоплазмасының, ядросының биосинтезі және органеллаларының негізгі құрылыс материалдары. Олардың молекулалары жасушадағы химиялық реакцияларды айқындап тездетуге қатысады. Нәруыздар мен көмірсулар энергия алмасуын реттеліп жүруін ферменттер қатысуымен қадағаланады. Ең басты бөлігі молекулалық тұрғыдан анықталған. Минералды тұздар судың жасушалар мен жасушааралық заттардың арасында диффузия құбылысына сәйкес РН тепе-теңдікті сақтайды. Майлар алмасуы табиғи сипатта өз белсенділігін жануар майларының құрамында байқатады. Жасушаларда майдың мөлшері құрғақ зат массасының 5-10% — ті шамасында болады. Мысалы, жануарлардың тері астындағы май қабаты, кеуде бездері, түйенің өркеші осындай жасушалардан тұрады. Май сүттің құрамында да болады. Липидтерге сонымен қатар май тәрізді өте белсенді заттар: холестерин, лецитин, майда

еритін А, Д, Е, С дәрументтері, тіпті кейбір гормондар синтезіне қатысады [2].

Белоктар — көміртегі, сутегі, оттегі және азот, кейде күкірт элементтерінен құралған күрделі органикалық қосылыстар — биополимерлер. Олар әрбір жасуша мен оның цитоплазмасының негізін құрайды, сол себепті өмір текіті болып саналады, белоксыз тіршілік тоқтайды. Белок организм үшін ең маңызды органикалық заттар тобына жатады. Әр белоктың өзіне ғана тән құрылымдық ерекшеліктері болады, сондықтан да олар нуклеин қышқылдарымен бірлесе отырып, тірі табиғаттың, түрлік әрекеттесуінің материалдық негізін құрайды.

Белок молекуласының пішіні атомдар тобының өздеріне тән катализдеу белсенділігін, гормондық қызметін т.б. атқара алатындай етіп орнығуына мүмкіндік береді. Сондықтан глобулалардың тұрақтылығы кездейсоқ нәрсе емес, ол организмді тұрақтандырудың маңызды құралы. Биологиялық белсенділікті белоктың үшінші деңгейлі құрылымы ғана байқатады, сондықтан полипептидтік тізбекте тек бір амин қышқылының алмасуының өзі белоктың пішінін (конфигурация) өзгертіп, оның биологиялық белсенділігін төмендетуге немесе жоюға соқтырады.

Кейбір жағдайда екі, үш, төрт, тіпті одан да көп үшінші деңгейлі құрылымды белок молекулалары бір кешенге бірлесіп, белоктың төртінші деңгейлі құрылымы пайда болады. Мысал ретінде төрт суббөлік пен гем атты белоксыз бөліктен құралған күрделі гемоглобин белогын айтуға болады. Тек осындай түрде ғана ол өз қызметін атқара алады. Төртінші деңгейлік құрылымда белок суббөліктері бір-бірімен химиялық жолмен байланыспайды, бірақ құрылымның беріктігі әлсіз молекула аралық күштің әсерімен сақталады.

Белоктардың құрылымы күрделі, құрамы әртекті болып келеді. Осымен байланысты олардың организмде атқаратын қызметі маңызды әрі көп қырлы болады. Белок молекулаларының маңызды қызметінің бірі — олардың құрылымдық материал рөлін атқаруында. Белоктар жасуша мембраналары мен органеллаларының құрамына

енеді. Тіпті жоғары сатыда дамыған жануарлар организміндегі шеміршектер мен сіңірлердің өзі белоктардан құралады. Белоктар құнды қоректік материал және қуат көзі болып табылады. Олар организмде аралық зат алмасу процесінің барысында көмірсулар мен майларға айналады.

Көмірсулар бұлшық еттердегі биохимиялық процестер мен энергия алмасуында маңызды қызмет атқарады. Сол себепті қан құрамында глюкоза мөлшері азайса (гипогликемия) дене температурасы төмендеп, организм әлсірейді, орталық нерв жүйесі мен бұлшық ет қызметі бұзылып, жүрек жұмысы нашарлайды, дене дірілдеп, тер бөлінеді. Қандағы қант мөлшері күрт төмендесе, глипогликемиялық талықсу (шок) туындалып, тіршілік тоқтап қалады.

Құрылымдық. Белокпен бірге мембрана құрамына кіріп, оның жартылай өткізгіштігін қамтамасыз етеді.

Регуляторлық. Кейбір гормондар липидтік табиғатта болады.

Қорғаныштық. Жылуды сақтайды. Ішкі мүшелерді қорғайды. Тері астындағы май созылғыштықты қамтамасыз етеді.

Жануарлар организмі үшін су көзі. Энергияны депонирлеу. 1 гр май ыдырауының нәтижесінде 39кДж немесе 9,5 ккал энергия бөлінеді. Липидтердің құрылысының әр түрлі болуы биосинтез процесіне тікелей тәуелді болады. Олардың биологиялық ролі тіршілік үшін өте құндылығы дәлелденген. Сонымен жасушадағы тіршілік біртұтастығы ондағы зат алмасу үдерісіне тәуелді. Соған сәйкес тіршілік үздіксіз жүруі тек жасушада барлық үдерістермен анықталып түсіндіріледі. Бұл жасушадағы тіршіліктің жүруінің біртұтастық негізі.

Әдебиет:

1. Аяпова Ж.О. Цитология, эмбриология және гистология. — Алматы, 2005. — 308 б.
2. Өтесінов Ж.Ө., Садуақасов М. Цитология және эмбриология микроағзалар. — Қызылорда, 2002. — 309 б.

ГЕОГРАФИЯ

Жаңадария өзенінің тарихы мен географиялық жағдайы

Ерболатов Нуркасым Нуртазаевич, магистр;

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, география ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жаңадария өзені Тұран ойпатында Қызылқұмның солтүстік-батысымен және Арал теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауына таяу жерге дейін созылып жатыр. Жаңадария сан ғасырдан бері ағып жатқан қос өзеннің Әмудария (Жейхун) және Сырдария (Сейхун) аралығында өз арналарын табиғи жағдайға байланысты өзгертіп отырған. Әр заманда Тораңғыл, Іңкәрдария, Жаңадария, Қуандария өзекетері Сырдарияның ескі арналары болған.

Жоғарғы және төмен арналарының ені 50м, орта тұсы тармақталып 200-400м жетеді. Тереңдігі 2,5-7м. Бұл тұста құм қайырлар мен аралдар кездеседі және өте иректеліп келген. Жер бедерін аллювий шөгінділері жапқан. Жаңадария өзені б.з.д. I ғасырдан б.з.д. III-II ғасырлары аралығында үлкен өзен болып 1819 жылға дейін Арал теңізіне құйып келді.

Бастауын Сырдариядан алатын Жаңадария өзені ертеректе сағасы — ескі арнамен аққан су Арал теңізіне құйған.

Жаңадария арнасы Тартоғай мен Сұлутөбенің ортасындағы Қызылорда қаласы мен Сырдария, Тереңөзек, Жалағаш және Қармақшы аудандарының территориясымен өтеді. Жаңадария оңтүстікке қарай ағып, Өзбекстан Республикасының Қарақалпақ жерінде Арал теңізіне құйған. Қуандария сағасы Жаңадариядан 210км төмен «Қышбөгет», — деген жерден ескі Майлыөзек арнасымен 79км, Солтүстік батысқа қарай ағып, Қуаңның ескі арнасына түседі [1].

Қызылқұм құмды шөлі біршама биік гипсометриялық жағдайға ие болуымен ерекшеленеді. Құмды жазықтың беткі төбесі текшелі аласа қалдық таулармен (абсолют биіктігі 764м жететін Бұқан тау) сонымен қатар Жаңадария Қуандария, Ескідария сияқты Сырдарияның ескі арналарымен күрделенген. Ескі өзен арналарының есебінен біршама аумақты алып жатқан сазды шөлдер түзілген. Қызылқұмда солтүстік-шығысқа бағытталған біршама тілімденген жалды-төбелі, белді-белесті, сусымалы төбелі жалды жер бедері басым. Тектоникалық тұрақтану плиоценнің соңынан басталады.

Сыр бойын мекендеген қазақтар да сонау ерте заманнан егіншілікпен айналысқан, сондықтан бұл өңірдің «өркениет ошағы» болғандығын осы өңірде болған көптеген зерттеушілер мен жиһанкездер дәлелдеп отыр. Соның бірі Н.Н. Каразин былай дейді: «...Сырдариядағы ежелгі суландыру жүйесінің іздері бұрын да отырықшы мәдениеттің және халықтың тұрған аймақтарының тұрмысқа қолайлы болғандығын куәландырады. Сырдарияға жақындай берсеңіз бұл іздер айқын көрінеді. Ақырында жақын маңдағы ауылдар мен қалалардың құрылысы және баубақшаның көрінісі сіз тани алмайтын ұшы-қиыры жоқ көк алқапты шалғындыққа әкеп соғады ...».

Ерте дәуірде Сырдарияның төменгі ағысындағы суландыру жүйесі 2–2,5 млн.га жерді құрап, ол негізінен Жаңадария жағалауын қамтыған. Ал онан кейінгі жылдары Сырдарияның төменгі ағысындағы суармалы егіншілік әртүрлі деңгейде дамиды. Мысалы Қуандария аңғарында б.д.д I ғасырда дами бастаған суармалы егіншілік б.д. IV ғасырына дейін өмір сүрген [2].

Сырдың бір арнасы Жаңадария бойында ертеден егіншіліктің дамығандығы жөнінде мұрағат деректері де дәлелдейді: «... На нижнем течении Яны-Дарьи, где многочисленные, хотя заброшенные теперь каналы, свидетельствуют о бывшем здесь в больших размерах хлебопашестве ...» [3].

Кешенді мал шаруашылығы мен егіншілік шаруашылықтарының дәстүрлері антикалық дәуір кезінде де Сырдарияның төменгі ағысында дамуын жалғастыра берді. Ертедегі авторлардың мәліметі бойынша, Сырдарияның орта және төменгі сағаларында б.з.д. VII-IV ғасырларда сақ тайпалары қоныстанған, олардың негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы болғанымен, егіншілік кәсібімен де айналысқан. С.П. Толстов: «... сақ тайпаларының бірі тохарлардың қоныстанған мекені Қуандария өңірі болып табылады ...», — деп санайды.

Ерте дүниеден бері лай шөгіп, биіктеген арнамен аққан тасқын су өзеннің биік кемерін кеміріп, сай саланы жуып, өзіне жаңа арна іздеп, арнасын жиі-жиі өзгертіп отырған. Осындай табиғаттың құдіретімен жасалған ескі арналар

мен көлдер: Іңкәрдария, Мортық, Асанас арнасы, Кектің көлі, Жетікөл, Торанғылсай, Жаңадария, Қуандария, Ақсай Бозкөл тағы да басқа қалған дариялар тым ерте пайда болған. Осы ескі арналар мен көлдердің бір сыпырасы бір-бірі мен жалғасып бір кездері Арал теңізіне күйған.

Жаңадария арналары жайлы алғаш рет кеңінен түсінік берген орыс офицері Егор Казимирович Мейендорф көне арналардың бойында 1820-1821 жылдары болады. Құм қойнауындағы арналардың сипаты мен регионның табиғи ерекшеліктері жайлы пікірлерін ол өзінің «Орынбордан Бұхараға саяхат» деп аталатын еңбегінде баяндаған.

«Қырғыз (қазақ) даласында көне елді мекендердің орындары сақталған Жаңадария жағалауы секілді бірде-бір жер жоқ», — деп жазды ол. — Жаңадария — көне Қызылдария болуы мүмкін. Бәлкім, соңғысы оңтүстікке таман ағады, өйткені біздер Жаңадарияның оңтүстігінен үлкен өзеннің құрғап қалған арнасын кездестірдік. Осыдан он жылдан астам уақыт бұрын аса үлкен өзен болған, 1816 жылы ені Қуандариядан да асып түскен Жаңадария, бүгінде ені 100 сажындық, жағалауының биіктігі 3-тен 5 сажынға дейін, тереңдігі 2-3 сажындық, кейбіреулерінде су жататын шұңқырларға толы құрғақ арна ғана. Бойындағы тіршілік біржола тоқтаған Жаңадарияның бірден-бір белгісі осы».

Бұл арналардың құрғап қалу себебін білу Сырдария өзенінің табиғи ерекшеліктерін тануға мүмкіндік берер еді. Бұл жөнінде Е.К. Мейендорф: «Кейбіреулер оның құрғап қалуын Қуандария жағалауын игеруді жеңілдету мақсатында, екі өзеннің айрығынан Жаңадарияға ағаш тоспа салынуынан болды деп есептейді. Ал енді біреулер Жаңадарияны Қызылқұмның құмы басып қалды деп санайды, бұл шындыққа бір табан жақындайды. Бәлкім, судың жоғалуын булану немесе құмға сіңіп кетуімен түсіндіру керек шығар. Қандай бір себеп боладысын Жаңадарияның жоғалуы таңданарлық факт», — деп жазды [4].

Қоқан хандығының билеушілері Жаңадария өзені бойындағы қазақтарды жерінен бездіріп, біржола көшіріп жіберу мақсатында өзенді сағасынан байлап тастайтын. Оны халық Қарабөгет дейтін. Ол кезде Жаңадария бойында, әсіресе, егіншіліктің өркендеп тұрған шағы болатын. Бұл әрекет жайлы сол кездегі орыстың саяхатшы оқымыстысы Гран: «1850 жылы Жаңадария бойындағы егіншілік жер мыңдаған қолдың шапқыншылығынан соң құлазыған шөлге айналып, ел тіршілігі тоқтау керек еді, бірақ қазақтан шыққан Бұхарбай батыр 1852 жылы қоқандықтарға екі мыңдай қол жиып қарсы жорыққа шығып, Қарабөгет тоспасын бұзды. Сол уақыттан бастап, Сыр суы қайтадан Жаңадариямен аққан, онан Қуандария да нәр алған», — депті. Яғни Сырдария мен Қуандария арасының қайтадан ел қонысына айналуына себепші болған да осы уақиға. Бүгінде өз күшінде жүріп жатыр.

Сырдария мен Жаңадарияның кішігірім тасқындарынан жағалаудағы ойпаттар — “саздар” ғана суға толды. Мұндай ойпаттардағы тасқын суларды жазда ұзақ уақыт пайдалану үшін арнайы бөгеттер жасап, айналдыра қоршап қойды. Жергілікті шебер — мұрабтар тасқын кезінде бөгеттерді ашық қойып, су деңгейі тартыла бастағанда қайта жауып алады. Осындай су сақталған жерлерде кеңістік жерге су жақсы сіңіп, келер жылда бұндай жерлерге егістікті қолдан суармай ақ еге беруге мүмкіндік болатын еді.

Жаңадария бойында суландыру арықтардың көмегімен іске асатын жүйесі де болды. Арықтар өзендерден және каналдардан тартылды. Су тарту құралы ретінде мал күшімен және су ағысының күшімен айналатын шығырлар қолданылды. 1912 жылы Перовск уезінде осындай 190 шығыр есепке алынған [5].

Ескі атыраудың оңтүстігіне көне аллювийлік Жаңадария жазығы кіреді. Мұның бедері ескі атырауға ұқсас. Жазықтың бетін Жаңадария, Оңтүстік Жаңадария, Майлыөзек тағы басқа ескі өзендер мен өзектердің арналары тілімдеп жатыр. Жазық бетінде көне дәуірден қалған жармалардың іздері арық-атыздардың фрагменттері жиі кездеседі. Мұнда ескі дәуірде ирригациялық жүйе тәуір дамыған болса керек. Оны Жаңадария жазығында жүргізген зерттеулер көрсеткен болатын [6].

1976 жылы Сыр бойында Ленинград қаласында жасалған арнайы экспедиция болып, құм арасындағы Жаңадария, Іңкәрдария, Қуандарияның көне арналарын зерттейді. Оларға құм арасында жолыққан Қызылордалық балықшы Николай Платонов былай дейді: «...Сен жаңа бір сөзінде шөл дедің білем. Шынында да қай жағыңа қарама, сусыма құм. Ал меніңше, шөл дегенің — әшейін сырт көрініс қана, тамырына тереңдеп үнілсең, ешқандай да шөл емес...». Бұл жолдарды өзінің «В дельте Сырдарыи» кітабында экспедиция құрамында болған ленинградтық журналист Анатолий Стерликов жазғанды [7].

Жаңадария — Сырдария өзенінің құрғап қалған ескі арнасы. Сырдарияның Қызылорда қаласының тұсындағы сол жағалауынан басталып оңтүстік-батысқа қарай, ұзындығы 625км, жоғарғы және төмен арналарының ені 50м, орта тұсы тармақталып 200-400м жетеді. Тереңдігі — 2—2,5м. Бұл тұста құм қайырлар мен аралдар кездеседі және өте иректеліп келген. Жер бедерін аллювий шөгінділері жапқан. Жаңадария өңірін мекендеген халық бұрыннан егіншілікпен айналысқан.

Қазіргі кезде Жаңадария арнасының табиғи ағыны көктемнің су тасқыны кезінде болады. Жаз айларында арнаға су аз түсіп, әр-әр жерде қарасуларға айналып қалады. Грунт суы жақын жатқан ойысты жерлерінің сор, сортаң және сазды топырағында қамыс, құрақ шоғырлары кездеседі. Қазақстандағы ең ірі сексеуіл “орманы” да осы Жаңадария бойында. Сондықтан Жаңадария өзенінің гидрофаунасы мен жағалаудағы сексеуіл ормандарын, аңқұстарын қорғау қазіргі уақыттың басты мәселесі және уақыт талабы.

Әдебиет:

1. Облыстық су шаруашылығы мекемесінің мәліметі. 2012. — 35 б.
2. Нәлібайұлы М. Шежірелі Сыр бойы. — Қызылорда, 2010. — 350 б.
3. Чупахин В.М. Физическая география Казахстана. — Алматы: Мектеп, 1968.
4. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару — М.: Наука, 1975.
5. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. — М., 1969.
6. Шлыгин Е.Д. Краткий курс геологии СССР . — Москва: 1959. — с. 163-177.
7. Каразин Н.Н. От Оренбурга до Ташкента: Путевой очерк. — СПб.: Герман Гоопе, 1886.

ЭКОЛОГИЯ

Қызылорда қаласы төңірегінде көктем мезгілінде топырақта ауыр металдардың таралуы

Асқарова Гүлзат Шәкірбекқызы, техника ғылымдарының кандидаты;
Бекенова Ұлболсын Сабитқызы, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қоршаған ортаға түскен экотоксиканттар метеорологиялық факторлардың әсерінен топырақта, суда және атмосферада кең таралып, тірі организмдердің тіршілік әрекетіне кері әсер етуде. Экотоксиканттардың үлкен қашықтықтарға таралуы олардың физикалық және физика-химиялық қасиеттеріне, яғни булануына, үшқыштығына, ерігіштігіне т.б. байланысты. Қазіргі кезде барлық табиғи орталарда бақыланып отырған ластаушы химиялық заттардың негізгілерінің бірі — ауыр металдар. Бұл бір жағынан металдардың биологиялық активтілігіне байланысты. Сонымен қатар, олар органикалық қосылыстар сияқты трансформацияға берілмейді, биохимиялық айналымға түскенде ұзақ сақталады [1].

Металдардың осы қасиеттеріне және қоршаған ортаның бақылаусыз ластануына байланысты, өткен ғасырдың 50-ші жылдарынан кейін тірі организмдер жаппай улануы байқала бастады [2].

Көптеген ауыр металдар, олардың ішінде қорғасын, кадмий, хром, никель улы заттардың қатарына жатады. Олар тірі организмдерде жинақталып, ұзақ уақыт бойы сақтала алады және аккумуляцияланған у ретінде әсер етеді. Бұл заттардың тірі организмдердегі концентрациясы қоршаған ортадағы концентрациясынан 100-1000 есе жоғары [3].

Халықаралық денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша қандағы қорғасынның қалыпты мөлшері 15-40 мкг/100 мл. АҚШ-да қала балаларының 5%-ке жуығының орталық жүйке жүйесінің қызметі қорғасын тұздарымен зақымданған, ал Шотландияда балалардың 17%-нің қанында 50-80 мкг/100 мл қорғасын кездеседі. Адам қанындағы қорғасынның мөлшері оның ауадағы мөлшерінің артуымен пропорциональды көтеріледі [4].

Металдардың улылығын анықтаудағы маңызды жағдайдың бірі — организмнің металдар аэрозолін сіңіру. Мысалы, қорғасын-мырыш өндірістерінен бөлінетін қорғасын мен мырыштың сульфаттары мен хлоридтері биосферада оңай жылжып, бүкіл тірі организмдерге жеңіл

тасымалданады [5]. Қорғасын-мырыш комбинаттарынан қоршаған ортаға бір мезгілде заттардың газды шаң түріндегі комплексі бөлінеді, ол газды заттардың организмге бірлескен түрде әсер ететінін көрсетеді. Мұндай комплексті әсерді бағалауда ортаның климаттық ерекшеліктеріне, атап айтқанда ауа температурасына, ауаның салыстырмалы ылғалдылығына көңіл бөлген жөн [6].

Қазіргі кезде қалыптасып отырған күрделі экологиялық жағдай, әсіресе біздің мемлекетімізде табиғатты қорғауда декларациялы іс-шараларды емес, іс-жүзіндегі нақтылы іс-шараларды талап етеді. Көрсетіліп жатқан іс-шараларға қарамай, еліміздегі экологиялық жағдайды қалпына келтіру жұмыстары қанағаттанарлық емес. Тіпті қай жерлерде болмасын, кризисті жағдайлар қалыптасып алаңдаушылық туғызуда [7,8].

Зерттеу нысаны мен әдістері: зерттеу нысаны Қызылорда қаласы төңірегінде алынған топырақ үлгілері.

Топырақ үлгілеріндегі ауыр металдар Қорқыт Ата атындағы ҚМУ «Физико-химиялық зерттеу әдістерінің» инженерлік профилдік зертханасында «Спектроскан Макс GE2» қондырғысында 2.1.7.020-94 Мем.СТ. бойынша анықталды.

Ауыр металдар — қоршаған ортаға көп мөлшерде түскенде организмдерді уландыратын металдар. Бұл терминмен соңғы жылдары тек қана мынадай элементтер: қорғасын, мырыш, кадмий, сынап, молибден, марганец, никель, қалайы, кобальт, титан, мыс, ванадий аталады. Бұл элементтер қоршаған ортаға түскенде экожүйелердің өздігінен тазалану процесімен ыдырамайды. Олар топырақта жинақталып, өсімдіктерге өтіп, әрі қарай биологиялық айналымға түсіп отырады. Биологиялық тізбек: топырақ — өсімдік — адам, топырақ — өсімдік — адам, топырақ — су — адам және топырақ — атмосфералық ауа — адам арқылы адам организміне өтіп, олар әр түрлі ауруға шалдықтыратыны белгілі. Біз Қызылорда қаласы төңірегінде топырақтардан сынамалар алып, зерттеу жұмыстарын жүргіздік. Топырақ үлгілеріндегі ауыр металдардың мөлшері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Қызылорда қаласы төңірегінде ауыр металдардың таралуы

№	Үлгі алынған аймақ	Қорғасын мөлшері, мг/кг	Қорғасынның ШРК-сы	Мырыш мөлшері, мг/кг	Мырыштың ШРК-сы
1	Жибек жолы көшесі	57,19	130	69,46	220
2	Жылу электр станциясы	105,93		62,55	
3	Самара-Ташкент трассасы	83,24		47,00	
4	Темір Жол вокзалы	155,76		317,38	
5	Жезқазған трассасы	80,57		68,38	
6	КРМЗ	17,38		66,65	

Зерттеу нәтижелерінен Темір Жол вокзалы аймағында анықталды. Қорғасын мөлшері 155,76мг/кг және мырыштың мөлшері ШРК-дан асатыны мырыштың мөлшері 317,38мг/кг болды.

Әдебиет:

1. Тулебаев Р.К. Хроническая свинцовая интоксикация. — Алматы: Ғылым, 1995. — с. 9-11.
2. Захидов С.Т. Антропогенный мутагенез и современные экологические катастрофы. Опасности преувеличения // Вестник Московского университета. Серия 16 Биология. — 1997. — №2. — с. 11.
3. Бигалиев А.Б. Генетика и окружающая среда. — Караганда, 1987.
4. Рощина В.В. Загрязнение окружающей среды металлами // Сб. тр. Металлы, гигиенические аспекты оценки и оздоровления окружающей среды. — М., 1983. — с. 7-14.
5. Ягминине И. Б., Климашауски В. П., Валушене В. Т. Накопление тяжелых металлов в экосистеме Северной части Курского залива // Сб. докладов. Клайпед. совещ. — Вильнюс, 1998. — с. 37-41.
6. Микшевич Н.В., Ковальчук Л.А. Тяжелые металлы в системе «почва-растения-животные» в зоне действия медеплавильного предприятия // Матер. 2-ой всесоюзной международной конференции по ТМ в окр. среде и охр. природы. — М., 1988. — с. 127-129.
7. Рапорт И.А. Открытие химического мутагенеза // Избранные труды. — М., Наука, 1993. — с. 304.
8. Новиков Ю.В. Природа и человек. — М., 1991. — с. 14-30.

Қызылорда облысындағы Ызалыкөл көлінің маусымдық гидрохимиялық режимі

Мухамедова Нұрсұлу Серікбайқызы, жаратылыстану ғылымдарының магистры;
 Жүсіпова Ләйлә Әжібайқызы, техника ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
 Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі таңда су нысандарының ластануы өзекті проблема болып табылады, өйткені барлығына мәлім ақиқат «Су — өмірдің көзі». Сусыз адам үш тәуліктен артық өмір сүре алмайды, бірақ судың қаншылықты маңызды екенін біле тұрып, су нысандарын өте қатаң, ұқыпсыз пайдалануда, түсірілістер мен қалдықтарды тастау арқылы судың табиғи режимін қайтарылмастай етіп бұзуда [1].

Табиғи байлықтардың ішінде судың алатын орыны ерекше. Тіршілікке су қажет. Олай болса су баға жетпес байлық. Су тірі әлемде барлық зат алмасу процесіне қатысатын болғандықтан органикалық өмірдің негізі екені сөзсіз. Тұщы су тек қана адамдар мен жануарлардың ішуі үшін емес, егінді суаруға, өнеркәсіп пен барлық технологиялық процестер жұмыс істеу үшін де қажет. Демек, кез келген ландшафта сусыз өмір сүру мүмкін емес [2].

Гидрохимия (гр. *hydor* — су) — сулы ортаның құрамы мен химиялық процестерін зерттейтін ғылыми пән немесе табиғи сулардың химиялық жағдайы туралы ғылым. Гидрохимияның негізгі міндеті — судың химиялық құрамы мен осындай құрамның қалыптасуына әкелетін құбылыстар арасындағы байланысты зерттеу болып табылады.

Гидрохимия — қоршаған ортада биологиялық, химиялық, физикалық процестердің әсерінен жүретін табиғи сулардың химиялық өзгерістерін, оның құрамын, мөлшерін зерттейтін ғылым.

Табиғи су гидросферада (мұхит, теңіз, көл, өзен, бұлақ, су қоймасы, т.б.), литосферада (жер асты сулары), атмосферада (ауадағы су буы) болатындықтан, Гидрохимия оларды зерттейтін ғылымдар — гидрология, гидрогеология, метеорология, мұхиттану,

топырақтану, гидробиология, т.б. ғылымдармен тығыз байланысты. Судағы еріген заттардың құрамын, сапасын анықтағанда Гидрохимияда аналит. химияның теориясы мен практикасы, тәсілдері, физикалық және физико-химиялық әдістері, құралдары кеңінен қолданылады. Қазіргі Гидрохимия ғылымы табиғи суларды жан-жақты зерттейді: судың еріткіштік қабілетіне орай оның жер қыртысындағы күрделі минералдар кешенімен, атмосферадағы қатты заттармен әрекеттесуін зерттеп, олардың ерігіштігін, судағы формасын, тұрақтылығын, сорбциялық, алмастырғыштық, тотығу-тотықсыздану қасиеттерін, т.б. анықтайды; гидросферадағы зат айналымы мен элементтердің миграциясын зерттейді; табиғи су түрлерінің химиялық

құрамы мен гидрохимиялық режимін, олардың физико-географиялық жағдайларға сай өзгерулері мен тәуелділігін анықтайды [3].

Көл суының гидрохимиясы. Бұрын соңды Ызалыкөл көлінде гидрохимиялық зерттеулер жүргізілмеген, сол себепті алғаш рет судың химиялық құрамы туралы мәлімет 2014 жылы алынған.

Зерттеу мәліметтері бойынша Ызалыкөл көлінің орташа тереңдігі 1,5 м-ге дейін барған.

Ызалыкөл көлінің 2014 жылғы көктем (мамыр), жаз (шілде) және күз (қыркүйек) жыл мезгілдерінен алынған сынмалардың талдау нәтижесі келесі кестеде көрсетілген (1 — кесте).

Кесте 1. Ызалыкөл көлі суының сапа көрсеткіші

№	Ингредиенттер атауы	ПДК	Жыл мезгілі		
			Көктем, (мг/л)	Жаз, (мг/л)	Күз, (мг/л)
1	2	3	4	5	6
1	Өлшенетін заттар	-	42,0	20,0	44,0
2	pH	6,8-8,5	7,45	7,25	7,25
3	Қатылығы	7,0	9,2	10,0	9,4
4	Перманганат қышқылы	10,0	4,15	4,05	1,6
5	ОБҚ5	3,0	2,0	3,0	5,3
6	Аммоний азоты	0,5	0,3	0,3	0,546
7	Нитрит азоты	0,08	0,080	0,033	0,653
8	Нитрат азоты	40,0	2,52	1,08	0,546
9	Хлоридтер	350	177,25	256,10	88,625
10	Құрғақ қалдық	-	1188,0	2420,0	876,0
11	Сульфаттар	100,0	220,564	395,25	539,88
12	Гидрокарбонаттар	-	160,0	0,95	-
13	Кальций	180,0	144,0	102,0	52,10
14	Магний	40,0	28,0	21,0	82,62
15	Темір	0,1	0,09	0,001	0,01
16	Хром	0,02	0,02	0,002	0,001
17	Медь	0,001	0,83	0,005	0,001

Кестеде 2014 жылдағы су сапасының құрамы көрсетілген. Мысалы: көлдің су қаттылығының шектеулі мөлшері 7,0 мг/л болса, жыл мезгілдерінде 9,2–10,0 мг/л аралығында. Барлық жыл мезгілдерінде көл суының қаттылығы, сульфаттар және медь жоғары болды. Ал күз

мезгілінде алынған сынамада (оттегінің биохимиялық қажеттілігі) ОБҚ5 — 2,3, нитрит азоты — 0,573, магний — 42,62 мг/л — ге артық болды. Яғни, көктем және жаз мезгіліне қарағанда, күз мезгілінде элементтердің көрсеткіші шектеулі мөлшерден жоғары болды.

Әдебиет:

1. Михайлов В.Н., Добровольский А.Д., Добролюбов С.А. Гидрология. Учебник для вузов. — 2-е изд. исп. — М.: Высшая школа, 2007. — 463 с.
2. Нұрғызарынов А., Шапшанов Қ. Арал өңірінің экологиясы. — А.: Типография Парламента Республики Казахстан, 1996.-С. 49.
3. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Су шарушылығы. — Алматы, «Мектеп» баспасы, 2002 жыл.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Арал теңізінің құрғаған орнында топырақ түрлерінің қалыптасуы

Нұрғызарынов Айжігіт Мәмбетұлы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор;

Назаров Есенжол Асылбекұлы, техника ғылымдарының кандидаты;

Шарипова Ақмарал, магистр;

Меңғалиева Гүлназ, студент

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті

(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Геологиялық дәуір ішінде теңіздің астында жатып, теңіз суы тартылған соң пайда болған құрлықта топырақ құрылу процесі теңіз шөгінділерінде жүреді. Әдетте, олардың механикалық және химиялық құрамы өте күрделі. Ұзақ мерзімде лайы көп екі үлкен өзеннің суын қабылдаған Арал теңізінің астында жиналған шөгінділерді осындай категорияға жатқызуға болады. Осыған орай, мұнда топырақ құрылу процесінің бағыты мен пайда болған қарапайым топырақ түрлерінің агромелиоративтік қасиеттерін сол телімдердегі шөгіндінің құрамы анықтайды. Зерттеулердің нәтижелері теңіздің орнындағы барлық бөліктерінде шөгінділердің құрамы бірдей емес екенін көрсетті.

Бар мәліметтерге қарағанда, өзен суының құрамындағы қатты тұнбалардың мөлшері жағынан Сырдария мен Әмудария әлемдегі өзендердің ішінде алдыңғы орындардың бірінде тұрады. Демек, екі өзеннің лайлы суы ағызып келген шөгінділері азғантай болмаса керек. Арал теңізінің шығыс бөлігі тайыз болуын Сыр мен Әмудің ағысы алып келген тұнба құм-лайдың шөгіндіге түсуінен болғанын дәлелдейтін айғақты деректер болмаған соң ол жөнінде дәп басып айту қиын. Бірақ теңіз табанының сәл болса да биіктеуіне, әсіресе шығыс бөлігінде, өзен тұнбасының қатысы бар екенін жоққа шығаруға болмайды.

Арал теңізінің астындағы шөгіндінің құрамын батиметриялық әдіспен зерттегенде оның негізгі массасы карбонатсыз материалдардан жиналғаны белгілі болды. Теңіздің шығыс жағындағы тайыз бөлігінде ірі бөлшектер құм (m_d 0,35-0,15 мм, бөлшектердің орташа диаметрі), онан ары батысқа қарай тереңдеген сайын шөгіндінің негізі алеврит (m_d 0,1-0,01 мм), ең терең батыс бөлігінде (Арал грабені) өте майда пелит (m_d 0,005-0,001 мм) шөгінділері тараған. Әрине, өзен ағысымен келген бөлшектердің теңіз суына түскен соң таралуы түрліше болады. Ағыстың теңізбен тоғысқан жерінде ең ірі құм бөлшектер, ал онан ары сортталған аллювий шөгіндіге түседі. Ең соңында өзен ағы-

сының ықпалы болмаған бөлігінде теңіздің байырғы терригендік шөгінділері жиналады(2).

Өзен суымен теңізге жеткен лайдың шөгіндіге түсуіне теңіз суындағы тұздардың коогуляциялық әсері, тотығу-тотықсыздану реакцияларынан пайда болатын шөгінділер, температура мен газ режимі, әр түрлі организмдердің, су астындағы және теңіз бетіндегі өсімдіктердің ықпалы болады. Шөгіндіге түсетін лайдың мөлшеріне антропогендік қызметтің әсері аз болмаса керек. Өйткені, өзен суының белгілі бөлігі егіс далаларына таратылып, онымен бірге лайдың едәуір бөлігі егістік жерге түседі.

Өзен ағысының теңізге құйған тұсында терригендік грунттың бетін аллювийлік шөгінділер бүркеп жатыр. Мұнда теңіз шөгінділерінің бір бөлігі өзен ағысымен келетін химиялық шөгінділердің үлесіне тиеді. Арал теңізіндегі химиялық шөгінділердің негізгі формасы корбонаттар болса керек (1,2,3,4).

Теңіз астынан шыққан жаңа құрлықта топырақ құрылу процесі байырғы терригендік және аванатыраудағы аллювийлік шөгінділерде жүреді. Олардың құрамындағы химиялық және органикалық заттардың мөлшеріне, грунттың теңіз суынан босаған мерзімінің ұзақтығына және өсімдік жабынының қалыңдығына байланысты мелиоративтік күйі әр түрлі топырақтар қалыптасуда. Зерттеулердің барысында алынған топырақ кесінділерінің генетикалық қабаттары туралы мәліметтер мен олардың мелиоративтік күйін көрсететін лабораториялық талдаудың нәтижелерін келтіреміз.

Кесінді салған телім «Массагет» даласының Оңтүстік батысында Қаратерең елді мекенінен батысқа қарай 45 км-де. Бұл жердің теңіз суынан босағанына қазір 18 жыл. Әзір шөптесінсіз, тек сиректеу Қарабарқан өскен шоқаттар ғана бар. Грунт беті жұқа қабыршақты, бірақ қабыршақ әлі толық қатаймаған. Оның себебі грунттың құрамы құмшық, сонан болса керек қабығы жұмсақ.

0-12 см. Сұр түсті майда құмшық, өсімдіктің майда тамырлары бар.

12-22 см. Қоңыр түсті саз аралас майда құмшық.
22-34 см. Сұр түсті майда құмшық, темірдің тотығы (Fe_2O_3) жиналған саз аралас майда құмшық жұқа белдеу тәрізді басқа қабаттармен аралас қабаттасып орналасқан. Ығалы бар.

34-60 см. Жоғары жағы көгілдір түсті саздақ грунт, әр жерде темірдің тотығы жиналған сұр түсті құмшық профилінің төменгі жағында орналасқан. Ығалы бар.

60-74 см. Саздақ қабат темірдің тотығы жиналған қызғылт түсті қабаттармен аралас қабаттасып жатыр. Ығалды.

Қаратереңнен батысқа қарай 22 км жерде «Құйылыс» жазығының оңтүстік батыс бөлігінде салынды. Грунт беті кәдімгі тақырлау топырақтың беткі қабатына ұқсас тілімденіп кеткен, саз қабыршақты. Өсімдігі жұтаң. Өсімдік жабынының түрлік құрамы Жыңғыл, Қарабарқын, Итсигек. Төменгі белдікте сиректеу өскен әр түрлі майда эфемерлер.

0-13 см. Сұр түсті өте майда құмшық, құрғақ, өсімдік тамырлары сирек.

13-35 см. Қоңыр түсті саз, әр жерде шіріген өсімдік тамырларының қызғылт түсті ізі бар, өте тығыз саз, кірпіш тәрізді түйіршіктерге бөлінеді, өсімдіктің тамырлары сирек, аздап ығалы бар.

35-64 см. Сұр түсті өте майда құмшық, темір тотығының қызғылт түсті дақ сияқты белгілі бір жүйесіз шашыраңқы тараған, майда қабаттары көлденең жатыр. Ығалы бар.

Аралдарияның (өзеннің көне дәуірдегі негізгі арналарының бірі) аванатырауы. Ақлақтан солтүстік-батысқа қарай 21 км. Қаратерең түбегінің оңтүстік-батыс мүйісін айналып, Берг бұғазына, яғни қазіргі Көкарал бөгетіне баратын ескі сүрлеу жолға жақын. Грунт беті тілімденген, түсі боз оқпанды.

Өсімдік жабынын бұталардан Жыңғыл, Қарабарқын және құмдау телімдерінде өсімдігінің көпшілігін әр түрлі эфемерлер құрайды.

0-13 см. Сұр түсті майда құмшық, құрғақ, өсімдік тамырлары жоқ.

13-72 см. Тығыз саз, сұр түсті, темірдің тотығы (Fe_2O_3) көп аздап ығалы бар.

72-89 см. Саздақ, боз түсті, лёсс тәрізді лайдан шөгіндіге түскен, оқта-текте жұқалау сарғыш түсті құмды саз қабаттар кездеседі, ығалы бар.

Теңіздің «Ақкөл» қолтығы, сусыз дала. «Тастақ» елді мекенінен оңтүстік-шығыс бағытта 7 км. Бұрын су болған кезде шыққан қалың қамыстың орнында «қопақ», оның беті топырақпен жабыла бастаған. Өсімдігі — сиректеу Жыңғыл, Қарабарқын, майда сораң, әр түрлі эфемерлер.

0-13 см. Сұр түсті саз аралас майда құмшық, топырақ бетін қалың «қопақ» жауып тұр, қабатта өсімдіктің майда тамырлары қалың, сонан болса керек қабат жұмсақ, ығалы бар.

13-42 см. Көгілдір түсті майда құмшық тұнбаға түскен шөгінді темірдің тотығы (Fe_2O_3) мен шалатотығы (FeO) екеуі араласып, қызғылт-көгілдір жолақтармен шұбарланып көрінеді, ығал.

42-70 см. — ден төмен қарай өте тығыз сары саз, онан төмен қалыңдығы 2-3 см құм шөгіндісімен қалыңдығы 7-8 см саз қабаттасып орналасқан жолақ болып көрінеді. Шөгінділердің бұлай түсуі теңіз қолтығына түскен су тұрақты болмай бірде құрғап қалып, қайтадан су басқан кездерде түскен шөгінді екенін көрсетеді, темірдің тотығы көп, ығалды.

Теңіздің астынан шыққанына 18 жыл болған «Мас-сагет» даласында грунттың беткі қабатында тұздың (құрғақ қалдық) концентрациясы өте жоғары — 7,4%. Тұздың құрамында басым көпшілігі натрий катионы мен хлордың анионы болғанына қарағанда грунт бетінде галит шоғырланған. Төменгі қабаттарда да тұз аз емес. Мұнда топырақ құрылу процесі әзірге баяу жүруде, өйткені, өсімдік жабыны жоқ, грунт беті жалаңаш. Бұл грунт топыраққа айналу үшін ұзақ уақыт керек.

Теңіз суынан ертерек босаған «Құйылыс» жазығының қарапайым топырағында тұздың концентрациясы (құрғақ қалдық) — 1,76% (0-13 см). Бұл онша жоғары көрсеткіш емес. Профиль бойынша төменгі қабаттарда — 1,5%. Тұздың құрамында сульфат анионы (0,82%) мен кальций катионы (0,03%) көптеу. Соған қарағанда тұздардың ішінде CaSO_4 -ның үлесі басым екені байқалады. Профильдің жоғарғы бір метрлік бөлігінің екінші жартысында (64 см-ден төмен) галит пен сульфат натрийдің мөлшері көптеу. Топырақтың бұл түрін шаруашылыққа пайдалануға қазір қолайлы емес.

Аралдарияның құярлығындағы (аванатырау) аллювийлік шөгіндіде пайда болған топырақ түрінің мелиоративтік күйі тәуір. Шөгіндінің көпшілігі алеврит бөлшектерден жиналған түсі ақшыл-сарғыш (құла)лесс тәрізді, жұмсақ, қуыстылығы жоғары. Мұнда профильдің беткі қабатында тұздың мөлшері (құрғақ қалдық) — 0,48%, ал төменгі қабатта — 1,08%. Профильдің төменгі жағында жалпы тұздың концентрациясы көптеу екені байқалады. Теңіздің құрғаған орнындағы топырақ түрлерінің ішінде осы аванатыраулық түрі егін егуге жарайды.

Ақкөл теңіз толтығының судан босағанына 40 жылдан асып барады. Осы уақыт ішінде оқта-текте қолтыққа өзен суы түсіп, соңғы рет 2001 жылы су болған еді. Сонан бері құрғақ. Сол кезде шыққан қамыс пен басқа шөптер грунт бетінде қалың «қопақ» қалдырды. Қазір өсімдік жоқ. Шала шіріген органикалық массаның (0-13 см) құрамында тұз көп. Оның басым бөлігі NaCl мен Na_2SO_4 тұздарының үлесіне тиеді. Органикалық массаның («қопақ») астындағы грунт профилінде тұздың концентрациясы онша көп емес — 1,48-1,06%. Соған сәйкес иондардың концентрациясы орташа деңгейде. Теңіз астынан шыққан осы жерге дәнді дақылдар мен көкөніс-бақша егуге болады.

Топырақтағы тұздардың иондық құрамын салыстырғанда кальцийдің (Ca) концентрациясы ондағы HCO_3 мен SO_4 аниондарының мөлшерінен аздау екені көзге түседі. Демек, грунтте жиналған тұздардың құрамында гипстің (Ca SO_4) мөлшері басым және онымен бірге басқа

да сульфат тұздары болса керек. Бұл соңғыларының ішінде натрий сульфатының (Na_2SO_4) үлесі көбірек деуге негіз бар.

Қазіргі кезде теңіздің құрғаған орнында топырақ құрылу процесінің екліні мен бағыты әр бөлігінде бірдей емес. Ол шөгінділердің химиялық құрамына, грунттың су астынан шыққан мерзімінің ұзақтығына және шөп жабынының жетілуіне байланысты әр түрлі деңгейде тұр. Қиыр батысында шөптесінсіз терригендік жалаңаш грунтте топырақ құрылу процесі жаңа басталып келеді. Шығыс жағында мелиоративтік күйі орташа қарапайым топырақ түрі пайда болған. Мұнда шаруашылық айналымға қосатын жер телімдері бар.

Әдебиет:

1. «Арал өңірінде экологиялық ахуалдың тұрақтануына байланысты табиғи кешеннің даму бағытын және шаруашылық потенциалын зерттеу» тақырыбы бойынша 2009 жылы орындалған жұмыстың ғылыми есебі. 2009 ж. (қолжазба). Қызылорда қаласы, 65 бет. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университетінің проблемалық ғылыми-зерттеу экология лабораториясы.
2. Бродская Н.Г. Донные отложения и процессы осадкообразования в Аральском море. «Тр. института геол. наук». — Вып. 115. Геол. сер. (57), 1952.
3. Блинов А.К. Гидрохимия Аральского моря. — Л., Гидрометеоздат, 1956.
4. Нұрғызарынов А. Аралдың экологиялық тынысы. — Алматы, Ғылым, 2006.
5. Саданов А.Қ., Нұрғызарынов А.Н. Арал өңірінде орнықты дамудың ғылыми негізі. — Астана, Ақарман, 2008.

Пішенді престеп жинаудың тиімділігін негіздеу

Нұрғалиев Нұралы Шайқысұлтанұлы, докторант
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Малға берілетін ең жақсы шөп — жайлау мен даланың түрлі шөптері. Шөп — қысқы мерзімде малдың сапалы тамақтандыруын қамтамасыз ету үшін рационның ең маңызды компоненті болып табылады. Ірі қара мал, қой мен жылқы үшін белгілі бір мерзім аралығында күнделікті пайдаланатын басты азық. Алайда қазіргі уақытта шөпті көпжылдық дәнді және бұршақ дақылды шөптерден (сулыбас, жоңышқа, костер, клевер) дайындайды. Бұршақ дақылды шөптертің кальцийі, дәнді дақылдылардың — фосфоры көп, сондықтан шөптің екі түрі де малға пайдалы. Әсіресе дәнді дақылды шөп жалпы азық көлемінің 70-75%-ын құрауы керек. Жоғары сапалы шөптің ылғалдығы 15%-ды құрап, жасыл түсті және жағымды иісті болады [1].

Жақсы шөп қыс мезгілінде дәрумендер, минералды заттар мен протеин көзі болып табылады. Шөптің құнарлылығы өсімдіктің ботаникалық құрамына, оны жинаудың мезгілі мен әдісіне, кептіру ұзақтығына байланысты.

Шөпті жинау мен әзірлеу уақыты климаттық аймақпен ауа-райы жағдайына байланысты. Алайда жинау мезгілінің объективті көрсеткіштері де бар: қауыздану немесе бұршақ ашу, т.б. Дәл осы кезеңде өсімдіктердің құнарлы

1. Теңіздің құрғаған орнындағы шөгінділерде пайда болған топырақ түрінің қалыптасуы мен даму бағыты су-баэралдық сортаңдау топырақ қатарымен жүруде. Бұл Арал өңірінің табиғи-климат жағдайына тән құбылыс;

2. Қарапайым топырақ түрінің мелиоративтік күйі мен шаруашылыққа жарамдылығы шөгінділердің құрамына, өсімдік жабынының биомассасына және жергілікті жердің климат жағдайына қарай бағаланады.

3. Алдын ала күрделі мелиоративтік жұмыстарды орындамай-ақ бірінші кезекте іркіп суаратын (көкөніс, бау-бақша, дәнді дақылдар, жоңышқа, жеміс-жидек) дақылдар егуге аллювийлік топырақтар мен құрғақ көл-табандар жарайды.

заттары көп мөлшерде болады. Бұдан кешірек мезгілде жинағанда құрғақ өнімді көбірек алуға болады. Бірақ бұл көлем уақыт өткен сайын өсімдік құрамында көбейе беретін талшықтар есесінен алынады.

Шөп дайындаудың әдеттегі және дәстүрлі әдістері бойынша шөпті шауып алып, ауа-райының қолайлы кезінде бірнеше сағатқа жайып алады. Одан кейін шөпті тырмалап үйеді де қажетті қалыпқа дейін кептіргеннен соң бір жерге түк етіп жинайды.

Шөптің құнарлы заттарын жоғалтуы механикалық және химиялық болып бөлінеді.

Құнарлы заттарды механикалық түрде жоғалту дегеніміз — шөпті жинау және қосыту барысында өсімдіктің өзінің бағалы бөліктері болып табылатын гүлдері мен жапырақтарының сынуы. Әсіресе гүлдері мен жапырақтары жалпы салмағының 50%-ын құрайтын бұршақ дақылды өсімдіктерді жинау барысында жалпы шөп көлемін жоғалту қомақты мөлшерде болады. Механикалық түрде шөп көлемін жоғалтуды азайту үшін шабылған шөпті көп қозғай бермеу керек [2].

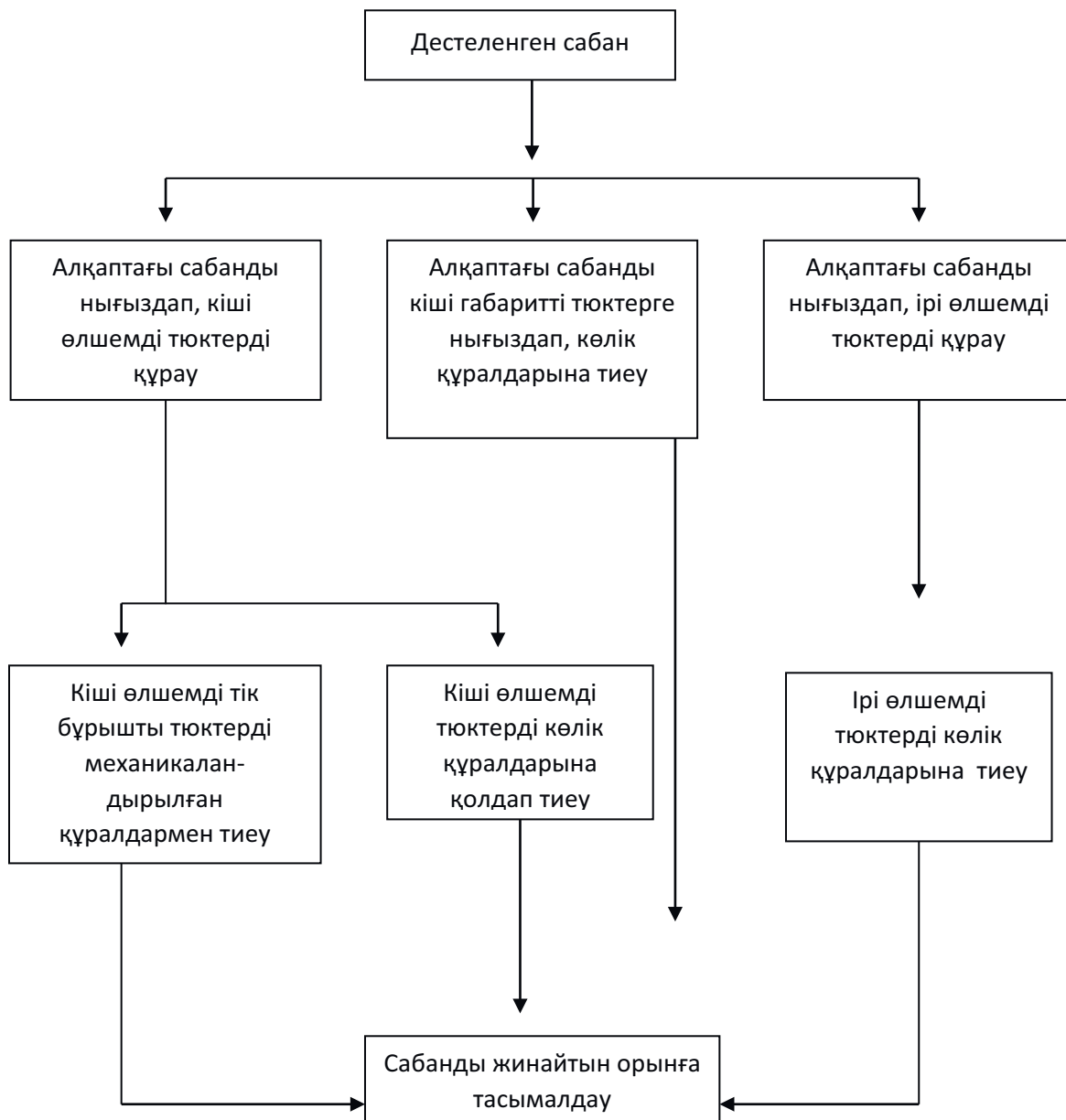
Ал химиялық түрде шөп көлемінен айырылу жаңа шабылған шөп жасушаларында зат алмасудың, яғни

биохимиялық үдерістің тоқтамауы әсерінен болатындығы түсіндіріледі. Құрғату неғұрлым тезірек жүзеге асса, соғұрлым аққуыз, көмірсутегі, майлар, дәрумендер ыдырау үдерісін тезірек тоқтатып, құнарлы заттар барынша жоғалмайды.

Жоңышқаны кептіру айтарлықтай қиын, өйткені оның сабағы қалың. Сондықтан оны жинау кезінде арнайы сабақты жалпайтып тастайтын шөп машиналары қолданы-

лады. Осылайша ол тез кебеді, алайда сабақтарын жалпайту кезінде өсімдіктің ылғалдылығы, онымен бірге құнарлы заттары жоғалады. Дәнді дақылды шөптерді жалпайтпайды, өйткені олардың сабақтары жіңішке, яғни тез кебетін. Арнайы желдету арқылы шөпті аз уақыт ішінде кептіруді жүзеге асыруға болады [3].

Пішенді престеп жинаудың технологиясы бірінші суретте келтірілген.

Сурет 1. Пішенді престеп жинау технологиясы

Тығыздалған шөпті дайындау үшін оның ылғалдылығы 30-35% болғанға дейін кептіріп, мая етіп тырмалап жинайды.

Дәруменді шөп жас малдар мен асыл тұқымды жануарлар азығына қолданылады. Оны жасанды әдіспен құрға-

тады, күн көзі астында көп ұстамайды, өйткені ультратүсілет толқындары салдарынан каротині ыдырайды.

Малды азықтандыру мәдениетінің фазалары мейлінше жылдам ауысып отырады. Сондықтан да шөп жинауды ұтымды уақытта бастап, кем дегенде 8-10 күнде аяқтау

керек. Шөпті жинау кезінде шашыратып жинағаннан көрі престеп жинаса салмағы 2,5-3 есеге артып, қоймаға жинау кезінде көлемінің алатын орны 2-2,5 есеге азаяды. Бұндай әдіспен алынған шөптің сапасы да жоғарылай түседі.

Шөпті жинау кезінде жинағыштардың жұмыс істеу қабілеттілігі жоғары болуы үшін әр бір метр жердегі дестенің салмағы 2-3кг болуы керек. Мұндай дестелерді үш метрлік тырмалармен, өнімділігі 160 ц/га болған жағдайда алуға болады. Ал өнімділік одан төмен болған жағдайда әр тоннаға шаққандағы жұмсалатын отын шығынының есебіне байланысты тиімсіз болып есептеледі.

Шөпті жинау кезінде жұмсалатын энергия көздерін үнемдеу пайдаланылған техникаға байланысты болады.

Әдебиет:

1. Смурыгин М.А., Лесницкий В.Р., Сердечный А.И.. Прогрессивные технологии приготовления сена. — М.: Агропромиздат, 1986 — 142 с.
2. Особов В.И., Васильев Г.К. Сеноуборочные машины и комплексы..—М.: Машиностроение, 1983 — 304 с.
3. Зангиев А.А., Тыныштықбаев Б.Е., Аханов С.М. Исследование технологического процесса заготовки прессованного сена // Материалы международной научно-практической конференции: сб.научн. тр. МГАУ, 2000 — с. 39-42.

Топырақты өңдеу жүйесін жетілдіру арқылы алдын ала суға бастыру тәсілі арқылы күрішті көшеттік тәсілмен өсіру

Тоқтамысов Әсет Мырзаханұлы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор;
Имагазиев Пазылбек Оразбекұлы, докторант
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Күріш — дақылының өнімділігі үшін топырақ құнарлылығы ең бір шешуші фактор болып табылады. Оның себебі Қазақстанда күріш дақылдарын егу үшін Сырдария өзенінің ежелгі және қазіргі заманғы атырауларының тұз құрамы сульфатты-хлорлы, хлорлы-сульфатты, ал Сырдария өзені, Арал маңайында өсімдік үшін өте улы болып келетін құрамында сода кездесетін топырақтары игерілгендігінде [1].

Топырақтың құрамында қай тұздың болмасын мөлшері көп болған жағдайда мәдени өсімдіктердің өнімі өте төмен болатындығы баршаға мәлім жәйт. Сондықтан да Қазақстанның күріш өсіру өңірлерінде инженерлік системалар салынып топырақты тұздан арылту жұмыстары қолға алынған болатын. Кезінде бұл жұмыстар өз нәтижелерін берген де болатын. Өкінішке орай соңғы жылдары Қазақстанның барлық күріш алқаптарының мелиоративтік жағдайы күрт төмендеп күріш дақылының өнімділігі айтарлықтай азайып кетті. Инженерлік системаның дұрыс жұмыс істеуіне байланысты күріш алқаптарында топырақтың екінші рет тұздануы, батпақтану сияқты топырақтың құнарлылығын төмендететін процесстері өте кең өріс алып отыр [2].

Сонымен қатар шөпті престеп жинағанда 10кг отын, ал, мысалы, ТП-Ф-45 секілді жинау құралдарының көмегімен жинағанда шамамен 14кг отын жағылады. Престеп жинау азық құнарлылығының төмендеуін 15-20 пайызға азайтады, тасымалдау мен сақтау кезінде алатын орнының көлемін кішірейтеді және әр гектардан қосымша 5-6ц азық артық алуға мүмкіндік береді.

Сайып келгенде, тайланған (престелген) шөпті дайындау сапасы жағынан да, энергия қорларын жұмсау жағынан да артықшылығы басым екендігі байқалып тұр. Бірақ, шашыратып жинауды мүлдем алып тастауға да болмайды. Себебі, бұл технология аз көлемдегі шөптерді жинау кезінде және прес-жинағыш құралдар мен техникалар бара алмайтын жерлерде пайдаланылады.

Арал маңы алқабының тақыр тәрізді топырағы, өзінің қасиеттері бойынша басқа күріш егетін аудан топырақтарынан ерекшеленіп отырады. Мысалы, Япония, Қиыр Шығыс географиялық күріш егу аудандарына қарағанда.

Күріш алқаптарында топырақтың тозуына, оның құнарлылығының төмендеуіне соңғы жылдары оған берілетін минералды тыңайтқыштар көлемінің мүлдем азайып кетуі де үлкен себеп болып отыр. Қазіргі кезде тек қана күріш алқаптарында ғана емес, Қазақстанның жалпы суармалы жерлерінде қоректік элементтердің теріс балансы байқалып отыр [3].

Осындай күрделі жағдайда топырақ құрамындағы өсімдікке қажетті болып саналатын қоректік элементтердің жылжымалылығын арттыруға арналған топырақты алдын ала суға бастырып күрішті көшет арқылы өсіру шаруашылыққа өте тиімді технология болып табылады. Оның дәлелі ретінде тәжірибеде алынған көшеттік технологияның күріш өнімділігіне тигізген ықпалы туралы мәліметті келтіріп отырмыз.

Зерттеу нысаны және әдістері. Тәжірибе жұмыстары Арал ауданына қарасты, Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы далалық, табиғаты қатал, шөл және шөлейтті

өңірі. Сәуір айының басынан бастап шаруашылық орталығында күріш көшетін өсіру жұмыстары басталды. Далалық тәжірибе жұмыстары топырақтану, егіншілік және өсімдік шаруашылығы ғылымдарының баршаға белгілі әдістемелері бойынша жүргізіліп күріштің өсуі бақыланып, өнімділігі анықталды [4].

Атызды күріш егуге дейін суға бастыру кезіндегі топырақ түзілу процесстерінің ерекшеліктерін зерттеу және күрішті көшеттік әдіспен өсіру технологиясының негізгі элементтерін қалыптастыру үшін жоғарыда аталған шаруашылықтың 3-ауыспалы егістігінің 1,2,3-ші танаптарында төмендегі схема бойынша екі нұсқадан тұратын далалық тәжірибе жұмыстары жүргізілді:

Дәстүрлі күріш өсіру технологиясы;

Күрішті топырақты алдын ала суға бастыру тәсілі арқылы көшеттеп өсіру технологиясы;

әрбір бөліктің ауданы — 50 м²;

тәжірибенің қайталануы — 3 рет;

көшетті егу схемасы — 10x15см;

әрбір ұядағы көшет саны — 4 дана;

көшеттің жасы — сабақтану фазасының бас кезі;

су режимі — өсімдікті еккенге дейін 10-15 см теңдікте суға бастыру, майсаны еккеннен кейін — шаруашылықтарда қолданылып жүрген су режиміне сәйкес;

негізгі тыңайтқыштар аммоний сульфаты және суперфосфат шаруашылықтағы негізгі қоректік элементтердің картограммасына сәйкес берілді.

Зерттеліп отырған Қызылорда облысы, Арал маңы алқабында қазіргі таңда шамамен 500 ден астам га жер күріш егу үшін игерілген.

Негізі Арал өңірінде күріштің екі сорты егілді. Олар «Кубань 3», және «Солнечный» сорттары. Бүгінде бұл сорттар әбден ескіріп, өзінің құнын төмендетті. Күріш егісінен жоғары әрі тұрақты өнім алу үшін сорттардың ролі үлкен. Осыған байланысты күріш дақылын нарық талаптарына бейімделген жаңа сорттарымен байытып, күріштің жаңа сорттарын шығару, оны өндіріске енгізу жұмыстары қолға алынды.

Осындай көп ізденістің арқасында, көп уақытты талап еткен еңбектің нәтижесінде соңғы 2 жыл ішінде шаруашылық егістігінде «Ақмаржан» және «Лидер» деп аталатын күріш сорттары шығарылып өндіріске енгізілді. Арал алқабында қазіргі таңда аудандастырылған «Солнечный», «Ақмаржан», «Лидер» сорттары егіледі.

Күріш дақылының өнімділігінің құрылым элементі 1 м² — дағы өсімдік мөлшерін, өсімдіктің масақтану өнімділігін, 1 м² — дағы дән салмағын, негізгі масақтағы дән санын, қосымша масақтағы дән санын және салмағын анықтаумен белгілі болды.

Әрбір алынған сандық мәліметтер вариациялық статистика әдісін қолдану арқылы өңдеуден өткен. Тұжырым жасау үшін қолданылған мәліметтердің бәрі статистикалық түрден сенімді.

Күріш өнімінің құрылымдық көрсеткіштері мен топырақтан алынған өнімдерге статистикалық өңдеу әдісі қолданылды [5].

Сондай-ақ EXCELL бағдарламасында талдау жасалынды.

Нәтижелер және оларды талдау

Күріш өнімділігі. Біз тәжірибелік сорттар ретінде Арал күріш алқабында аудандастырылған «Солнечный», «Ақмаржан», «Лидер» күріш сорттарын қолдандық (1 — кесте.).

Көктемде отырғызған көшеттердің қаншасы толық өсіп жетіліп өнім бергенін тексеру үшін оны далалық тәжірибе алаңына отырғызар кезде 50x50 см сымнан жасалған шеңберлер қойылды. Күзде өнім жинар алдында шеңбер ішіндегі өсімдіктерді санау арқылы дақылдың өсімділігі анықталды. Ол Ақмаржан және Лидер сорттарында 100 пайызды, ал Солнечный сортында 75 пайызды көрсетті. 4

Барлық нұсқаларда үш қайтара бір шаршы метр жердегі күрішті жинау арқылы оның биологиялық өнімділігін анықтадық. Тәжірибе жүргізілген жылдар бойы барлық сорттар бойынша көшеттік технология дәстүрлі әдіске қарағанда жоғары өнім берді.

Топырақты алдын ала суға бастыру технологиясы кезіндегі күрішті көшеттік әдіспен өсіру, жергілікті сорттардың өнімділігін дәстүрлі әдіспен салыстырғанда екі есеге жуық жоғарылатты. Атап айтсақ 2013 жылы күріш дақылының ең бір жақсы алғы дақылы болып саналатын 2-жылдық жоңышқа қыртысына егілген топырақты алдын ала суға бастыру технологиясында «Солнечный» сортынан алынған орташа өнім 63,7 ц/га болса, қосымша өнімі 30,4 ц/га құрады. «Ақмаржан» сорты бойынша орташа өнім 60,3 ц/га мөлшерді көрсетсе, қосымша өнімі 29,3 ц/га болды. «Лидер» сорты бойынша 68,3 ц/га орташа өнім берсе, 31,6 ц/га қосымша өнім алды. Ал 2014 жылы жылы 2-жылдық жоңышқаның қыртысының аудармасына егілген жағдайда жалпы өнім өткен жылмен салыстырғанда екі нұсқада да гектарына шамамен 4,0-5,5 ц төмен болды.

Мұндай жағдай жалпы күріш өсіру технологиясына тән, жоңышқа қыртысынан алыстаған сайын топырақ құрамындағы органикалық заттардың азая бастауына байланысты күріш өнімі төмендей түсетін заңдылық ғылыми түрде дәлелденген.

Дегенмен жалпы өнім төмендесе де топырақты алдын ала суға бастыру технологиясы дәстүрлі технологияға қарағанда барлық сорттар бойынша да өнімді жоғары берді. Бақылаумен салыстырғанда өнім абсолютті түрде (ц/га) төмен болған мен пайызға шаққанда өткен жылмен бірдей десе болғандай, егер өткен жылы қосымша өнім 86,1—94,5 пайыз аралығында болса келесі жылы 84,0—92,5 пайызды құрайды.

Өнім құрылымы. Арал маңы алқабында жүргізілген далалық тәжірибелерде негізгі дақыл ретінде алынған, күріштің «Солнечный», «Ақмаржан», «Лидер» сорттары бақыланды. Бұған дейін айтылып кеткендей топырақты алдын ала суға бастырып, күрішті көшеттеп отырғызу әдісі өсімдіктің өсуі мен дамуына тікелей әсер етті. Күріш

Кесте №1. Күріштің салыстырмалы өнімділіктері

Нұсқа	Қайталануы			Орташа өнім, М±m, ц/га	Қосымша өнім		ЕЕА0,5
	1	2	3		ц/га	%	
2013 жыл, алғы дақыл — 2 жылдық жоңышқа қыртысы							
«Солнечный» сорты							
Бақылау	5	2	3	33,3±0,88	-	-	-
Тәжірибе	3	5	3	63,7±0,66	0,4	1,3	5,3
«Ақмаржан» сорты							
Бақылау	9	1	3	31,0±1,15	-	-	-
Тәжірибе	9	0	2	60,3±0,88	9,3	4,5	7,0
«Лидер» сорты							
Бақылау	8	6	6	36,7±0,67	-	-	-
Тәжірибе	8	0	7	68,3±0,88	1,6	6,1	5,3
2014 жыл, алғы дақыл — 2 жылдық жоңышқа қыртысының аударымы							
«Солнечный» сорты							
Бақылау	6,1	8,1	0,1	28,1±0,82			
Тәжірибе	51,6	56,6	52,6	53,6±1,08	25,5	90,7	9,2
«Ақмаржан» сорты							
Бақылау	24,3	25,3	26,3	25,3±0,41			
Тәжірибе	47,7	47,7	50,7	48,7±0,71	23,4	92,5	5,6
«Лидер с» сорты							
Бақылау	0,8	8,2	3,1	30,7±1,00			
Тәжірибе	6,5	4	9	56,5±1,02	5,8	4,0	9,7

сорттарының өнім құрылымының көрсеткіші ретінде оның биіктігі, өнімді сабақ саны, негізгі және жанама масақтағы дән саны мен салмағы және бір өсімдік сабанының салмағы есептелінді (2-кесте).

Өнім құрылымының барлық көрсеткіштері дәстүрлі технологияға қарағанда орташа екі есеге дейін жоғары. Күрішті көшеттеп отырғызу әдісінде өсімдіктің бойының ұзындығы 104-113см аралығында болса, сабақтану саны 7-10 дананы көрсетті. Негізгі масақ дәнінің саны 94-140 дана аралығында болды. Осыған орай негізгі масақ дәнінің

салмағы да жоғарылап 4,2-13,2 г болды. Ал дәстүрлі технологиядағы мәліметтерге қарасақ, өсімдіктің барлық көрсеткіші бойынша салыстырмалы түрде екі есе төмен.

Күрішті көшеттік әдіспен отырғызған кезде оның вегетациялық кезеңі Солнечный сортында 26 күнге, ал Ақмаржан, Лидер сортында 15 күнге қысқарған.

Топырақты алдын ала суға бастыру технологиясы кезіндегі күрішті көшет арқылы егу астық дақылынан мол өнім жинауға әсерін тигізді. Күрішті көшеттеп отырғызу әдісіне байланысты өнім құрылымын анықтағанда,

Кесте №2. Топырақты алдын ала суға бастыру технологиясының күріш . ұрылымдылығына әсері

Нұсқасы	Өнімді сабақ саны, дана	Негізгі масақ көрсеткіштері			1 өсімдік сабанының салмағы, г.	1 өсімдік дәнінің салмағы, г
		Масақ саны, дана	Масақтағы дән саны, дана	Дәннің салмағы, г		
«Солнечный» сорты						
Бақылау	2,1±0,16	10,3±0,38	94,2±3,4	2,85±0,16	5,4±0,63	5,5±0,53
Тәжірибе	7,36±2,05	9,96±0,46	94,4±4,43	3,3±0,04	36,0±2,60	27,5±3,64
«Ақмаржан» сорты						
Бақылау	2,1±0,17	10,3±0,42	94,2±3,79	3,3±0,05	5,44±0,69	5,6±0,58
Тәжірибе	7,4±0,45	11,0±0,50	127,7±7,35	4,2±0,26	28,2±1,97	25,6±1,76
«Лидер» сорты						
Бақылау	2,2±0,4	10,2±0,55	73,8±4,72	2,7±0,15	13,6±2,62	3,9±0,30
Тәжірибе	8,3±0,18	12,9±0,32	140,6±6,68	4,5±0,22	37,4±2,42	35,3±2,59

Ескерту: Бақылау — дәстүрлі технология.
Тәжірибе — алдын ала суға бастыру технологиясы.

өсімдіктің биіктігі, өнімді сабақ санын есепке алғанда, масақтағы дәннің санын санағанда, бір сабан салмағын есептегенде ерекшеленіп, дәстүрлі технологиямен салыстырғанда мөлшері жағынан жоғары көрсеткіштер көрсетті.

Топырақты егін еккенге дейін екі апта бұрын суға бастырып, күрішті көшеттеп отырғызу тәсілі бойынша өнім құрылымының көрсеткіштері күріштен мол өнім алуға тікелей септігін тигізіп, егінді жинағанда да осы тәсілде мол өнім жиналғаны байқалды.

Қорытынды

Көшеттік әдіспен күріш өсіру кезінде өнімнің құрылымдық көрсеткіштері — өнімді сабақтану, бір өсімдік дәнінің саны мен салмағы жоғарылады.

Көшеттік технология тек қана күріштің өнімділігін көтеріп қана қоймай, топырағы тұзданған, тұщы су

жетіспейтін Қазақстанның күріш алқаптары үшін практикалық жағынан өте тиімді технология. Күрішті көшеттік тәсілмен отырғызған кезде оның вегетациялық кезеңі Солнечный сортында 26 күнге, ал Ақмаржан, Лидер сортында 15 күнге қысқарған. Олай болса біздің ғылыми жұмысымыздың қорытындылары елімізде күріш егістігінің көлемін ұлғайтып, оның өнімін арттыруға негіз бола алады.

Қазіргі таңда біздің еліміздің аумағында шағын күріш өсіру шаруашылығымен айналысатын кіші фермерлік өндірістік орындары үшін бұл технология өте тиімді. Себебі көшет отырғызатын техникалар болса шағын ғана жерге күріш көшетін егіп мол өнім алуға болар еді. Біздің елімізде күріш өсірудің көшеттік технологиясын дамыту үшін алдымен механизациялау жолдарын дамыту керек деп ұсынамыз. Көшеттік тәсіл фермерлік шаруашылықтардың дамуына көмегін көрсететін шараларға жататындықтан күрішшілерді жаңа бағытта дайындау қажет.

Әдебиет:

1. Отаров А., Ибраева М.А., Сапаров А.С. Деградационные процессы и современное почвенно-экологическое состояние рисовых массивов Республики. Экологические основы формирования почвенного покрова Казахстана в условиях антропогенеза и разработка теоретических основ воспроизводства плодородия. — Алматы, Нур-Принт. — 2007. — с. 73-105.
2. Отаров А., Ибраева М.А. Эколого-мелиоративные проблемы рисовых массивов Казахстана // Проблемы генезиса, плодородия, мелиорации экологии почв, оценка земельных ресурсов. — Алматы: Тетис, — 2002. — с. 176-182.
3. Аханов Ж.У., Отаров А., Ибраева М.А. Актуальные проблемы рисоводства в Казахстане // Сборник «Состояние и рациональное использование почв Республики Казахстан». — Алматы: Тетис, 1998. — с. 139-141.
4. Дмитриев Е.А. Математическая статистика в почвоведении. — М.: Наука, 1972. — 291 с.
5. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта с основами статистической обработки результатов исследования 4-е изд., переработ., дополнен. — М.: Колос, 1979. — с. 416.

ПОЛИТОЛОГИЯ

Қазіргі замандағы ақпараттық қауіпсіздік саясаты

Әлібек Айгүл Сағидуллақызы, студент

Ғылыми жетекшісі: Тәжібаева Айгерім Серікбайқызы, аға оқытушы
«Болашақ» университеті, (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қауіпсіздік саясаты — мекеменің ақпаратты қалайша өңдейтінін, қорғайтынын және тарататынын анықтайтын заңдар, ережелер және тәртіп нормаларының жиыны. Бұл ережелер пайдаланушының қайсы кезде белгілі бір деректер жинағымен жұмыс істей алатынын көрсетеді. Қауіпсіздік саясатын құрамына мүмкін болатын қауіптерге талдау жасайтын және оларға қарсы әрекет шаралары кіретін қорғаныштың белсенді сыңары деп санауға болады. Қауіпсіздік саясатының құрамына ең кемінде мына элементтер кіруі керек: қатынас құруды ерікті басқару, объектілерді қайтадан пайдаланудың қауіпсіздігі, қауіпсіздік тамғасы және қатынас құруды мәжбүрлі басқару.

Кепілдік — жүйенің сәулетіне және жүзеге асырылуына көрсетілетін сенім өлшемі. Ол қауіпсіздік саясатын іске асыруға жауапты тетіктердің дұрыстығын көрсетеді. Оны қорғаныштың, қорғаушылар жұмысын қадағалауға арналған, белсенсіз сыңары деп сипаттауға болады. Кепілдіктің екі түрі болады: операциялық және технологиялық. *Біріншісі* жүйенің сәулеті және жүзеге асырылу жағына, ал *екіншісі* — құрастыру және сүйемелдеу әдістеріне қатысты.

Есепберушілік (немесе хаттамалау тетігі) қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Сенімді жүйе қауіпсіздікке байланысты барлық оқиғаларды тіркеп отыруы керек, ал хаттаманы жазу-жүргізу тексерумен (аудитпен — тіркелу ақпаратына талдау жасаумен) толықтырылады.

Сенімді есептеу базасы (СЕБ) — компьютерлік жүйенің қауіпсіздік саясаты жүзеге асыруға жауапты қорғаныш тектерінің жиынтығы. Компьютерлік жүйенің сенімділігіне баға беру үшін тек оның есептеу базасын қарастырып шықса жеткілікті болады. СЕБ негізгі міндеті — қатынасым мониторының міндетін орындау, яғни, объектілермен белгілі бір операциялар орындау болатындығын бақылау.

Қатынасым мониторы — пайдаланушының программаларға немесе деректерге әрбір қатынасының мүмкін болатын іс — әрекеттер тізімімен келісімдігі екендігін

тексеретін монитор. Қатынасым мониторынан үш қасиеттің орындалуы талап етіледі:

— *Оңашаландық*. Монитор өзінің жұмысы кезінде аңдудан қорғалуға тиісті;

— *Толықтық*. Бұл монитор әрбір қатынасу кезінде шақырылады. Бұл кезде оны орай өтуге мүмкіндік болмау керек;

— *Иландырылатындық*. Мониторды талдауға және тестілеуге мүмкін болу үшін ол жинақы болуы керек.

Қауіпсіздік өзегі — қатынасым мониторының жүзеге асырылуы. Қауіпсіздік өзегі барлық қорғаныш тетіктерінің құрылу негізі болып табылады. Қатынасым мониторының аталған қасиеттерінен басқа қауіпсіздік өзегі өзінің өзгерместігіне кепілдік беруі керек.

Қауіпсіздік периметрі — сенімді есептеу базасының шекарасы. Оның ішіндегі сенімді, ал сыртындағы сенімсіз деп саналады. Сыртқы және ішкі әлемдер арасындағы байланыс ретқақпа арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретқақпа сенімсіз немесе дұшпандық қоршауға қарсы тұра алуға қабілетті бар деп саналады.

Объектінің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған жұмыстар бірнеше кезеңге бөлінеді: даярлық кезеңі, ақпараттық қорларды түгендеу, қатерді талдау, қорғаныш жоспарын жүзеге асыру. Осы аталған кезеңдер аяқталған соң эксплуатациялау кезеңі басталады.

Даярлық кезең. Бұл кезең барлық келесі шаралардың ұйымдастырушылық негізін құру, түпқазық құжаттарды әзірлеу және бекіту, сондай-ақ, үрдіске қатысушылардың өзара қарым — қатынастарын анықтау үшін қажет. Даярлық кезеңде ақпарат қорғау жүйесінің ақпараттың міндеттері анықталады.

Ақпараттық қорларды түгендеу. Бұл кезеңде, әдетте, объект, ақпараттық ағындар автоматтандырылған жүйелердің құрылымы серверлер, хабар тасышулар, деректер өңдеу және сақтау тәсілдері жайында мәлімет жиналады. Түгендеу анықталған соң олардың осалдылығына талдау жасалынады.

Қатерді талдау. Келесі шаралардың нәтижелерді ақпараттық қорлардың қорғанылу күйі — жағдайының

қаншалықты толық және дұрыс талдануына тәуелді болады. Қатерді талдау мыналардан тұрады: талданатын объектілерді және оларды қарастырудың нақтылану дәрежесін таңдау; қатерді бағалау әдіснамасын таңдау; қауіптерді және олардың салдарын талдау; қатерлерді бағалау; қорғаныш шараларын талдау; таңдап алынған шараларды жүзеге асыру және тексеру; қалдық қатерді бағалау. Қауіп бар жерде қатер пайда болады. Қауіптерді талдау кезеңі қатерді талдаудың орталық элементі болып табылады. Қауіптердің алдын алу үшін қорғаныш шаралары мен құралдары қажет. Қауіптерді талдау, біріншіден, мүмкін болатын қауіптерді анықтаудан (оларды идентификациялаудан) және, екіншіден, келтірілетін болашақ зиянды болжау — бағалаудан тұрады. Бұл кезеңнің орындалу нәтижесінде объектідегі қауіп — қатерлер тізбесі және олардың қауіптік дәрежесі бойынша жіктемесі құрастырылады. Бұлар бәрі ақпарат қорғау жүйесіне қойылатын талаптарды айқындауға, қорғаныштың ең әсерлі шаралары мен құралдарын таңдап алуға, сондай — ақ, оларды жүзеге асыруға қажетті шығындарды анықтауға мүмкіндік береді.

Қорғаныш жоспарын құрастыру. Бұл кезеңде осының алдында жүргізілген талдаудың нәтижесінде анықталған қатердерді бейтараптау үшін қорғаныштың тиісті ұйымдастырушылық және техникалық шаралары

таңдап алынады. Қорғаныш жоспарын құру ақпарат қорғау жүйесінің функционалдық сұлбасын әзірлеуден басталады. Ол үшін қорғаныш жүйесінің атқаратын міндеттері анықталады және нақты объектінің ерекшеліктерін ескере отырып жүйеге қойылатын талаптар талқыланады. Жоспарға мынадай құжаттар қосылады: қауіпсіздік саясаты; ақпаратты қорғау құралдарының объектіде орналасуы; қорғаныш жүйесін жұмысқа қосу үшін қажет шығындардың сметасы; ақпарат қорғаудың ұйымдастырушылық және техникалық шараларын жүзеге асырудың күнтізбелік жоспары.

Қорғаныш жоспарын жүзеге асыру. Бұл кезеңде қорғаныш жоспарында келтірілген шаралармен қоса жабдықтаушылармен келісім — шарттар жасасу жабдықтарды орнату және баптау, қажетті құжаттарды әзірлеу және т.б. осы сияқты шаралар іске асырылады.

Қорыта айтқанда, қорғаныштың мақсаты — қатынас құруға рұқсат етілмеген арналарды ақпараттың түрін өзгертуге, ақпаратты жоғалтуға және сыртқа келтіруге бағытталған әсерлерден сенімді түрде сақтауды қамтамасыз ететін өзара байланысты бөгеттердің біріңғай жүйесін құру. Жүйе жұмысын қалыпты режимде көзделмеген осындай оқиғалардың біреуінің пайда болуы рұқсат етілмеген қатынас құру деп саналады.

Әдебиет:

1. Аяжанов Қ.С., Есенова А.С. Ақпараттық қауіпсіздік және ақпаратты қорғау. — Алматы, 2011.
2. Дүйсебекова К.С. Ақпараттық қауіпсіздік және ақпараттарды қорғау. // Оқу құралы. — Алматы, 2012.
3. Романец Ю.В., Тимофеев П.А., Шаньгин В.Ф. Защита информации в компьютерных системах и сетях. / Под ред. В.Ф. Шаньгина. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Радио и связь, 2001. — 376 с.: ил.

Әлеуметтік желілер: SWOT-талдау

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты, доцент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінде қоғам мүшелерінің көпшілігі өз өмірлерін әлеуметтік желілерсіз елестете алмайтын жағдайға жетті. Әлеуметтік желілер толықтай бүкіл әлемді қамтып, танымалдылығы жоғарылап жатыр және оның нақты жас ерекшелік немесе кәсіби шектеулері жоқ. Сонымен бірге, әлеуметтік желілер қазіргі заман азаматтарының тұлғалық әлеуметтенуіне ерекше ықпал жасайды. Әлеуметтендіру үдерісі барысында білім берудің технологиялары, әдіс-тәсілдері қолданылатындығын ескерсек, өзекті мәселелер берілген тақырыппен ұштасады.

Жалпы әлеуметтік желілерде жазылған заңдылықтар жоқ. Десек те, әлеуметтік желілер отбасы, мектеп, дос-жарандар секілді әлеуметтендірудің классикалық институттарын қарқынды түрде ығыстыру қаупін туындатып отыр. Виртуалды қауым қалыптастыру шын

мәнісінде әлеуметтендірудің дәстүрлі уәкілдерін ауыстыруға ықпалы мол. Бірақ, пайдаланушылардың виртуалды әлемде игеретін жағымсыз қасиеттері шын өмірге келгенде әлеуметтендірудің нақты процесін күрделендіріп, қалыптасқан қоғамдық ережелерді күйретуі мүмкіндігін ұмытпауымыз қажет. Өйткені, әлеуметтік желілерде ішкі тәртіптерге негізделген нормалар мен ережелер қоғамдық стандарттармен сәйкес келе бермейді және оны бұзғаны үшін шын жауапкершілікке тартылатындығын кеш түсініп жатамыз.

«Internet World Stats» агенттігінің кезекті зерттеу нәтижесіне мән берсек. Ондағы мәліметтерге сүйенсек, Қазақстанда 5,6 миллион адам әлеуметтік желілерді күнделікті пайдаланады. Ең танымал әлеуметтік желілердің қатарында күніне 1 млн 125 мың рет қаралатын «Мой мир», 558 мың рет қаралатын «Одноклассники», 525

мың рет қаралатын «В контакте», 410 мың рет қаралатын «Facebook»-ті жатқызуға болады.

Күніне 350 мың қазақстандық ұялы телефонмен «mail.ru agent»-ке кіреді. Өйткені, бұл ақпарат алмасудың тиімді әрі арзан жолы. Агенттік ұсынған тағы бір қызықты дерек, әлеуметтік желілердегі әрбір екінші адам өзі жайында өтірік мәлімет жазады. Тарқатып айтсақ, олардың 29 пайызы есімі мен жасын, 23 пайызы отбасылық жағдайын, 22 пайызы түр-әлпеті және қызығушылықтары туралы, 17 пайызы білімі мен жұмысына қатысты өтірік айтатын болып шыққан [1]. Әрине, бұл нәтижелер көпшілікті ойландыруы қажет деген пікірдеміз.

Бүгінгі таңда еліміздегі қызмет атқаратын кез келген мекемелер ғаламторға өз сайттарын орналастырумен қатар, кері байланысты қалыптастыруда әлеуметтік желілер көмегіне сүйенеді. Әрине, әлеуметтік желілер арқылы өз қызметтерін насихаттау немесе сілтемелер беру арқылы жағымды жақтарын көрсетуде оның беретін көмегі орасан зор. Сонымен бірге, кез келген азаматтың электронды жәшігі болғандықтан оның ішкі сезімі өзгелер секілді виртуалды әлемге енуді қалайды. Әлеуметтік желілердің электронды шақыру хаттары да қызығушылық туындатады.

Бұл ғылымның түрлі салаларындағы желілік, әсіресе, әлеуметтік желі ықпалына назар аудартып жатқандығын көрсетеді. Себебі, аталмыш ұғым кейбір қауымдастық мүшелері арасындағы кешенді өзара қатынастарды реттеуде қолданылады. Бүгінгі ғылымда әлеуметтік желілер әдістемесінің адам мінез-құлқына ықпалын зерттеумен қатар, ғылым салаларындағы инновациялық және мәдени ықпалдастығы қарастырылған жөн.

Қазіргі әлемдегі саяси және қоғамдық өмірдегі әлеуметтік желілердің рөлін анықтау мақсатында *SWOT-талдау* жасалды және оның нәтижелері төмендегідей:

Әлеуметтік желілердің *жағымды жақтары*: компьютерлік сауаттылықтың жоғарылығына байланысты ақпарат алу, алмасу жылдамдығы артады; халықтың билік органдары блогтарына хабарласуы арқылы кері және өзара байланыс орнатуға жол ашылады; іздестіру жүйелері арқылы кез келген тақырыпта ақпарат алу және пайдалану; тиімді пайдаланған жағдайда білімін толықтыру; сыныптастар мен курстастарын, ескі достарын табу және хабарласу; тек компьютер арқылы ғана емес, ұялы телефондар арқылы да желіге ену; өз мүддеңе сай келетін азаматпен виртуалды тілдесу.

Әлеуметтік желілердің *жағымсыз жақтары*: бос уақыттың жұмсалуды; оппоненттің манипуляциялық тәсілдеріне мән бермей, алдауына түсу; ақпараттың ақиқаты мен жалғандығын айыра алмау, кез келген ақпараттың ұсынылуы; қоғам құндылықтарына жатпайтын лас сөздерді пайдалану, теріс піғылды азаматтардың өз мүддесін

жүзеге асыру үшін мүмкіндігінің болуы; ақпаратты кез келген тұлғаның өз мүддесі үшін пайдалануы; толықтай электронды бағыныштылық.

Әлеуметтік желілердің *мүмкіндіктері*: ақпарат алмасуда сурет, бейне, блогтар мен микроблогтар, қауымдастық, чат және т.б. көздер арқылы қажетті мәліметтерді кеңінен пайдалану; өз профиліңді құру және автор туралы мәлімет ұсыну; мүдделері бойынша ортақ виртуалды достармен қатар, өмірдегі достар, туысқандар, әріптестер, сыныптастар мен курстастар бірлестігін құру; халық пен мемлекеттік органдар арасындағы өзара байланысты блогтар арқылы күшейтеді; кез келген жерде қажетті ақпаратты өз уақытында алу және пайдалану.

Әлеуметтік желілердің *қатерлері*: орналастырылған ақпаратты кез келген азамат оңай тауып және өз қажетіне пайдалана алады; ұсынылған ақпаратты жұмыс берушілер, ата-ана, балалары, қылмыскерлер, құқық қорғау органдары кез келген шараларға қолдана алады; әлеуметтік желілерге тәуелділік; ауызша, жазылмаған заңдар басшылыққа алынады; заңнамалық базаның әлсіздігі; виртуалды тілдесуге байланысты сөйлеу, ақпараттың жылдам алынуы және жеке ізденістің жоқтығына байланысты ойлау қабілеті кемиді, дүниетанымы төмендейді; компьютерлік тролльдер қақпанынна түсу.

Әлеуметтік желілердің кеңес берушілік қасиеттерін ғылыми зерттеуде төмендегідей мәселелер қарастырылуы тиіс деп ойлаймыз: қоғам мүшелері бос уақыттарын қалай өткізетіндігін анықтау; жаһандық Интернет желісін қолданушылардың жас ерекшеліктеріне қарай өзгешеліктерін анықтау; пайдаланушылардың әлеуметтік желі ұғымы бойынша түсініктерін зерттеу; азаматтар қандай мақсаттармен әлеуметтік желілерді пайдаланатындығын сараптау; пайдаланушылардың демалыс уақытын ұйымдастырудағы әлеуметтік желілердің беретін көмегін айқындау; желідегі қарым-қатынас шын тілдесуге лайықты өзгерістері мүмкіндіктерін анықтау; әлеуметтік желілерде кеңінен таралатын әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды зерттеу; әлеуметтік желілерде таратылып жатқан нормалар мен құндылықтардың ықпалын айқындау.

Зерттеу жұмысы көрсеткендей, бүгінгі күнде Интернет жаһандық өрмегі адамзаттың қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық өмірінде ерекше орын алады. Алдағы уақытта зерттелуі қажет мәселелері де жетерлік. Әсіресе, жасанды қоғам құру заманының жағымды жақтары мен жағымсыз жақтары, мүмкіндіктері мен туғызатын қатерлері пысықталып, зерделенуі керек. Қашып құтыла алмайтын ақпараттандыру ғасырындағы әлемдік білімді қалыптастыру барысында әлеуметтік желілерді пайдаланудағы білім қоғамын құру мақсатының тиімді тұстарын айқындау қажет.

Әдебиет:

1. Әлеуметтік желілерді күніне 5,6 миллион қазақстандық пайдаланады // [Электрондық ресурс]. — Көру режими: <http://www.baq.kz/news/18917>

ИСТОРИЯ

Ұлттық және діни мерекелердің рөлі

Еңсепов Асқар Әлиұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
Абашева Айнұр Құрманғазықызы, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстанның мемлекеттік егемендікке қол жеткізуі білім мен ғылым салаларында түбірлі өзгерістер жүргізуді, халықтың тарихи санасын объективтік шындық тұрғысынан қалыптастыруды қажет етеді. Бұл болса өз кезегінде, өткен кезеңдергі әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени даму тәжірибесін ескеруді, оны ұлттық құндылықтар тұрғысынан зерделеуді талап ететіндігі сөзсіз.

Қазіргі біздің кеудеміздегі қорқынышты жеңіп, еңсемізді тіктеген серпілісіміз — мәңгірген жанның есін жиған алабөбен әлпетін елестетеді. Егеменді ел болып, етек-жеңімізді жиып, ертеңгі күнімізге алаңдай бастауымыз соның айғағы. Жадымыз бен қанымызда қалған ұлттық болмысымыз оянып, санамызға сәуле шуағы тарап, салт-дәстүріміздің, әдет-ғұрыптарымыздың, тіліміздің, дініміздің жоғалтып алған өмірлік нышандарын жаңғыртып, жандандырып қайта оянып жатқан жайымыз бар. Халықтық нәрсенің бәрі де жермен, елмен, халықпен бірге біте қайнасып, бірге жасайтынына оны ешбір қатал қысым да, заң да, зорлық та өшіре алмайтынына көз жетіп, көңіл қаныққандай болады.

Осы орайда қазақ елінің салт-дәстүрлері мен мәдени мұраларын қайта жаңғырту кезеңінде, ел қуанышына айналған ұлттық мейрамдарды да есімізден шығармай, оны өз деңгейінде қарсы алу мәселесі де үлкен мәнге ие болып отырғанын көреміз.

Қазақтың ұлттық мейрамдарының қатарында діни мейрамдардың алатын орны ерекше. Яғни, мұсылман қауымында еңсе көтеріп, қайғыдан арылатын, шаттық пен мейрімге бөленетін қос мерекенің бірі — Ораза да, екіншісі — Құрбан айт.

Қазіргі таңда бұл мейрамдар көптеген мұсылман елдерінде аталып өтіледі. Мысалы, Каир көшелерінде салтанатты шерулер өткізілсе, Пәкістанның ресми мейрамы болып, ол күн демалыс күні етіп белгіленген. Сол сияқты Мәуліт күні (жаңаша 28 шілде, дүйсенбі, 571 жыл) — мезгілі адам баласын надандық пен жаһилиет қараңғылығынан жарыққа шығарған күні ретінде мерекеге айналған. Соған орай, әлемдегі бір жарым миллиардтан асатын мұсылман

қауымы қасиетті Қағбаға бет бұрып, миллиондаған адамдар Мекке-Мәдинеде қажылық парызын өтейді.

Қазақстан елі де өзінің тәуелсіздік алған уақыттан бергі кезеңде әлеуметтік-экономикалық жағынан жаңғыруымен бірге, рухани және мәдени өрлеу жолында көптеген іс-шараларды қолға алды. Олардың қатарында — ел өмірінде ерекше орын алатын ұлттық мейрамдар мен мерекелердің аталуы да бар.

Атап айтар болсақ, елімізде әсіресе, дін мәселесіне үлкен мән беріліп, соның негізінде Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының жұмысы жанданып, елімізде екі мыңға жуық жаңа мешіт салынды. Талай жастарымыз Түркия, Мысыр, Пәкістан, Сауд Арабиясы сынды елдерде дінтану ілімін меңгерді. Елімізде түрлі діни ұйымдар мен қоғамдастықтар құрылды. Мұның бәрі сөз, жоқ, біздің мемлекетімізде адамның құқықтары мен бостандықтарына, наным мен сенім еркіндігіне кепілдік беретін демократиялық қағидаттардың берік ірге тартқанына дәлел болып отыр. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өзінің хадисінде «Білімді болу — әр мұсылманның парызы» [1] деген қағидасы ешқашан да өзінің маңызын жоғалтпаған. Әсіресе, қазіргі заманда оның маңызы мен мәні аса жоғары болып отыр.

Әлемнің «екінші ұстазы» атанған қазақ топырағының перзенті әл-Фараби бабамыз білім мен ғылым іздеп, сол замандағы дін мен ғылым ордасы атанған сонау Шам еліне сапар шеккені тарихымыздан белгілі. Бұдан біздің аңғаратынымыз, дін тірегі — имандылық.

Сондықтан, жас ұрпақты дұрыс тәрбиелеуге үлкен мән беру жолында діни мейрамдарды, яғни, Ораза айт, құрбан айт, мәуліт күні сынды мейрамдардың өзіндік ерекшеліктерімен қатар, олардың ұлттық дәстүр мен салт-сананы қалыптасырудағы қызметін ерекше айқындап айтуымыз қажет. Ұлт жастарының жүрегіне діни мейрамдардың тойлануы арқылы имандылықты ұялата білсек, келешегіміз кемел болмақ.

Айт күндері өзара кездескен мұсылмандар бір-бірлерін айтпен құттықтап, туыс, жора-жолдастарын зиярат етіп, оларға жақсы тілек білдірулері — әдептілік белгісі

болып есептеледі. Сондай-ақ, науқастардың жағдайынан хабар алып, оларға шипа тілеп, игі ниетімізді білдіру, көршілер, ауылдастар мен мұқтаждарға ерекше құрмет көрсету, жетім-жесірлерге жәрдем беріп, көңілдерін көтеру, көп Құран оқып, марқұмдарға дұға ету, алыстап кеткендерді табыстыру — әрқайсысымыздың мұсылмандық борышымыз.

Сол сияқты қазақ халқының ұлттық мейрамы Наурыз мерекесі де осындай қазақ салтымыз бен санамызды жандандыруда ерекше мәнге ие. Наурыз мейрамында жасалатын түрлі салттар мен жоралғылар, тіпті мейрам құрметіне жасалатын түрлі ұлттық дәстүрлердің жасалуының өзі біздің өскелең ұрпақ үшін маңызды болып саналады. Мәселен, Наурызды мейрамдаудың дәстүрлі атрибуттары (көрісу, көп көже, ұйқышар, самалық айту, дір еткізер, селт еткізер, т.б.) ұлт пен ұрпақ тәрбиесі үшін өте маңызды. Яғни, Наурыз мейрамын мерекелеуді жыл сайын күшейтіп, ескі салт-дәстүрлері мен жөн-жоралғыларын жыл сайын молайта түссек, біздің жас тәуелсіз еліміз үшін берері көп болмақ. Ол әр жылы отбасылық мейрамға айналып, аталып өтсе, болашақ ұрпағымыздың бойында ұлтына деген мақтаныш, ұлттық дәстүрді бағалауына жол ашары сөзсіз болып отыр.

Әдебиет:

1. Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. — // Аударған: Халифа Алтай. — Алматы, 1991. — 220 б.

Патшалық Ресейдің Орта Азия аймағы саясатындағы Арал әскери флотилиясының маңызы (XIX ғасырдың екінші жартысы)

Тоқболат Сейілхан Тоқболатұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Патшалық Ресейдің Орта Азия аймағына қызығушылығы І Петр патша тұсында анық аңғарылған еді. XIX ғасырдың ортасына таман Орта Азияда ағылшын ықпалының күшеюінің алдын-алу мақсатында стратегиялық жағынан өте маңызды болып келетін Сыр өлкесін өзіне қарату және бұл өңірде әскери шептер жүйесін құру көзделді. XIX ғасырда өмір сүрген Ресейдің әскери шенеунігі М.А. Терентьев өз еңбегінде «Орта Азия аймағы бізге тек тынығып, күш жинап, ары қарай жылжуға арналған станция болуы қажет» деп Орта Азия аймағының маңыздылығына тоқталып және Ресей экспансиясы мұнымен шектеліп қалмайтынын анық аңғартады [1, с.272].

XIX ғасырдың ортасында Ресей империясының еуропадағы саясаты қиындай түсуіне байланысты алға қойған саяси-экономикалық стратегиясын өзгертуге мәжбүр болды. Осы кезеңнен бастап патшалық Ресей негізгі саяси-әскери күшін шығысқа қарай бағыттауға көшті. Орта Азия аймағындағы ықпалдық үшін Англиямен бәсекелестікке

Қазақ елінің қазіргі таңдағы да бір тәй-тәй басқан мейрамының бірі — ел тәуелсіздігін алумен қатар пайда болған, ұлттық деңгейде аталып жүрген Тәуелсіздік күні болып отыр. Жыл сайын еліміздің барлық айтмақтарында 16 желтоқсан тәуелсіздік күні ретінде аталып өтіп, ұлттық мейрам деңгейіне көтерілуде. Қазақтың басқа ұлттық мейрамы сияқты бұл мейрам да жыл өткен сайын өзінің өткізілу шаралары мен ауқымын кеңейтіп келеді. Ол қазақ ұлты үшін жылдар бойы армандаған асқақ мақсаттарының бірі болғаны баршамаызға аян.

Халықтардың ынтымақтастығын күшейтіп, бірлігін сақтауда бұл мерекелердің маңыздылығы зор. Бұлардың бәріне ортақ сипат — таныс, бейтаныс көпшіліктің ортақ қуанышы думанды шаттық ретінде атап өтілетіні. Бұл мерекелердің қазақ тұрмысындағы алатын рөлі зор. Оның бірі халық көкейіне имандылықтың негізін қалыптасырса, енді бірі халықтық салт-сана мен дәстүрді ұмытпауға, ал енді бірі тәуелсіз ел ретінде басын тік көтеріп, болашақ ұрпағы алында өзін көрсетуіне мол мүмкіндік береді. Сол себепті де халқымыздың, ұлттық мейрамдарына қажетті деңгейде мән беріп, оларды қажетті деңгейде атап өтіп, ұлтымен бірге қуану әр бір қазақ азаматының борышы екендігін есімізден шығармауымыз қажет.

түсіп, батыл қадамдар жасауда барлық айла-тәсілдер мен әскери күшті жұмсауға дайын болды. Екі алып империя арасындағы Орта Азия аймағы үшін бәсекелестік уақыт өткен сайын өрши түскені соншалықты, тіпті екі елдің тыңшылары саяхатшы, саудагер немесе кезбелер кейпінде Хиуа, Бұхара және Қоқан хандықтары туралы әскери, географиялық және басқа қажетті мәліметтер жинауға барынша тырысып бақты. Сонымен қатар екі империяның елшіліктері осы хандықтармен саяси достық қарым-қатынас құруға талпынды. Ағылшындық әскери шенеунік Артур Коннолли 1838 жылы жарық көрген «Солтүстік Үндістанға саяхат» атты еңбегінде Ресей империясының Үндістанға сәтті жорық жасауының тек екі жолы бар екенін жазып кеткен болатын [2]. Соның бірі Хиуаға жорығын Каспий теңізінің шығыс жағалауымен емес, Орынбор жақтан тікелей бағыттаған әлдеқайда тиімдірек деп табатынын алдын-ала болжап қойған еді. Ағылшын шенеунігінің ойынша орыс әскерінің бұл бағытты таңдауына Арал

теңізі мен оған құятын өзендерді тиімді пайдалана алатынына кәміл сенген. Яғни Арал теңізіне жеткен бойда, орыс әскерлері Оксус (Амудария) өзені арқылы кемелер мен салдар арқылы Хиуаға оңай жететінін түсінді [3, с.67].

Патша әкімшілігі сауданы дамытудың және әскери күштерін Орта Азия хандықтарына жақындату мақсатында жергілікті жердің географиялық-климаттық ерекшеліктерін зерттеуді қолға алды. Патша үкіметі кабинеттерінде Бұхара, Хиуа, Қоқан хандықтарымен құрлық арқылы немесе су жолдарымен байланыс жасаудың тиімді амалдары қарастырылып, жоспарлар құрылып отырды. XIX ғасырдың 60-жылдарына дейін Сыр өңірі мен Орта Азия аймағын саяси ахуалы мен географиялық жағынан зерттеу үшін патша үкіметі шенеуніктері мен Бас штаб офицерлері басқарған әскери, дипломатиялық және ғылыми миссиялар жасақталып, толассыз жөнелтіліп, олар өз кезегінде әскери жорықтармен жалғасып отырды.

Сыр өңірін жаулап алу үшін су жолдарын пайдалану орыс әскерлеріне үлкен мүмкіндік беретінін түсінген патша әкімшілігі Сырдария өзені мен Арал теңізін гидрографиялық жағынан зерттеуді кезек күттірмейтін мәселелердің бірі деп тапты. Осылайша саяси стратегиялық маңызы жоғары Сыр өңірін Ресей құрамына қосу патша өкіметінің кезекті шарасына айналды. Арал теңізі мен Сыр өлкесін географиялық, тарихи және этнографиялық жағынан зерттеу мақсатында А.И.Бутаков бастаған ғылыми экспедиция жұмыс жүргізді. Арал теңізін, Сырдария, Амудария өзендерін кемелермен жүзіп өтіп, толық зерттеуге алады. Патша әкімшілігі Бутаков ғылыми экспедициясының алдына кеме қатынастарын жолға қою тапсырмасын қойды.

1848 жылдың 5 наурызында капитан-лейтенант А.И. Бутаков Әскери министрліктің тапсырмасымен Арал теңізін гидрографиялық зерттеу мен астрономиялық бақылау мақсатында Орынборға келеді. 1848 жылдың сәуірінде ұзындығы 14 метрді құрайтын және 2 зеңбірекпен қамтамасыз етілген «Константин» шхунасы құрастырылып, Райым бекінісіне жеткізіледі. Сондай-ақ тек жүк тасымалдаумен ғана қызмет етіп келген «Николай» кемесі экспедициялық ғылыми зерттеулер жүргізуде тиімді пайдаланылды. 1848-1849 жылдары А.И.Бутаков ғылыми экспедициясында пайдаланылған «Николай» және «Константин» шхуналары 1853 жылға дейін қызмет көрсетті. Арал теңізінде зертеу жүргізген «Константин» шхунасында №5 Орынбор батальонының қатардағы жауынгері, украин ақыны және суретшісі Т.Шевченко да өзінің этнографиялық бақылауларын жүргізіп, Арал флотилиясы туралы майлы бояумен салынған көркем туындыларын жарыққа шығарды [4, с. 204].

1850 жылы Швецияның кеме жасайтын әйгілі «Motala Verkstad» атты зауытында арнайы тапсырыспен жасалып шығарылған «Перовский» кемесі мен «Обручев» (16 т., 12 ат күші) баркасы 1852 жылы Райым бекінісіне жеткізіледі. Кемелердің жалпы құны 49,347 рубльді құрады [5, с. 79]. 1853 жылы патша әскерінің Ақмешіт бекінісін жаулап алуда флотилия кемелерінің маңызды қызмет атқарғанын тарихи деректерден аңғаруға болады. Ақмешіт жорығына қатысқан орыс офицері А.Макшеев

флотилия кемелерінің бекіністі алуда «Перовский» мен «Обручев» кемелері әскери жүктер мен зеңбіректерді тасымалдап, әскерлердің жылдам әрекет етуіне едәуір жәрдемдескенін өзінің еңбегінде жариялайды [6, с.182]. Орыстың атақты саяхатшысы П.П. Семенов «Бутаков «Перовский» кемесі арқылы Хиуа хандығының Қоңырат қаласына жетіп, хиуалықтардың зәресін ұшырды» деп өз еңбегінде мақтана суреттейді [11, с.75].

1866-1867 жылдары Түркістан облысының әскери губернаторы қызмет атқарған Д.И.Романовский өзінің Орта Азияға байланысты жазбаларында Арал флотилиясының маңызына ерекше көңіл бөледі. Ол «Арал флотилиясының құрылуымен Хиуаның бізге қарсы әрекеттеріне төтеп беруге мүмкіндік алдық» деп өз ойын білдіреді [7, с.21].

Әскери флотилия кемелері 1858-1859 жылдары Хиуаға жөнелтілген полковник А.И. Игнатъев бастаған ғылыми-дипломатиялық миссияға қатысады. А.И. Бутаков дипломатиялық экспедицияға «Перовский» және «Обручев» кемелері арқылы жәрдемдесіп, Амудария өзені бойымен Нүкүске дейін жетіп, аймақтың гидрографиялық ерекшеліктерін зерттеуін жүргізіп, Хиуа мен Бұхара хандықтары туралы мол тарихи-этнографиялық мәліметтер жинастырады [8, с.164].

Еуропа елдеріне кеме жасаудың соңғы жетістіктерімен танысып келгеннен кейін контр-адмирал А.И. Бутаков 1861 жылы Англияның Ливерпуль қаласындағы «Windsor Works» зауытында жасалған, құны 16000 рубльді құраған «Сырдария» және 30080 рубльге бағаланған «Арал» кемелерін Қазалыға жеткізіп, 1862 жылдың 29 шілдесінде суға жібереді. Бұл кемелер 1864-1868 жылдары Қоқан және Бұхар хандықтарымен болған ұрыстарда әскери жүктерді және жауынгерлерді тасымалдаумен айналысты. 1873 жылы патшалық Ресейдің Хиуаға жорығында әскери қимылдарға қатысты. Кейін жергілікті сыр қазақтардың тұрмысын зерттеуші-этнограф, әскери шенеунік А.К. Гейнс өзінің еңбегінде «Арал» кемесін «өте ыңғайсыз, көне және өзеннің ағысына қарсы жүзуге дәрменсіз» деп сипаттап береді [9, с.226]. Осы кемемен қоса сол жылы қолдануға берілген «Самарқанд» кемесі Арал флотилиясының әскери күш қуатын одан әрі арттыра түседі. Зеңбіректермен жабдықталған бұл кеме бірнеше әскери жорықтарда сәтті пайдаланылды.

Ресей әскери шенеунігі Л. Мейер 1862 жылы «Морской сборник» журналында жарыққа шыққан «Аральская флотилия в отношении к среднеазиатской торговле» атты мақаласында Арал флотилиясының кемелер құрамын көрсетіп береді. Олар: «Перовский» (40 ат күші), «Обручев» баркасы (12 ат күші), «Арал» (40 ат күші), «Сыр-Дария» (20 ат күші) бу қозғалтқышты кемелер қатарын толықтырса, 3 темір баржасы, 2 ағаш шхунасы желкенді кемелер қатарына жатқызылды. Сондай-ақ 2 темір және 4 ағаштан құрастырылған паромдар, 22 ескекті қайықтар флотилияның игілігіне қызмет етті [10, с.112-113].

XIX ғасырдың соңғы ширегінде флотилия құрамындағы «Перовский» мен «Самарқанд» кемелері ғана теңізде жүзуге қабілетті болды. Ал «Ташкент» кемесі

теңізде жүзе алса да кез келген уақытта аударылып кету қаупі төніп тұрды. «Сыр-Дария» және «Арал» кемелері өзенде жүзуге ғана арналса, «Самарқанд» кемесі өзенде жүзуге арналса да 1873 жылғы Хиуаға жорығынан кейін Сыр өңірі бекіністерінен Амударияға жүзіп, қажетті жүктерді тасымалдап отырды. 1883 жылы Арал флотилиясы Ресейдің стратегиялық мақсаттарының өзгеруіне байланысты қажет болмай, таратылды. Флотилия құрамындағы кемелерді бұзуға ұйғарды немесе тым арзанға сатты.

Кейбір кемелер жаңадан құрылған Амудария флотилиясының құрамына қосылды.

Қорыта келгенде Арал әскери флотилиясының құрылуына патшалық Ресейдің империялық мүдделері себеп болғаны белгілі. Флотилияның көмегімен орыс жауынгерлері Хиуа, Қоқан және Бұхара хандықтарына өз ықпалын жүргізді. Орта Азия аймағына тереңдей енуіне және ағылшындармен өлке үшін бәсекелестікте жеңіп шығуына себепкер болды.

Әдебиет:

1. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. — Спб. 1875. — 361 с.
2. Arthur Conolly. Journey to the North of India: Overland from England, Through Russia, Persia, and Afghaunistaun, V.1. — R. Bentley, — 1838. — 350 p.
3. Большая Игра против России: Азиатский синдром/ Пер. с англ. И. И. Кубатько. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. — 640 с: ил.
4. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Том 1. — Спб. — 1906. — 510 с.
5. Берг Л.С. Аральское море. Опыт физико-географической монографии СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1908. — 580 с.
6. Макшеев А. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю. 1896. 257 с.
7. Романовский Д.И. Заметки по Средне-Азиатскому вопросу. — Спб, 1868.
8. Мушкетов И.В. Туркестан Т.І. С-Петербург. — 1886.
9. Собрание литературных трудов А.К.Гейнса. Том II. С-Петербург. — 1898. — 597 с.
10. Мейер Л. Аральская флотилия в отношении к среднеазиатской торговле // Морской сборник. — 1862. — Т.Х. — No7. — с. 109–134.
11. Семенов П.П. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т.Х. С-Петербург, — 1885. — 272 с.

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

ҚР Конституциясы — елдік қуатымыздың қайнары

Жусупбекова Мәдина Қойшыбайқызы, заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

30 тамыз манызды мемлекеттік мерекелерінің бірі — ҚР Конституция күні. ҚР Конституция күні егемен Қазақстан үшін тарихи және саяси манызы бар ерекше мереке.

Әр бір өркениетті елдің өз Конституциясы болады, ол зандылық. Себебі, Конституция — елдің қоғамдық және экономикалық құрылымын, басқару нысанын және мемлекеттік құрылымын, тұлғаның құқықтық мәртебесін, билік пен басқару органдарының құзыретін, сот төрелігінің қайнар көздерімен ұйымдастыруын, сайлау жүйесін белгілейтін мемлекеттің негізгі заңы болып табылады [1].

Сондықтан, заманауи мемлекетке Конституция керек және оның мәні зор. Ең алдымен Конституцияда іс-әрекеттің бастапқы қағидалары мен мақсаты, ұйымдастыру негіздерімен қызметі, оның әдіс-тәсілдері көзделеді. Сонымен қатар, Конституция қоғамдық дамудың негізгі салаларында мемлекеттік реттеудің сипатын және шегін, мемлекетпен адам және азамат арасындағы өзара қатынастарды белгілейді. Ең бастысы Конституция адамның құқықтарымен бостандықтарын басты құндылық ретінде таниды, оның ар-ожданын қорғайды.

ҚР Конституциясы — мемлекетіміздің негізгі Заңы — саяси манызы бар манызды тарихи құжат. Саяси маныздылығы еліміздің тәуелсіздігі мен егемендігіне негізделген. Сонымен бірге, Конституция тұрақты іс-әрекет ететін, Қазақстанның құқықтық жүйесінің белсенді элементі болып табылатын заңды құжат.

Бұл құжаттың мәні өте зор. Біріншіден, ҚР Конституциясы біздің елдің әлемдік қауымдастықта лайықты орын алуын қамтамасыз етті. Халықаралық қатынастарда біздің елді іскер және беделді әріптес ретінде қабылдайды.

Екіншіден, біздің Конституцияны халықтық деп есептеуге болады, өйткені оның авторы халық болып табылады. ҚР Конституциясы халықтың бірлігін белгіледі, ортақ тарихи тағдыры бар барлық ұлттарды Қазақстан жерінде біріктірді.

Ең алдымен Конституция қоғамдық тұрақтылықты сақтауға және нығайтуға мүмкіндік берді. Өйткені, реформаның жүргізілуі, демократияның дамуы, жаңа ұрпақтың идеологиясының қалыптасуы, барлық азаматтардың

өмір сүруге лайықты жағдайлар жасалуы қоғамдық тұрақтылықсыз мүмкін емес.

Осы тұрғыда айтып кету керек, Қазақстанда бір-неше ұлт өкілдері өмір сүреді, сондықтан Конституцияда қоғамдық келісіммен саяси тұрақтылық сияқты негізгі қағидалар белгіленген. Көпұлттық мемлекет жағдайында азаматтардың теңділігі, бірлігі, азаматтық бейбітшілік өмір сүрудің негізі болып табылады.

Тәуелсіз Қазақстанның негізгі жетістіктері — бейбітшілік және халықтар арасындағы келісім.

Үшіншіден, Конституция аясында елімізде манызды реформалар жүргізілді: нарықтық экономика құрылды, демократиялық елдің негіздері қаланды.

ҚР Конституциясының 30 бабына сәйкес Конституция азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуға және конкурстық негізде тегін жоғарғы білім алуға кепілдік береді [1]. Осының көрінісі — жоғарғы білім беру саласында мемлекеттік қаржыландырудың мөлшері көбейтіліп отырады. Мысалы, 2014 жылдың 29 мамырында Мәскеу ұлттық технологиялық университеті Қызылорда қаласында қабылдау емтихандарын жүргізіп, 153 бітіруші түлектер бюджет негізінде 111 бітіруші бюджет емес негізінде оқуға қабылдады. Сонымен қатар, Санкт-Петербургтің мемлекеттік табиғи полимерлер технологиялық университеті қабылдау емтихандарын өткізді, соның аясында 137 қатысушылардың ішінен 41 бітіруші мемлекеттік грантқа ие болды. Еліміздің басқа ЖОО орындарында керекті мамандықтар бойынша Қызылорда облысы әкімінің 300 гранты берілді [2].

Сонымен бірге, Елбасы өзінің 2009 жылғы Жолдауында елдің және оның азаматтарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында үш тілді дамыту жобасын ұсынған. Қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі ретінде, ағылшын тілі жаһандық экономикаға ену тілі ретінде [3]. Осыған орай, 2012 жылы Қорқыт Ата таындағы ҚМУ-де көптілдік білім беру орталығы ашылған. Бұл орталықтың негізгі мақсаты үш тілді меңгерген бәсекеге қабілетті жоғарғы дәрежелі маманды дайындау.

Төртіншіден, ҚР Конституциясы барлық құқықтық жүйенің негізі бола тұрып басқа заңдардың маңызын белгілейді және Республиканың қалыпты дамуының фундаменті болып есептеледі.

ҚР Президентінің әр жылдардағы Жолдаулары да ҚР Конституциясы негізінде жасалады және ұзақмерзімді стратегияның кадамдық жүзеге асыру бағдарламасы болып табылады. Сол сияқты биылғы ҚР Президентінің «Қазақстан-2050. Бір мақсат. Бір мүдде. Бір болашақ» атты Жолдауы да экономиканың және әлеуметтік саланың дамуына негізделген. Сонымен қатар бұл Жолдауда Елбасы Мәңгілік ел ұлттық идеясын белгіледі. Ол құжатта Елбасы «алға ұмтыла отырып, байлығымызда, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек» — деп тұжырымдады [4]. Мәңгілік елдің қағидалары да ҚР Конституциясынан бастау алады. Олар: қазақстанның тәуелсіздігі; ұлттық бірлік, бейбіт-

шілік және қоғамдағы келісім; зайырлы қоғам және жоғары имандылық; индустриализация және инновация негізінде экономикалық өсу; Жалпы Енбек Қоғамы; тарих, мәдениет және тіл бірлігі; ұлттық қауіпсіздік және жалпыәлемдік және аймақтық мәселелерді шешуде жаһандық қатысу.

Сонымен, ҚР Конституциясы мемлекеттің бірқалыпты дамуын қамтамасыз етті. Біздің көп ұлтты елде Конституция — ұлтына, тіліне, әлеуметтік жағдайына, жынысына, дің наным мен сенімділігіне қарамастан азаматтардың құқықтарының тенділігіне кепіл. Ал Қазақстан халқы биліктің бірден бір қайнар көзі.

Қорытынды келе, ҚР Конституциясы — біздің заңымыз, онымен біздің келешегіміз байланысты. Ал Республиканың ішкі саяси тұрақтылығы, оның экономикалық және саяси реформалар жүргізудегі жетістіктері Қазақстанға халықаралық деңгейде белгілі орын алуға мүмкіндік берді.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. — Алматы: Юрист, 2014.
2. Кызылординские выпускники получают образование в России. <http://meta.kz/novosti/kazakhstan/>.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» атты Жолдауы. — 2009 жыл. — 6 наурыз.
4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан жолы — 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы. — 2014 жыл. — 17 қаңтар.

ПЕДАГОГИКА

Биология курсында ойын элементтерін пайдаланудың тиімділігі

Абдраманова Гульмира Бостановна, биология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
Еспенбетова Шолпан Омаровна, техника ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жас ұрпаққа саналы тәрбие, сапалы білім беру — бүгінгі күннің өзекті мәселесі екенін Қазақстандық қоғамның қазіргі даму кезеңінде болып жатқан әлеуметтік-саяси және технологиялық өзгерістер, тәрбие мен білім беру жүйелерінің ісін жаңа сатыға көтеру үшін білім саласында жаңа, тиімді әдіс-тәсілдерді қолданудың қажеттілігі дәлелдеп отыр. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өз Жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін — білім» [1].

Қазіргі уақытта балаларды оқытуға арналған әдістемелер, оның ішінде ойын технологиясы кеңінен пайдалану үстінде. Яғни, ойындарды игеру балаларды жан — жақты болуына зор ықпалын тигізеді. Балалардың оқу іс — әрекетін арттыру үшін ойын элементтерін тиімді пайдалану керек. Ойын арқылы бала қоғамдық тәжірибені меңгереді, сондықтан әр сабақ барысында қандай ойын түрлерін қолдануға болатынын сабақтың мазмұнына, мақсатына, жас ерекшелігіне сәйкес таңдалуы керек екендігі назарға алынғаны дұрыс. Яғни, бала тілін дамыту барысында ойын элементтерін қолдана отырып, құзіреттілік тапсырмалар арқылы балалардың өздігінен дамуға, жетілуге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға арналған бірден — бір таптырмас технология.

Ойын дегеніміз — жас ерекшелікке қарамайтын, адамның көңіл — күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс. Ойын — төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденімпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай — ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістерінің бірі. Ойын барысында оқушылар өзара пікір алмасады, оқу материалдарын жылдам және жақсырақ игереді, қиындықтарды бірге шешеді. Мұндай жағдайда, барлық балалар алға жылжиды, білімдері терең балалардың тежелмеуін, білімі төмен балалардың алға ұмтылуына мүмкіндік береді. Әсіресе оқушылар әрбір

жаңа тақырыптан кейін «Сен — маған, мен — саған» ойынын ойнағанды ұнатады. Бұл ойында оқушы өзі дайындап келген сұрағын жолдасына қояды, егер жолдасы дұрыс жауап бере алмаса жауабын өзі айтып, қосымша ұпай алады.

Ойын элементтері кез-келген оқушының қызығушылығын тудырады. Тіпті нашар оқитын оқушының өзі ойын арқылы берілген тапсырмаларды асқан қызығушылықпен, белсенділікпен орындайды. Оқушылардың қызығушылықтарын туғызатын ойындардың бірі — дидактикалық ойындар [2, 3, 4].

Ойын элементтерін қолдана отырып мұғалім оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, зейінін арттыру мақсатында әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданады.

Биология сабақтарында дидактикалық ойындарды жаңа тақырыпты түсіндіру барысында, қайталау, пысықтау, жаттығу сабақтарында да пайдалануға болады. Ойындар оқушылардың ой — өрісін дамытып, ойлау қабілетін арттырумен қатар, үйретілген, өтілген тақырыптарды саналы да берік меңгеруге үлкен әсер етеді. Ойын оқу пәндерінің мазмұнымен тығыз байланыста жүргізілгенде ғана дұрыс нәтижелер береді. Ойын арқылы оқыту технологиясы биология сабақтарында кеңінен қолданылады. Мәселен, 8 сыныптың «Қан. Қанның маңызы. Эритроциттер» тақырыбын қарастырайық.

Тақырыбы: § Қан. Қанның маңызы. Эритроциттер

Сабақтың мақсаты: Қан, қанның маңызы туралы түсінік беріп, алған білімдерін өздігінен оқып меңгеруге ықпал ету.

Білімділік: Оқушыларға қанның организм үшін ауадай қажетті екеніне көз жеткізу.

Дамытушылық: Қанның организм үшін маңызды екені жөнінде білімдерін кеңейту

Тәрбиелік: Денсаулықты күтуге тәрбиелеу

Ойынның түрі: «Жарыс сабақ»

Сабақ мынадай кезеңдерден тұрады:

І кезең. «Ақсерек — көксерек» ойыны (сыныпты топқа бөліп, әр топ бір-біріне сұрақтар қойып, сұрақтар арқылы үй тапсырмасын сұрау).

II кезең. Жаңа сабақ

III кезең. «Алтын қақпа» ойыны (бұл ойында оқушылардың жаңа тақырыпты қалай меңгергенін анықтау).

IV кезең. Бекіту

V кезең. Қорытынды

VI кезең. Бағалау

VII кезең. Үй тапсырмасын беру

Жаңа сабақ барысы:

1. Сынып оқушыларын «Эритроциттер» және «Лейкоциттер» болып екі топқа бөлініп жарысатындығын түсіндіреді.

2. «Ақсерек — көксерек» ойыны. Әрбір топ бір-біріне сұрақтар қойып, жауап алады.

I топ II топқа:

Сұрақ:

— Организмнің ішкі ортасы деп айтады.

— Адамда қан тобы бар.

— Тегершік пішінді қан жасушасы деп аталады.

— Қан қабылдаушы адамды атайды.

II топ I топқа:

— — өкпе мен ұлпалардың арасында газ алмасу процесін қамтамасыз етеді.

— — қан ағзаның тұрақты дене қызуын сақтайды.

— — қанның құрамында фагоцит қабілеті бар жасушалар болады және арнайы белоктар — антиденелер болады, олар улы организмдердің көбеюіне кедергі жасайды да, оларды бөліп шығарады.

Қан — біздің ағзамыздағы ең тамаша ұлпалардың бірі. Мемлекет үлкен транспорт жолдарынсыз қалай елестегуге болмаса, адамды, жануарларды да қансыз елестету мүмкін емес. Өйткені қан бүкіл ағзаға оттегін, қоректік заттарды, суды тасымалдайды.

Қан — дәнекер ұлпасының бір түрі. Ол адамның ішкі ағзасын толтырып тұратын үш сұйықтықтың біреуі. Қан, жасушаларға оттегін қоректік заттар жеткізу. CO₂ және ыдырау өнімдерін сыртқа шығару қызметін атқарады. Сонымен қатар жылуды реттейді. 23 секундта қан денені бір рет айналып шығады. Сонымен бірге қан қорғаныш, тасымалдау /гормондар/ қызметін де атқарады.

Ішкі ортаның ерекшеліктері Қан Ұлпа сұйықтығы Лимфа

1. Мөлшері 4,5–5 л 20 л 1–3 л

2. Түсі Қызыл Сарғыш Ақшыл-сары

3. Ұлпасы Дәнекер Дәнекер Дәнекер

4. Құрамы: а) Қан плазмасы — 55%

ә) Қан жасушалары (эритроциттер, лейкоциттер, тромбоциттер) — 45% қан плазмасына ұқсас. Құрамында нәруыз аз, лимфоциттер, лейкоциттер бар Қан плазмасына ұқсас, құрамында нәруыз өте аз. Лимфоциттері бар

5. Түзілетін орны. Сүйектердің кемік майында, көкбауырда, лимфа түйіндерінде түзіледі. Қанның құрамынан бөлініп жасушаларды қоршап жатады Ұлпа сұйықтығынан бөлінеді

6. Атқаратын қызметі. Тасымалдау, тыныс салу, қоректік, зәр шығару, жылу реттеу, ішкі ортаның

тұрақтылығын қамтамасыз ету. Капилляр қантамырларын жасушалармен байланыстырып, заттар мен газ алмасуды реттейді. Судың таралуын реттеу, қорғаныштық, ұлпа сұйықтығын реттеу,

7. Айырмашылығы. Тұйықшеңбертүрінде жүректен мүшелерге, мүшелерден жүрекке қарай ағып тұрады. Аздаған мөлшері капилляр тамырларындағы қанға қайта қосылады. Мүшелерден жүрекке қарай бір бағытта өте баяу ағады. Қасиеті: Қанның ең керемет қасиетінің бірі — ұюы. Қан ұйығанда тромб түзіледі. Тромб-фибрин ақуызынан түзілген. Ұю Са (кальций) тұздарының қатысуымен жүреді.

қорғаныш тасымалдау

қоректену тыныс алу

жылу рет, гуморалды реттеу

Қанның құрамы:

55–60 % плазма 40–45 % қан жасушалары

Сарысу Фибриоген 1. Эритроцит — 100–120 күн /500 00

2. Лейкоцит — 1–7 күн /4–8 мың

3. Тромбоцит 5–8 күн /200–400 000.

ТРОМБ + Са₂ + қанның ұюы

ҚАН ТОБЫ Егу Сарысу

ИММУНИТЕТ:

II. Жасанды

III. Табиғи

Туа пайда болады. Жүре пайда болады.

Донор реципиент.

Жасушалық иммунитет: — «антиген», «ангитела

3. «Алтын қақпа» ойыны.

Білімнің тұңғиығы бойлайтұғын

Тоқысаң жалықтыра қоймайтұғын,

Ғылымдар патшасы боп дараланып,

Биология — қызыққа тоймайтұғын — деп, биологияға осылай баға беріледі. Ойын барысында үш қақпа ашылады. Әр қақпада тапсырмалар беріледі. Ол қақпалар ашылған сайын тапсырмалар күрделене түседі. Осы ойын арқылы оқушылардың білімдерін тексеремін. Сабақта білімдерін ортаға салып, тапсырмаларды мүлтіксіз орындатып, сандықтағы сыйлықты алуға тырысады.

I. Тас қақпа тапсырмасы: Сөзжұмбақ шешу: I топқа:

Сөзжұмбақтың сұрағы:

1. Организмдегі ішкі сұйық ортаның бірі. (Қан)

2. Қан ұлпалар мен мүшелерге қоректік заттарды, суды минералды тұздарды және дәрумендерді тасымалдайды. (Аскорыту)

3. Тромб негізінен ерімейтін талшықты белок неден құралады? (Фибрин) II топқа:

II. Күміс қақпа тапсырмалары:

Топ басшылары шығып, күміс қақпасындағы 2 хатты оқып, 1 минут ішінде ойланып, әңгіме құрастыру керек. I топқа — «Донор», II топқа — «Реципиент» деген тақырыптарда ой қозғау керек.

III. Алтын қақпа тапсырмалары:

Тапсырмаларды алғаш орындап, алтын қақпаны ашқан оқушы сандықтың тапсырмасын орындайды.

Сандықтың тапсырмасы: Сандық ішінде әр түрлі тақырыпқа байланысты суреттер беріледі екі топ сол суреттерді анықтау керек.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Қазақстан халқына Елбасының жолдауы. — 2007. — 28 ақпан.
2. Коваленко В.Г. Дидактические игры на уроках математики. — М., 1990.
3. Эльконин Д.Б. Психология игры. — М., Педагогика, 1978.
4. Ахметов Н. К., Хайдаров Н. Ж. Игра как процесс обучения. — Алма-Ата: Знание, 1985. — 48 с.

Бағалау

Үйге тапсырма беру.

§ 29-35 қайталау. Тірек сызбаны жаттау.

Деңгейлеп оқыту технологиясының ерекшелігі

Абдраманова Гульмира Бостановна, биология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;

Жусупова Эльвира Усенбаевна, оқытушы;

Нахатова Жанар Амзеевна, оқытушы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті — ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс — тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» — деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [1]. Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру саласына жаңаша қарауда: мұғалімнің оқу — тәрбие үрдісін жаңаша түрғыда ұйымдастыруды, оқушылардан танымдық, шығармашылық потенциалдық дамытуды талап етеді.

Еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, оның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгілендіру мектептің осы күнге дейін дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты. Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу — тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда [2].

XXI ғасыр табалдырығында тұрған азамат дамуының жаңа кезеңі білім беру прогрестің ең маңызды факторларының бірі болып саналатын кезең [3].

Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында қазіргі мектептер:

- практикалық қызметте жинақталған барлық игіліктердің сақталуы;
- қоғамның интеллектуалды қуатын жетілдіру;
- еліміздің материалдық — қаржылық әл-ауқатын әрі қарай дамыту;

— орта білім беру жүйесін әрі қарай дамыту тағы сол сияқты міндеттерді көздейді.

Қазіргі білім беру саласында проблема — әлеуметтік — педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру, оны өмірде пайдалану. Олай болса, оқытудың жаңа технологиясының бірі — жалпы білім беретін мектептерде әр пәнді деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту болып табылады. Педагогика ғылымының докторы Ж. Қараевтың деңгейлік оқыту жүйесі туралы іліміне сүйеніп, әр пән бойынша деңгейлік тапсырмалар дайындауға болады. Өйткені қазіргі экономикалық жағдай оқушының жаңа үрдістерін талап етуде. Сондықтан ғылыми ізденіс барысында педагогика саласында оқытудың деңгейлік жүйесі оқушыларға ғылым негізін меңгерудің негізгі тиімді жолы болып табылады. Деңгейлік оқытудың ерекшелігі — оқушылардың сабақ барысында бірнеше деңгейде жұмыс жасай алатындығында. Сонымен бірге қазіргі жаңа технологиямен оқыту барысында компьютерлер мен оларды басқарушы алгоритмдер біздің қоғаммыздың маңызды бөлігіне айналды. Олай дейтініміз, бүгінгі таңдағы жаңадан шығып жатқан электрондық оқулықтар оқушыны жаңаша оқытудың, жаңа оқу әдістерін, жаңа мазмұнды қажет етеді [4, 5]. Оқушыларды деңгейге бөліп оқытуға бола ма, оның қандай тиімді жолдары бар, деңгейге бөліп оқытудың өзіндік ерекшелігі қандай және жеке тұлға тәрбиелеуде қандай көмегі бар деген сауалдарға тоқталсақ, деңгейге бөліп оқытудың кезінде оқушылардың тәжірибелік-теориялық дайындығын, оқуға деген ынтасын, дара қасиетін әлеуметтік — психологиялық танымал, сұранымын ескеру талап етеді. Сондықтан да тиімді дәрежеге жету үшін оқушының білім мен деңгейіне байланысты жұмысты ғылыми түрде ұйымдастыру қажет. Мектеп оқушыларының білім деңгейінің көрсеткішін төменде-

гідей бағалауға болады: 1 деңгей (төмен) — эпизодтық. Білімді жаңа жағдайға көшіру мұғалім көмегімен жүзеге асырылады; 2-деңгей — түсініктерді жүйелеу деңгейі. 70% ғылыми ұғымдарды саналы түрде анықтайды; 3-деңгей (жоғары) бастапқы ғылыми ұғымға өту (ауысу) деңгейі деп белгілейді [4, 6].

Оқыту практикасында деңгейлеп оқыту технологиясын енгізуге оқу ақпараттарының көлемінің ұлғаюы, оқушыларға түсетін «салмақтың» артуы басты себеп болады. Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты — әрбір оқушы өзінің даму деңгейінің оқу материалын меңгеруін қамтамасыз ету [7, 8].

Деңгейлеп оқыту ерекшелігі, бірінші деңгейдегі тапсырмалар білімнің минималдық шегі, ол мемлекеттік стандарт талабына сай оқушының жас ерекшелігіне сай болады. Бұл деңгеймен сынып оқушылары толықтай жұмыс жүргізе алады. Бірінші деңгейде оқушыларға өте оңай сұрақтар беріледі. Яғни тақырыпқа немесе тапсырмаға сәйкес жалпы сұрақ, сипаттама түріндегі тапсырмалар беріледі. Бұл сұрақтар көп ойлануды, ізденуді талап етпейді. Сондықтан оқушылар жедел түрде орындай алады.

Екінші деңгей кезінде тапсырмалар күрделене түседі. Оқушы өз бетімен жұмыс жасауға көшеді. Оқушы бойында ойлау, таным дағдылары қалыптаса бастайды. Оқушылар сол тапсырманы сипаттауға көшеді.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы (баптары бойынша түсіндірмелері) және оны жүзеге асыру жөніндегі құжаттар. — Астана, 2000.
2. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы // Қ.М., 2/6 шілде, 1999 ж.
3. Қазақстан Республикасы «Білім» мемлекеттік бағдарламасы // Қ.М., 28 қазан, 2000 ж.
4. Мұхитанова с. Деңгейлеп оқыту тәсілімен // Қазақстан мектебі. № 12. 2004, 51-52 бет.
5. Оқытудың жаңа технологиялары // Халық тәлімі арнайы басылым. — № 1. — 2002, 3-7 бет.
6. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. — Тараз: ТарМу, 2003.
7. Жанпейисова М.М. Технология модульного обучения. — Ақтобе: РИПК:СО, 1999.
8. Лысенко. С.Н. Методика дифференцированного обучения. — М, Просвещения, 1988.

Сындарлы оқыту бағдарламасы тәжірибе барысында

Асанова Молдир,
№153 мектеп-лицейінің мұғалімі
(Шиелі ауданы, Қызылорда облысы)

«Мұғалімдік мамандық — бұл адамтану, адамның күрделі және қызықты, шым-шытырығы мол рухани жан дүниесіне үңіле білу. Педагогикалық шеберлік пен педагогикалық өнер-ол даналықты жүректен ұға білу болып табылады»

В.А. Сухомлинский

Мен 2012 жылдың 10 қыркүйегі мен 25 қарашасы аралығында Қызылорда қаласындағы «Өрлеу» біліктілік арттыру институтында Кембридж Университетінің профессор ғалымдары дайындаған «Сындарлы

оқыту теориясы» бағдарламасын оқып біліктілігімді арттырдым. Білім беру әдістемелері арасында сындарлы оқытуға негізделген тәсілдер кең тараған. Менің пайымдауымша бұл теория оқушылардың ойлауын дамыту,

олардың бұрынғы алған білімдері мен жаңа немесе сыныптағы, түрлі ақпарат көздерінен, мұғалімнен, оқулықтан алған білімдерімен өзара әрекеттесу жағдайында жүзеге асады.

Курс барысында бағдарламаның 7 модулімен таныстым. Олар:

1. Білім беру мен білім алуға жаңа тәсілдер.
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.
3. Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау.
4. Білім беруде ақпараттық — коммуникациялық технологияны қолдану.
5. Талантты және дарынды балаларды оқыту.
6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту.
7. Білім берудегі басқару және көшбасшылық.

Мен ойлаймын дайын білім беруге негізделген дәстүрлі әдіс арқылы алған білім, оқушылардың есте сақтауына ғана қалыптастырады. Ал есте сақталған мәліметтер тек емтихан кездерінде ғана ұтымды пайдалануға болады. Ал сындарлы оқытуда оқушының пәндік қабілеті артып, білімін сыныптан тыс жерде, кез-келегін жағдайда тиімді пайдалана алады екен.

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» деген тақырыпта оқыған лекциясында: «Осы заманғы әлем жаһандану кезеңін — адамзаттың біртұтас ақпарат және коммуникациялар кеңістігінде жан-жақты бірігу, бүкіл планетаның біртұтас экономикалық рынокқа айналуы дәуірін бастан кешіруде» деп көрсеткен болатын. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының білім беру реформасы бойынша білімді, ойлы және өнерлі тұлғаны қалыптастыруға бағытталған және қазіргі білім беру жүйесі негізінде оқушылардың танымдық белсенділігін дамытатын оқытудың дәстүрлі емес, жаңа белсенді және инновациялық әдістерді енгізу шетел тілін оқытудың негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Білім берудің дәстүрлі әдісінен оқу процесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыратын білім берудің жаңа белсенді әдісіне көшу керек. Бұл тапсырманы оқыту үдерісінде тек жаңа технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыруға болады.

I. Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың даму кезеңі оқу-ағарту саласында технологиялық жаңа әдістерді кең қолдануды қажет етеді. Еліміздегі әлеуметтік — экономикалық өзгерістер мен бүкіл өркениетті әлемдегі ақпараттық даму — білім берудің дәстүрлі қалыптасқан жүйесін, әдістері мен технологиясын қайта қарауды талап етуде. Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңінде мектептегі оқу үдерісінің тиімділігі мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей байланысты. Күнделікті сабақ барысында компьютерді пайдалану — заман талабына болып табылады. XXI ғасырда қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр: білім беру сапасын көтеру, компьютерлендіру, интернет, электрондық телекоммуникация құралдары мен электрондық

оқулықтар даярлау. Жоғарыда аталған тәсілдер оқушылардың заман талабына сай білім алуына, танымдық белсенділігін арттыруға септігін тигізеді.

Адамның компьютердің көмегімен атқаратын іс-әрекеттері өте күрделі және алуан түрлі. Компьютерлік технология ағылшын тілін үйренуде тиімділігі жоғары және баға жетпес құрал болып отыр. Оның көмегімен бір мезгілде тіл қызметінің барлық түріне қол жеткізуге болады. Шетел тілін үйретуде әсіресе коммуникативтік біліктілікті қалыптастыруға басым көңіл бөлінуде. Осы орайда бірыңғай ақпараттық ортаның, оның негізгі бағыттарының маңызы зор, оның базалық құрамдас салаларын төмендегіше жүйелеуге болады:

- интернет желісі түріндегі ғылыми компьютерлік желі;
- CD-ROM тасымалдауға ақпаратты құру және тарату технологиясы;
- электронды кітапхана жүйесін дамыту;
- тақырыптық компьютерлік телекоммуникация ұйымдастыру;
- www құралын тұтыну жүйесін дамыту, www кеңістігінде іздеу және навигация жүйесін дамыту.

Шетел тілін меңгеруде ақпараттық технологияны қолдану жалпы білім беру жүйесін ақпараттандырудың құрамдас бөлігі болып табылады және оның негізгі міндеттері ретінде мына мәселелерді айтуға болады:

- ақпараттық білім беру орталығының материалдық және технологиялық базасын нығайту;
- білім беру ортасында әлеуметтік ақпараттық өзара қарым-қатынасқа негізделген әрекеттер ұйымдастыру, білім беру субъектілерінің танымдық қызығушылықтарын қанағаттандыратындай дәрежеде ақпараттық технологияларды тиімді де пәрменді қолдану;
- білім беру ортасын қажетті ақпараттармен, ақпарат көздерімен қамтамасыз ету.

Ақпараттық құралдарды қолдану барысында оқытушы мен оқушының өзара әрекетінде компьютерлік даярлықтары байқадық. Мультимедиадағы бейнелер мен графикада шетел тілін сазды кескіндемелік анимациялық иллюстрациялар арқылы бере отырып, шетел тілін оқытуда үлкен маңызға ие болатындығын аңғардық.

Шетел тілін оқыту үдерісінде компьютерлік бағдарламаларды қолдану әдісі мектеп мұғалімдер арасында кеңінен пайдалануда. Оның барлығы жаңа лексиканы игеру, сөздердің дұрыс дыбысталуын үйрету үшін, сонымен қатар диалогтік немесе монологтік сөйлеу формаларын дамыту үшін жиі қолданады. Қазіргі заманғы ғылым мен техникалық даму кезеңі оқу-ағарту саласында технологиялық жаңа әдістерді кең көлемде қолдануды қажет етеді. Күнделікті сабақта мультимедиялық құралдарды пайдалану — заман талабы. XXI ғасырда қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр. Олар: білім сапасын көтеру, компьютерлендіру, интернет, компьютерлік желі, электрондық телекоммуникация, электрондық оқулықтар даярлау.

Соңғы жылдары көз алдымызда адамдардың әлеуметтік, мәдени, ғылыми және өндірістік қызмет аясына тікелей әсер еткен компьютерлік революция болды. Компьютердің оқу процесіне де тигізетін өзіндік әсерін жоққа шығаруға болмайды.

Ғылыми-зерттеу жұмысының қорытындысы бойынша білім беру мекемелерінде мультимедиалық құралдарды пайдалану оқушылардың коммуникативті қабілеттерін қалыптастыруға қолайлы жағдай туғызатындығын және оны жүзеге асыру жолдарын тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында дәлелденді. Шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық құралдарды пайдалану оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамытып, заманауи дерек көздерін үйлесімді пайдалана отырып шетел тілін практикалық тұрғыдан жетік меңгеруіне, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу және түсіну дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Мемлекетте білім жүйесін жаңарту үдерісі жүріп жатқан қазіргі таңда мұғалімнің кәсіби қызметіне қойылатын негізгі талап ақпараттық таным болып табылады. Ал, мультимедиалық құралдарды қолдану оқу барысын жеңілдету, одан әрі дамыту мен оқушыларға оқу материалдарын жеткізу мақсатын көздеуі тиіс.

Сындарлы оқыту оқушының жеке тұлға болып қалыптасуына, оқушылар өз білімдері мен сенімдері жайында ойланып, білімдерін толықтырып, белгілі бір тақырыпты оқып білуде өз түсініктерін кеңейтеді. Сыни тұрғыдан қарай отырып, сол арқылы әлем, тіршілік туралы түсінігін тереңдету мүмкіндігі туады. «Білу ғана аз, сол білгеніңді істе, қолдана білу керек» деп И.В.Гете айтқандай оқытудың бұл түрінде оқушылар өте маңызды роль атқарады. Олар құрбы-құрдастарымен әлеуметтік қарым қатынас жасау арқылы белсенді білім алады. Ал, мұғалім оқушылардың оқуына мүмкіндік туғызып, оқу материалдары мен қажетті құралдармен қамтамасыз етіп, оқушыларды өз пәніне деген қызығушылығын туғызады. Менің де бұл сындарлы оқытуға деген қызығушылығым, сыни көзқарасым қалыптасып, түрлі тәсілдерді меңгере отырып оқушыларыма осы бағытта білім беруге атсалысамын және сенімдімін. Мен былтырғы 2012-13 оқу жылында 10 «А», 8 «ә», 4 «А,Ә» сыныптарына осы бағдарламаның әдіс тәсілдерін қолдана отырып көп жетістіктерге жеттім. Сабақ барысында топтық жұмыс арқылы, оқушыларға білімді өздері ізденуіне ықпал етуге болатынын түсіндім. Топқа тапсырма беру арқылы

оқушы бойындағы барлық қабілеттерін ашуға көмектесетініне көзім жетті. Оқушы өзін-өзі бағалай білуі керек екенін және сыныптастарына да баға қоя білуі арқылы сыни ойлауын қалыптастыруымыз керек. Баланың қабілеттерін ашу үшін күнделікті дәстүрлі сабақтан гөрі интеллектуалдық ойындардың, эссе жазудың, бейне роликтер көрсетіп оны талдау,сергіту сәттерініңкөп болғанын, сабаққа байланыстыт рефлексия жаздыруға, сыни ойлауын қалыптастыратын тапсырмалар берудің маңызы жоғары екенін білдім.

Өзімді оқушының орнына қою арқылы, олардың не нәрсені ұнататыны мен ұнатпайтынын сезіне білуге болатынын ұқтым. Мысалы, баланы мақтау, мадақтаудың маңызы ерекше.

Ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалана білу арқылы, оқушылардың білімді өздері не меңгерту арқылы, сыни ойлауын дамытыту арқылы оқушыларымызды мақсаттарына жетуіне ықпал ете аламыз деп ойлаймын. Балаға тек білім беріп, сол білімді өз дәрежесінде талап ету ғана емес, баланың жасаған жұмысына қарай арқасынан қағып, басынан сипап немесе жылы сөздер арқылы мадақтау қажет екен. Оқушы өзін — өзі реттеуде, олар өздерін сабақ барысында 3 критериймен бағалап үйренеді. Өтілген тақырыптың ашылуын, түсініктілігін және маңыздылығы деп 3 критерийді алса болады. Мұғалімнің тарапынан оқушыға формативті бағалау жүзеге асырылады. Яғни формативтік деген ол ағымдық бағалау. Ал суммативті бағалау жиынтық бағалау.

Сабақты қорытындылау үшін Блум таксономиясы да өте тиімді тәсілдің бірі болып табылады және де ББУ әдісі арқылы баланың білемін, білгім келеді және үйренемін кестесінде сабаққа қорытынды жасауға көп ықпалын тигізеді.

Ұлы ағылшын ағартушысы Уильям Уорд:

Жай мұғалім хабарлайды,

Жақсы мұғалім түсіндіреді,

Керемет мұғалім көрсетеді,

Ұлы мұғалім шабыттандырады, — дейді. Білім беру жүйесі мамандардан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етеді. Өйткені қазіргі жас буын — еліміздің келер күнгі келбеті. Ендеше мен сөзімнің соңында әріптестеріме тек сәттілік пен толағай табыстар тілеймін.

О системе критериального оценивания в обучении (из наблюдений опыта учителей на практике в школе)

Аскарова Мадина Абилкасимовна, тренер филиала АО «НЦПК «Өрлеу» ИПК по Кызылординской области
(г. Кызылорда, Казахстан)

Оценивание в классе не является лишь техническим приемом. Учителя оценивают, выставляя оценки в письменной или в устной форме. За любой используемой ими формой оценивания значатся не только объективные или недостаточно объективные нормы и стандарты, но и понятия о развитии, обучении и мотивации ученика, а также ценности, касающиеся таких категорий, как самооценка, способности и усилия (Александр, 2001).

Оценивание — категория, используемая для обозначения деятельности, направленной на систематическое суммирование результатов обучения с целью принятия решений о дальнейшем обучении.

Не случайно категория «оценивание» означает в переводе с латинского языка «*сидеть рядом*», поскольку характерным признаком оценивания является то, что один субъект внимательно наблюдает за тем, что говорит или делает другой, либо в случае самооценивания размышляет о своих собственных знаниях, понимании или поведении. Данное предположение касается всего спектра оценивания: от официальных тестов и экзаменов до неформального оценивания, проводимого учителями в классах сотни раз в день. Несмотря на это *форма*, которую принимает оценивание, может быть разной: одни тесты проводятся с карандашом в руках и бумагой, в то время, как другие основываются на постановке вопросов в процессе обычного общения в классе. Все виды оценивания имеют общие характеристики и предполагают процессы: *наблюдения*; *интерпретации* полученных данных; *заключения* для определения дальнейших действий.

Целью оценивания обучения, напротив, является суммирование того, что изучил ученик на данный конкретный момент. По существу, оно не направлено напрямую на *вклад в будущее обучение*, хотя тестирование, имеющее важнейшее значение, может оказать и негативное влияние на процесс обучения (Assessment Reform Group, 2002). При оценивании обучения заключение делается после соотношения достижений ученика с установленными нормами или уровнями, достигнутыми группой учеников, например, одного возраста.

В условиях внедрения в школу нового стандарта начального образования происходит принципиальное изменение системы оценивания результатов обучения младших школьников. Вводится критериальное оценивание, позволяющее фиксировать динамику индивидуального развития каждого ученика.

Система оценки — это сложный и многофункциональный механизм, который включает и учителей, и учащихся, и их родителей в особую деятельность. Проверка

знаний есть форма педагогического контроля за учебной деятельностью учащихся. Если учесть, что главная учебная задача преподавателя заключается в том, чтобы весь программный объем знаний был усвоен детьми, то станет ясно, что без специальной проверки знаний не обойтись. Больше того, ее надо организовать так, чтобы действительные знания были выявлены как можно глубже и полнее.

Критериальная система оценивания дает возможность всем детям активно участвовать в процессе учения. На уроке учащиеся включены в творческий процесс, в коллективную работу. Каждый урок — это живой диалог, обсуждение. Учащиеся приучаются вырабатывать совместно с учителем критерии оценки той или иной работы. Все это формирует положительную мотивацию учения.

Для чего же нужно внедрять критериальное оценивание на занятиях? Учителя используют критериальное оценивание для того, чтобы: стимулировать ответственность учащихся за свои результаты; помогать учиться на своих ошибках; помогать понять, что не получается и в какой степени; помогать осознать, что важно и необходимо освоить; определять наличие тех или иных умений; фиксировать неудачи, но не наказывать за них; оценивать продвижение учащихся относительно самих себя; мотивировать учащихся на достижение успеха.

В условиях критериального оценивания, учителя стараются организовать учебный процесс так, чтобы у учащихся формировалась оценка самого себя, своих достоинств и недостатков, своих действий и возможностей, т. е. самооценка.

С самооценки, со способности понять, что «я это уже умею и знаю», «я этому не совсем научился», «я этого совсем не знаю», и начинается учебная самостоятельность учащегося. Поэтому одна из главных задач, стоящая перед учителями, работающими в школе, — это формирование у детей умение оценивать результат своей деятельности.

Оценивания работу учащегося учителя используют совместно выработанные критерии оценивания. Результаты по каждому критерию выносятся на шкалу с делениями: очень высокий уровень, высокий уровень, средний уровень, низкий уровень.

Кроме этого работы учащихся оцениваются следующими видами оценочных суждений: хорошо знает и может применить на практике полученное знание; знает; сомневается; не знает; не выявлено.

В своей работе на уроке с учащимися учителя используют задания, где они отмечают свои результаты, в соответствии с критериями.

Учащиеся и учитель находятся в творческом поиске. Что-то получается, что не удается. Учебная деятельность поможет учащимся в овладении знаниями, и они с радостью будут идти к нам в школу!

Важным звеном на уроке является контроль знаний и умений учащихся. Эффективность учебной работы существенно зависит от того, как организован и на что нацелен контроль. Поэтому все учителя уделяют особое внимание способам организации контроля и его содержанию.

В настоящее время основной целью образования является развитие конкурентно — способной личности, готовой к взаимодействию с окружающим миром, к самообразованию и саморазвитию. Особое значение имеет контрольно-оценочная деятельность ученика, то есть готовность и способность контролировать и оценивать свою деятельность, уметь устранять причины возникающих трудностей.

Все мы привыкли оценивать деятельность учащихся традиционно, используя пятибалльную систему оценивания, но при этом не всегда можно объективно оценить работу ученика. Поэтому мы используем на своих уроках современную технологию оценивания учащихся: критериальную.

Критериальное оценивание предполагает наличие механизма, позволяющего производить оценку учащихся более объективно, таковыми являются рубрикаторы. Оценивание деятельности учащихся на уроке становится демократичным, так как ученик является субъектом своего обучения, а учитель не играет роль «судьи» при выставлении оценок.

Система оценивания дает возможность определять, насколько успешно усвоен тот или иной учебный материал, сформирован тот или иной практический навык. Критериальная система оценивания совершенно прозрачна в смысле способов выставления текущих и итоговых отметок, а также целей, для достижения которых эти отметки ставятся. Она также является средством диагностики проблем обучения, предусматривая и обеспечивая постоянный контакт между учителем, учеником и родителями.

Критерии расшифровываются показателями, в которых (для каждой конкретной работы) даем четкое представление о том, как в идеале должен выглядеть результат выполнения учебного задания, а оценивание по любому показателю — это определение степени приближения учащегося к данной цели. При критериальном оценивании, мы обращаем большое внимание на то, что оценивание проводится за каждое задание. Каждое задание оценивается по сумме баллов за каждый правильно выполненный проверяемый элемент.

Критериальное оценивание выполняет функцию обратной связи, когда учащиеся получают информацию о своих успехах и неудачах. При этом даже самые неудовлетворительные результаты промежуточной работы воспринимаются учащимися лишь как рекомендации для улучшения собственных результатов. В критериальном оценивании описаны уровни достижений, соответствующие каждому баллу. Важно, что шкала оценивания на-

чинается с нуля, а это очевидно, так как оценивается не личность ученика, а его деятельность.

Так как критериальный подход к оцениванию должен решать проблему объективного оценивания учащихся и стимулировать их для достижения более высокого результата, то круг проблем в порядке их значимости может выглядеть следующим образом. Не сразу ребята получают положительные отметки, так как проходит процесс адаптации к новой системе оценивания. С каждым разом они стараются лучше готовиться к констатирующим работам, учатся работать с дескрипторами. Через анкетирование ребят, учителя отметили следующие отзывы: можешь сам себя оценивать, оцениваешь уровень своих знаний, понимаешь, на что ты способен и как усвоил основной материал.

При условии соблюдения всех этапов критериального оценивания трудоёмкость и издержки адаптационного периода окупаются повышением качества знаний учащихся. На наш взгляд, критериальная система оценивания в будущем, исключит неудовлетворительные оценки.

Ученики знают, что критериальная система оценивания включает в себя формативное оценивание (текущие отметки) и констатирующее оценивание (по завершению разделов учебной программы, итоговое оценивание за четверть и год).

Формативное оценивание предназначено для определения уровня освоения знаний, навыков в процессе повседневной работы в классе или дома. Оно осуществляется в различных формах и позволяет учителю и ученику скорректировать свою работу и устранить возможные пробелы и недочеты до проведения констатирующей работы. Формативные отметки не учитываются при выставлении отметок за констатирующие работы и итоговых отметок за четверть.

Констатирующее оценивание предназначено для определения уровня сформированности знаний и учебных навыков при завершении изучения блока учебной темы. Констатирующее оценивание проводится по результатам выполнения констатирующих работ различных видов (тесты, контрольные работы).

Констатирующая отметка выставляется по критериям. Критерии оценивания доступны для ознакомления всех участников учебного процесса: учащихся, учителя, родителей.

Каждый из нас знает, как трудно сохранить познавательный интерес ребёнка, развить в нём желание учиться, трудиться. Становясь партнерами в процессе обучения, ученик и учитель вместе решают проблемы.

Исследование, о котором упоминалось выше, показало, что совершенствование обучения через оценивание зависит от пяти обманчиво простых на первый взгляд ключевых факторов:

1. Обеспечение эффективной обратной связи с учениками.
2. Активное участие учеников в собственном обучении.
3. Изменение преподавания с учетом результатов оценивания.

4. Признание значительного влияния оценивания на мотивацию и самооценку учеников, что в свою очередь решающим образом влияет на обучение.

5. Необходимость того, чтобы ученики могли оценивать сами себя и понимать, как улучшить свое обучение.

Литература:

1. Alexander, R. (2001) Culture and pedagogy [Культура и педагогика]. — Wiley-Blackwell.
2. Assessment Reform Group (2002a). Assessment for Learning: 10 Principles [Оценивание для обучения: 10 принципов]. — University of Cambridge Faculty of Education
3. Assessment Reform Group (2002b). Testing, Motivation and Learning [Тестирование, мотивация и обучение]. — University of Cambridge Faculty of Education.

Социальная роль в процессе формирования духовно-нравственного становления личности студента

Есиркепов Жандос Мергенбаевич, кандидат педагогических наук, доцент;
Макулбеков Нургазы Биржанович, студент
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
(г. Кызылорда, Казахстан)

Поскольку студенчество является основным источником и потенциальным резервом пополнения интеллигенции, то его социальная роль заключается в теоретической и практической подготовке к активным социальным позициям и функциям по выражению и высококвалифицированному обслуживанию всего комплекса социальных интересов и потребностей в области экономики, здравоохранения, образования, культуры, науки, управления в обновлении всего общества в целом.

Социальной ролью казахстанского студенчества обусловлено его многозначное функциональное предназначение. К основным социальным функциям студенчества на современном этапе, на наш взгляд, относятся функции пополнения высокопрофессиональными специалистами рядов интеллигенции, а также растущей части наиболее высококвалифицированных работников иных социальных групп во всех отраслях экономики. Это — функция повышения культурного, интеллектуального и научно-технического потенциала общества: функция пополнения общества не только квалифицированными специалистами, но и гражданами, обладающими широким нравственным кругозором, современной духовной и нравственной культурой. Последнюю можно назвать функцией повышения нравственно-культурного потенциала общества.

В сложном положении оказалась сегодня педагогика. В наше непростое время проблемы возникли не только в социально-экономической сфере, но и в деле воспитания нового поколения. Разрушив прежнюю систему воспитания детей и подростков, мы не успели создать новую. Образовавшийся вакуум заполняется мощным потоком желтой печатной и видеопродукции. Сегодня есть не-

обходимость оградить детей и подростков от негативной информации, пропаганды насилия, прекратить распространение агрессии, порнографии, идущих через СМИ. Особую тревогу вызывает, например, омоложение различных пороков — наркомании, токсикомании, преступности, проституции. Молодой человек не всегда способен оценить ценности, которые исповедовались старшими в течении десятилетия, а поиски эквивалентов часто аморальны. Отрицание традиционных ценностей приводит к тому, что формирующаяся, еще не окрепшая духовно личность, теряет цель и надежду в жизни.

Поскольку нравственная культура пронизывает собою все области и сферы жизни, то для эффективного выполнения многообразны актуальных и потенциальных социальных функций студенчеству необходимо современная нравственная культура, соответствующая потребностям общей или духовной культуры. Формирование духовно-нравственной культуры у студентов — актуальнейшая задача высшей школы на современном переломном этапе общественного развития, которое осложнено обострившейся социально-экономической ситуации в стране.

Неопределенность положения, присущая студенчеству во все времена сегодня многократно усиливается из за необходимости преодолевать различные материальные, социальные, житейские препятствия. Психику будущих специалистов травмируют многообразной затруднения: отсутствие надежных учебных надежных учебных умение и навыков, неспособность самостоятельно преодолевать трудности интеллектуального характера, скептическое отношение к соблюдению этикета общении и поведение, переживание психологического дискомфорта в условиях

социального расслоения студенческого общества на богатых, бедных, новых казахов, новых русских и т.д. Эти причины лежат в основе духовно-нравственной неустойчивости значительного числа современной студенческой молодежи. Следствиями этого становится инертное отношение к овладению будущей профессией, к расширению собственного кругозора, повышению культурного уровня, чувство социально-психологической усталости, суицидальные томления, погоня за ложной романтикой самореализации, девиантное поведение и т.д.

Особенно опасно для становления личности студента ощущения им нестабильности собственного сегодняшнего и завтрашнего социально-профессионального положения. Будет ли он после завершения обучения в вузе востребован обществом, сможет ли благополучно трудоустроиться? (причем уровень потребности у современных молодых людей достаточно высок). Эта и многие другие социально-профессиональные проблемы усиливают у современной молодежи своеобразны групповой навык отрицания общечеловеческих моральных ценностей, духовно-нравственных традиций, норм этикетной культуры. Усиливается угроза развития иждивенческой психологии, которая никак не вписывается в содержание понятия духовно-нравственного становления личности студента. Растет число молодых людей, ориентирующихся не на любимую профессию, а на разного рода временные работы. Как показывают наблюдения, мотивом для такого образа жизни является то обстоятельство, что труд для многих современных молодых людей не входит в число базовых нравственных ценностей. Отсутствие у значительной части студентов вуза трудолюбие, чувство долга перед родителями и преподавателями, активной гражданской активной позиции во многом можно считать следствием утраты веры традиционный социальный и моральные ценности. Такое состояние социально опасно, и его в этом случае, как писал Ф.М.Достоевский, человек «обращается в чудовище».

Среди исследователей студенчество нет единого мнения в определении типов студентов по их деятельностной ориентации. Например, Присягина З.Н. выделяет следующие типы: студент-люмпен, который отчуждает себя и от учебы и от общественной жизни, для которого главное — временно отсидеться в вузе от безработицы, от армии и т.п., продлить свою юность, получить кое-как диплом, потом возможно второй и т.д.; студент — «бизнесмен», главная цель которого — деньги и как можно больше и как можно больше; студент-оптимист ориентированный на будущее; студент-труженник, не теряющий интереса к учебе ни при каких обстоятельствах; студент-скептик, не верящий в перемены, «завернутый в свою оболочку», живущий своим миром; студент, разочарованный во всем, что происходит вокруг него; растерявшийся студент, то есть потерявший на время точку опоры в жизни: смиренный студент, терпимый ко всему происходящему: студент-анархист, главная ценностная ориентация которого — вольница, свободолюбование, незнающее меры:

студент-себялюбец, прогматик, внешне, часто соблюдающий правила приличия, но готовый в любую минуту поднять под себя окружающих, если дело касается его лично, его семьи, его будущего и т.д.; студент-агрессор, явно стоящий на антигуманных позициях (в этом случае он может быть членом преступной, мафиозной группы, отличающейся крайней жестокостью) [1, 3].

Лукичев П.Н. и Скорик А.П. выделяет три типа студента: 1) «исследователь», 2) «руководитель», 3) «собеседник». В изучении студенческой группы они делают акцент на исследовании внутри группы. К первому типу студентов они относят 15-30% респондентов, ко второму 10-15%, к третьему 60-70% [2, с.109].

По мнению В.Т.Лисовского, в процессе анализа студенческой группы необходимо выделять следующие типы студентов: 1) «предприниматель», 2) «эмигрант», 3) «традиционалист» [3, с.160].

Такая подробная классификация студенчества, на наш взгляд, значительно расширяет возможности системы формирования нравственной культуры. Любые факторы (социальные, эстетические) оказывают определенное влияние на этот процесс. Но показателем сложности развития нравственной культуры у студентов являются ее критерии и уровни (низкая, средняя или высокая степень развитости), а также сам характер отношения к ней (культуре) самой личности: ориентация на проблемность, престижность или развлекательность содержания. Кроме этого, нравственная культура может различаться и по характеру деятельности: быть активной или пассивной.

Поступая в вуз, студент как бы проходит два периода в своем становлении: 1) освоение становления студента, 2) подготовка к социокультурным ролям интеллигенции. К первому периоду относятся вступление первокурсника в жизнь вуза, освоение местной нравственной и психологической среды, принятых среди студенчества этических норм и иных аспектов студенческого образа жизни. В этот период особенно важным является устранение неравномерности в духовно-интеллектуальном и нравственном развитии. Формирование новых нравственных потребностей и ориентации.

Во второй период происходит кристаллизация нравственного знания в теории, специальная подготовка к внедрению нравственного начала в учебу, быт, развития элементов нравственной деятельности во всех видах производственной практики, закладывание основ перспективной программы нравственного развития личности каждого студента.

На современных условиях на процесс формирования духовно-нравственного становления личности оказывают влияние социальные и экономические проблемы реформирования общества.

Среди студенческой молодежи, как и в целом обществе, идет дифференциация по уровню жизни. Изменения в психологии студентов в этом отношении состоит в том, что постепенно растет численность юношей и девушек, признающих такое положение нормальным. Среди источ-

ников доходов студенческой молодежи наиболее распространены у молодых людей побочные виды заработка, помощи родителей, зарплата. Появились новые источники дохода, характерные для образа жизни рыночного общества — дивиденды, депозиты, сдача вещей напрокат и др.

Более 45 лет казахстанское, да и, скорее всего стран бывшего СССР, общество жило, не зная безработицы. В до перестроечное время было много различных минусов в жизни населения, однако массовой безработицы как постоянно социального явления в обществе не было. В связи с переходом к рыночной экономике безработица становится (большей или меньшей степени) постоянным явлением. У студенческой молодежи начинает формироваться свое отношение к этой социальной проблеме.

Безработица в наше общества пришла «всерьез и надолго». Это стало реальностью, элементом его образа жизни. Не правы те специалисты, которые считают, что

безработица есть благо для общества. Мировая практика показывают, что безработица не стимулирует производительность труда, а напротив, только усиливает социальные конфликты, ведет к росту преступности. Особенно существенны в этом плане нравственно-психологические и духовные издержки безработицы.

Разумеется, мы не должны заставлять проникать во все предначертания его будущего существования, поскольку это лишит его чувства счастья. Он в один миг вынужден будет проглотить все свое наслаждение. Будущее, сделавшись ему точно известным, будет слишком сильно довлеть над ним, отнимая у него свободу и самоуважение. Однако духовно-нравственное становление личности — это голос его разума восстающих против всех форм обмана и населения. Лицемерие, не терпимость к инакомыслящим, дух преследования — вот принципы, коренным образом противоречащие духовно-нравственной культуре.

Литература:

1. Присягина З.Н. Коллективное и индивидуальное в ценностных ориентациях студенческой молодежи // Автореф. дис. канд. филос. наук. — Саранск, 1995. — 26 с.
2. Лукичев П.Н., Скорик А.П. Поведенческая типология студенческой группы // Социс. — 1995. — №7. — с. 109-115.
3. Социология молодежи // Под ред. В.Т. Лисовского. — СПб., 1996. — 455 с.

Инновациялық технологияларды педагогикалық процесте пайдаланудың тиімділігі

Еспенбетова Шолпан Омаровна, техника ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;

Қожагелдиева Гулбақыт Тұрмағанбетқызы, студент

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

XXI ғасыр — әлемдегі өзгерістерге негізделген білімнің дәуірлеу ғасыры, өйткені, ол қазіргі кезеңде мемлекеттің тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, әлемдік қоғамдастықтағы орнын анықтап, халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейін анықтауда негізгі көрсеткіш болып табылады.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуына байланысты әсіресе соңғы кезде педагогика саласына түбегейлі өзгертулер, жаңалықтар енгізілуде. Еліміздің экономикалық және әлеуметтік даму деңгейі, ең алдымен, олардың білім жүйесімен, азаматтарының білімділігімен анықталады.

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке — ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

Бүгінгі күні әртүрлі елдер үшін білім беру мен тәлім-тәрбиені дамыту бағытында ортақ қиыншылықтардың туындағанына қарамастан, олар бір-бірінен білім беру мәселелерін шешу жолдары, әдістері және мақсаттары тұрғысынан елеулі дәрежеде ерекшеленіп отырғандығы байқалады. Мұндай айырмашылықтар адамның ролі мен оны жетілдірудің маңызын, осыдан барып қоғамның жекелеген мәселелерін шешудегі, оның қажеттіліктерін қанағаттандырудағы және жалпы қоғамды дамытудағы білім беру жүйесінің міндеттерін әртүрлі түсінуден келіп шығады. Осыған байланысты, әртүрлі қоғамдық-саяси жүйелерімен ерекшеленетін елдерде білім беру саласына жаңалықтар әртүрлі мақсаттармен, әртүрлі тәсілдермен және әртүрлі атаулармен енгізіледі де, олардан әртүрлі нәтижелер күтіледі. Әртүрлі елдердегі бірдей жаңалықтар әртүрлі қызметтерге ие болып, оларды қолдану нәтижелері де түрліше бағаланады. Нарық экономикасының қажеттіліктерін қанағаттандыру және экономиканың, өндіріс салаларының дамуына сай жастарды құзыретті тұлға ретінде қалыптастыру үшін оқытудың инновациялық тех-

нологияларын пайдаланып, ғылыми — техникалық ілгерлеуін жетілдіруді жүзеге асыра алуы қажет. Себебі, мемлекет дамуының негізі болып табылатын инновациялық саясат кез — келген бәсекеге қабілетті мемлекеттегі ғылым дамуының бағытын анықтайды. Сондықтан да ғылыми — техникалық процесс бүкіл әлемде «инновациялық процесс» — ұғымымен тығыз байланыста болуды талап етеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті — оқитудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» — деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі — оқитудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру [1,5].

Білім беру мекемелерінің алдына қойып отырған мақсаты — инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында жеке тұлғаға жүйелі, нақты білім беру. Инновациялық білім беру үдерісінің мән-маңызы, оның инновацияны бастау, жаңа өнімдер мен мәмілелерді дайындау, оларды нарықта сату және одан әрі қолданысқа енгізу жөніндегі мақсатты іс-әрекеттер тізбегін қамтитындығынан көрінеді.

Инновациялық технологияларды қолдану оқу процесін сапалы түрлендіруге, жаңашыл жобаларды енгізуге, оны тиімді басқаруға негіз болып, әрбір білім мекемесінде өзіндік даму жолын табуға, әрбір мұғалімге өзінің әдістемелік жүйесін құруға септігін тигізеді. Сондықтан қазіргі кезеңде оқитудың инновациялық технологияларын оқу орындарының практикасына белсенді түрде ендіру — қоғам талабы.

Инновациялық білім беру үдерістерін басқаруды кәсіби қалыптастырудың тиімділігін бағалау критерийлеріне инновациялық білім беру үдерісінің шынайылығы, жүзеге асырылғыштығы (ресурстық қамтамасыз етілу деңгейі), басқарылғыштығы, инновациялық деңгейі, гуманитарлығы, өңделгендігі және таралу мүмкіндігі жатады.

Қазақстан Республикасында білім беру саласындағы педагогикалық инновация мен оқитудың жаңа техноло-

гиясы мәселелерімен Ш.Т.Таубаева, С.Н.Лактионова, Е.З.Батталханов, Қ.Қ.Қадашева, Т.О.Балықбаев, Ж.А.Қараев, Г.К.Нұрғалиева, Қ.Бұзаубақова, С.Д.Мұқанова, Н.И.Хван, Л.Е.Румянцева, З.У.Имжарова, М.М.Мұқаметқалиқызы және т.б. педагог ғалымдар айналысты [2-6].

«Инновация» сөзі латын тіліндегі *in* (ішіне) *novus* (жаңа) сөздерінен құралып, жаңару, жаңалық, өзгеру деген мағынаны білдіреді. Инновация ұғымының шығу кезеңі мен тарихын дәл анықтау мүмкін болмаса да, бұл ұғым қоғамдық ғылымдарға жаратылыстану ғылымдарынан келген деп есептеледі. Өйткені, инновациялар көбіне экономика, техника, агрономия, өнеркәсіп және медицина салаларында кеңінен қолданылады. Инновациялар қоғамның пайда болу кезеңінен бері жүзеге асырылып келе жатса да, педагогикалық категория ретінде ХХ ғасырдың 70-80 жылдарында ғана қолданысқа енгізілді. Мұның басты себептерінің бірі — олардың мағынасының түрліше түсінілуінде. Қазіргі кезеңде батыста білім беру саласындағы технологияны белгілеу үшін «білім беру технологиясы» — ұғымы пайдаланылып жүр. Осы ұғымның ғана мейлінше аясы кең, білім берудің түрлі салаларында қолданылатын кез келген технологияны қамти алады. Сондықтан, «білім беру технологиясы» — терминін бүкіл білім беру жүйесін технологияландыру заңдылықтарын зерттейтін ғылыми пәнге қатысты қолданған дұрыс болар еді. Бірақ, әзірше бұл термин көп жағдайда тек мектептегі оқыту процесі төңірегін сипаттауда ғана қолданылып жүр [7]. Еліміздегі жоғары оқу орындарында білім мен ғылымдағы ең алуан түрлі және болашағы зор қазіргі заманғы білім беру технологиялары ендірілуде. Оқитудың кредиттік жүйесін, қашықтан оқыту формасын енгізуді, маман даярлаудың көпсатылы құрылымына көшуді, оқу үдерісінде қазіргі заманғы білім беру технологиялары мен сабақ берудің озық әдістерін қолдануды атап айтуға болады.

Оқу процесінің тиімділігі мен сапасы мұғалімнің әдістемелік дайындығы және сабақ жүргізу тәсілдері мен әдістеріне, инновациялық технологияларды игерулеріне тікелей байланысты болады. Сондықтан білім алушылардың ынтасын арттыруға арналған әдістемелік құралдардың жүйесі мен амалдары әр мұғалімнен оларды терең игеруін, іске асыруын және оған сай болатын іскерлікті талап етеді.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Астана, 2000.
2. Беспалько В.П. Программированное обучение. Дидактические основы. — М., 1970 (11).
3. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. — Алматы, 2004. — 21 б.
4. Сарбасова Қ.А. Инновациялық технологиялар. — Алматы, 2006.
5. Жанпейсова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. — Алматы, 2002.
6. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. — Алматы, 2001.
7. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. — М., 2002. — с. 12.

Жастарға ұлттық тәрбие арқылы музыкалық педагогика негізінде тәрбие берудің мүмкіндіктері

Майгельдиева Шарбан Мусабековна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор;
Байулов Гани Бекхожаевич, педагогика магистрі, докторант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік университеті (Қызылорда қ. Қазақстан)

Егеменді Қазақстанда өркениетті қоғам мен құқылы мемлекеттің қалыптасуы жағдайында өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілеті мен шығармашылығын, кәсіби біліктілігін арттыру қажеттілігі туындап отыр. Бұл жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісін қайта құруды, ұлттық рухани мұраны жаңғырту арқылы оның мазмұнын қайта қарап, жоғары деңгейге көтеруді талап етеді. Білім беру ісін батыл да табанды қайта құру мәселесі еліміздің барлық салаларында болып жатқан оң өзгерістермен тығыз байланысты.

Мемлекет тарапынан халыққа білім беру ісін жаңғырту мақсатында білім беру жүйелерінің мақсат, міндеттерін айқындайтын жаңа мазмұндағы заң жобалары мен тұжырымдамалар қабылданып, халықтың рухани дамуына, ұлттық тіл мен тарихтың, дін мен мәдениеттің өркендеуіне қолайлы жағдайлар туғызылуда.

Қоғам талабына сай білім мен тәрбие беру деңгейін көтеру, жеке тұлғаны тәрбиелеу, кәсіби біліктілігі жоғары мамандар даярлауда ұлттық музыкалық педагогика мұраларын пайдалану мәселелері мемлекеттік құжаттарда арнайы бірнеше рет қаралып, жан — жақты сөз болды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде қалыптасуы, даму және кәсіби тұрғыда жетілуі үшін жағдайлар жасау» [1] қажеттілігі айтылса, ал Қазақстан Республикасы заңы 1 бөлімінің 2-бабында «Қазақ халқының мәдениеті мен дәстүр — салтын оқып — үйрену үшін жағдайлар жасалу қажет» [2] — деп атап көрсетіліп, халықтық мәдениеттің маңызына ерекше көңіл бөлінді.

Мәдени — этникалық білім мен тәрбие беру мақсатын көздеген осындай мемлекеттік құжаттар аясында ұзақ жылдар бойы ескерусіз келген халықтық музыкалық педагогика қайта жаңғырып, тәрбие саласында ерекше маңызға ие бола бастады.

Мемлекеттік экономикалық және әлеуметтік дамуы өз ұлтымызға тән рухани, мәдени өмірдің өркендеуімен үйлесім тауып, жас ұрпақты салт — дәстүрге, тілге, ұлттық өнерге, өз елінің және әлем халықтарының тарихын құрметтеуге тәрбиелеу жауапты да басты міндеттер ретінде жүзеге асырылуда.

Ұлттық тәлім — тәрбие берудің нәтижелілігі мұғалімнің педагогикалық қызметінің дәрежесімен айқындалады. Сондықтан болашақ мектеп мұғалімдерін даярлау барысында халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәлім — тәрбие тәжірибесін тиімді пайдалану мәселесі басты назарға алынады.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік — мәдени дамуының тұжырымдамасында «Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік — мәдени даму жолы дегеніміз — ең алдымен адамзат қазыналарына баса назар аудару, прогресшіл халық дәстүрлері мен әдет — ғұрпының толымды түлеуі, гуманитарлық ғылымдарға, өнерге, халықтардың моральдық байлықтарына қайтып оралу, мәдениеттің барлық салаларында ұлттық даралықты сақтау, барлық ұлттық мәдениеттің қазыналары мен дербестігін мойындау» — деп атап көрсетілген болатын [3].

Қазақ халқының тәлім — тәрбиелік мұрасы — ұлттық музыкалық педагогикалық ой — пікірлерді жинақтап зерттеу, жүйелеу, оның алдыңғы қатарлы үлгілерін бүгінгі бала тәрбиешісі — ұстаздарға ұсыну — қазіргі өмір талабынан туындаған көкейтесті мәселелердің бірі. Мәселен өз тарихымызға үңілсек үйенер үлгілері көп.

Қазақтың музыкалық педагогикасының қыр — сырын әбден зерттеген, XIX ғасырдың 60 — жылдарында академик В.В. Родлов қазақ әндерінің тақырыптық жан — жақтылығына таңқалып былай деп жазды: «Өз әндерінде қырғыз — қазақ ертегіде айтылатын қайдағы бір ғайыптан пайда болған қорқынышты дүниені дәріптемейді, қайта ол өз өмірін, өз сезімдері мен мұраттарын, қоғамның әрбір жеке мүшесі жүрегінде жүрген идеалдарды әнге қосады, тыңдаушылары жаратылыстан тысқары қайдағы бір кереметтерден емес, нақты шындықтан ләззат алады» [4].

Қазақ музыкасы туралы келелі пікір айтушының бірі, XIX ғасырдың 70 — жылдары Түркістанда болып қазақ өнерпаздарымен тікелей пікір алысқан — Август Эхгорон. Ол: «Қазақ әндері күдіретті де күшті, өктем әрі сонымен бірге жатық, құлаққа жағымды естіледі. Жапан түзде, немесе ауылда, болмаса мал арасында, айдала мен жазық өңірлерде, таулармен көсілген алқаптарды аралаған кезінде, жым — жырт аспан астында жалғыз келе жатып оның салған әні тіпті әдемі естіледі. Түнде, күндіз де, таңертең де, кешке де, жазда да, қыста — қашан, қай кезде болмасын қазақ қиялсыз жүрмейді, не ыңылдаған сарынмен көңіл — күйін білдіреді, немесе ән салады, әйтпесе өлең шығарады, енді бірде шежірелік сөздерді мақалдап айтумен болады. Олардың қарапайым сөздері мен саздары айналадағы табиғат жағдайына сай келеді де, оның сырт өмірден алған әсерін табиғи қалпында беріп, сезімдерін ешбір қалытқысыз айқын баяндайды» — деп жазды [5].

Сол сияқты Ивановский [6] де, Тиховта [7] қазақтың дархан даласына үндесіп, үйлесіп жатқан басқаны жатырқамас, жарасымды ән мәдениетін, оны орындайтын, қағып алып қайта салатын өнерпаздарды ілтипатпен

ауызға алады, таңырқай, тамсана сөз қылады. Адам — табиғат перзенті десек, оның рухани қорегі — әннің табиғи қалпы мен жаратылыс түзілісіндегі анық адамгершілік сипаттарды ажырамас құбылыс деп түсіндіреді, солай пайымдайды.

Әлбетте, қазақтың халықтық ән өнері үнемі бір келкі, бір деңгейде, бір арнамен дамыды десек, қателескен болар едік. Байтақ сахара, бай өлке, ұшы — қиырсыз кең алқап, бірін — бірі біліп болмас дала айдынында қаракетшіл қазақ әдемі әннің талай тамаша түрлерін туғызған. Еріккеннің ермегі, торықанның көңілашары сипатынан бөлек, әр атыраптың болмысына лайық, тіршілігіне тіркесті, сезіміне сай келерлік әуенді ән шетсіз — шексіз шарлаған.

Қазақтың халық музыкасының тиянақты зерттеушісі, халқымыздың екі мыңнан астам әндері мен күйлерін жазып алып, нотаға түсірген А. В. Затаевич [8. 148] ең беріктенен де осының дәйекті дәлелдерін табамыз.

Музыкалық дарыны мол халық өзінің ән өнерін әріден жасап, сақтай, өткірлей, өңдей бізге жеткізумен бірге уақыт алға жылжыған сайын аты аталатын авторлығы бар әнші композиторларды, орындаушыларды тудырды.

Музыкалық фольклор тарихында қазақ халық музыкасының асқан шеберлігінің есімі қалды. Олар — жыршы, жырау, әншілер еді. Көшпенді күнкөрістегі сауаты кем қазақ арасында әнші, жыршылар зор әлеуметтік қызметте атқарды. Жалпақ жұртшылық ортасында олар өз әлінше ағартушы, тәрбиеші адамдар секілді еді. Тума таланттар әдетте сурыпсалма ақын, сегіз қырлы, бір сырлы тапқыр шешен, әзілқой шебер әртіс, әсерлі әнші боп танылды. Олардың ой — өрісі өзгелерден озық та аңғарымды, алғыр болды. Сондықтан да халық құрметіне бөленді. Ертедегі аңыз, әңгіме, қисса, дастандарды, асқақ әндерді ауыздан — ауызға қағып алып, келер ұрпаққа эстафета есебінде ұсынғанда халық таланттары өздерінше өзгерту, қосымшалар да енгізіп отырды. Бірақ дәстүрлі өнердің әуел бастағы қалпын бұзбай әрлеп, өз үлесін қосты. Мұндай өзіндік стиль, мәнер өзгешіліктері ертедегі музыкалық мұраны түрлік, мазмұндық жағынан байыта түсті. Ұжымдық шығармашылықтан бергін келе жеке шығармашылыққа көшу процесі осындай.

Халықтың ән өнерінің ІХХ ғасырдағы, ХХ ғасырдың бас кезіндегі аты әйгілі асқан таланттары: Біржан Қожағұлов, Ақансері Қорамсаұлы, Мәди Бәпиев, Мұхит Мералиев, Жаяу Мұса Байжанов, Естай Беркімбаевтар еді. Бұларды әншілік дәстүрін бергін келе Кенен Әзірбаев, Иса Байзақов, Қосымжан Бабақов, Қуан Лекеров, Манарбек Ержанов, Ғарифулла Құрманғалиев, Жүсіпбек Елебеков т.б. әншілер, композиторлар, орындаушылар дамытты.

Қазақ халқы өз ортасынан шыққан мұндай асқан талантты адамдарды барынша қадірлейді. Айта кететін бір жайт, әншілердің бәрі бірдей идеялық бір бағытты ұстай алған жоқ. Бұлардың ішінде жіктеп қарасақ, прогрессивті-демократтық бағыт пен феодалдық — реакциялық бағыт орын алды. Көпшілігі халықтың қамын жеп, жоғын жоқтасты. Еңбекшіл ел басындағы ауыр тұрмыс, ащы

күйді ашына көріп, бұқараның бақытты болашағын жырласты. Езілген көпшіліктің жанашыры, мұңдасы болды. Өз шығармаларында шындықтың бетіне тура қарап, әлеуметтік теңсіздікті әшкерелеуге тырысты. Өздерін хан сұлтандарды, би, бай, бектерді мадақтаудан аулақ ұстады. Олар адамгершілікті, әділділікті, шыншылдықты, пәк махабатты әнге қосты, өнерін асқақ ұстады. Мал үшін біреуді алдап, біреуді арбап құлқынның құлы болған, екінші бағыттағы бай-феодалдардың сойылын соққан ұраншы, көңілашар «қолбасшыларынан» алғашқыларының мерейі үстем болды. ІХХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы жылдарындағы өнер саласындағы осы екі бағыт бір-біріне қарама-қарсы күресте болды.

Ескі мәдени мұраны бағалау, қажеттісін қабылдау, қастерлеу, дамыту жайындағы қағидалар қазақ музыка мәдениетінің тарихы тұрғысында да адастырмас жолбасшы.

Қазақтың музыкалық мәдениеті тарихындағы сол демократтық бұқарашыл туындыларды халық арасында кеңінен насихаттап, дұрыс түсінік беріп, парасатты пікір айтып, тұжырым жасау зерттеушілердің парызы саналмақ.

Алайда әлі де болса көптеген мектеп мұғалімдері ғылыми негізделген, халықтық музыкалық педагогика мазмұндағы әдістемелік-оқу құралдарымен толық қамтамасыз етілмей отыр. Сонымен қатар, мұндай әдістемелік құжаттардың қажеттілігі барлық салада да байқалуда. Атап айтар болсақ, қоғамдық тәрбие орындарынан бастап, әсіресе орта арнулы және жоғары оқу орындарында бұл қажеттілік күн өткен сайын артып келеді. Аталған мәселенің дұрыс жолға қойылмауы салдарынан қазақтың музыкалық педагогикасы материалдарын меңгеруде мектеп оқушыларының білім деңгейі төмен болып отыр. Мектеп көлемінде оқушылар мен оқытушылардың «музыкалық педагогика» ұғымын әлі де дұрыс түсінбеуі халықтық тәлім-тәрбие тәжірибелерінің қолданылу аясының тарлығы музыкалық педагогиканың кейбір мектептерде ән-күй пәнінде ғана ескерілуі көңіл қынжылтарлық жайлар. Сайып келгенде, мұның бәрі бүгінгі таңда ұлт мектептері үшін мұғалімдер даярлау ісінің ақсап жатқанын көрсетеді.

Мектептердегі бұл олқылықтардың орнын толтыру үшін студенттердің жоғары мектеп қабырғасында осы сала бойынша терең де жүйелі теориялық білім алуына жете көңіл бөлінуі қажет. Болашақ мектеп мұғалімдері қазақ халқының тәрбие дәстүрлері кеңінен көрініс тапқан қазақтың музыкалық педагогикасы материалдарын негізгі кәсіби пәндер арқылы терең меңгерген жағдайда білім берудің сатысында мектеп оқушыларының бойында жан — жақты тәрбие негізін қалауда, оқу — тәрбие процесін жоғары деңгейге көтеруде қазақтың музыкалық педагогикасы материалдарының маңызы, тәлімдік — тағылымдық мүмкіндіктері өте жоғары болмақ.

Қазақтың музыкалық педагогикасы материалдарын педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ мектеп мұғалімдерін даярлау процесінде пайдалануда жүйелі ғылыми — теориялық білім негіздерімен қаруландыратын

еңбектердің жоқтығы қазақтың музыкалық педагогикасы жан— жақты қарастырылып оның педагогикалық

мазмұнын, тәрбиелік мүмкіндіктерін нақтылы анықтау қажеттігін көрсетеді.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы» // Қазақстан мұғалімі. — 1998. — 25 ақпан.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы» // Қазақстан мұғалімі. — 1992. — 21 ақпан.
3. Қазақстан Республикасының әлеуметтік—мәдени дамуының тұжырымдамасы. — Алматы: Қазақстан, 1993. — 92 б.
4. Родлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. — Ч, СПб., 1885. — с. 8—9.
5. Эйхгорн А.В. Музыкальная фольклористка в Узбекистане. — Ташкент, 1964. — с. 58.
6. Ивановский А. Смерть киргисского певца Ульгенбая // Русские ведомости. — 1890. — №327
7. Тихов П. О музыке Туркистанских киргиз // Музыка и жизнь, — 1910. — №3-4
8. Затаевич А.В. Қазақтың мың әні. — Алматы, 1963. — 148 б.

Жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастырудағы мұражайлардың ролі

Майгельдиева Шәрбан Мұсабекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Омаров Дәулет Кәрібайұлы, докторант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі жаһандану үдерісінің даму кезеңінде білім ордаларының негізгі қызметі жас ұрпаққа оқу мен кәсіби білім ғана беріп қоймай, жан-жақты жетілген, эстетикалық талғамы биік, рухани-адамгершілік мәдениеті жоғары, әлемдік мәдениеттен хабары бар, ұлттық құндылықтарды қадірлей білетін, отаншылдық рухтағы тұлға етіп қалыптастыру. Осыған байланысты оқу-тәрбие үдерісінде жастарды отансүйгіштікке, ерлікке, адалдыққа, елін, жерін құрметтеуге үйрету, шыншылдыққа тәрбиелеу қазіргі қоғамның басты мәселелерінің бірі. Бұл бағытта өзінің зор мүмкіндігімен мектеп мұражайларының атқаратын ролі жоғары деуге болады. Мұражай-музей сөзін (музейон) адамзаттық мәдени қолданысқа көне гректер енгізген. Олар үшін бұл орын «храм муз» даналар мен философтар жиналатын, терең ойға бататын, толғанатын орын болған. Музей гректің — *museion* — орын, музаға арналған орын, муза ғибадатханасы деген түсінік береді. Муза-1. Шабыт. Муза-2. Көркемөнер мен ғылымның қамқоршы құдайы. Ал римдіктер музе (музеум) сөзін философиялық талқылау, айтыстар орны ретінде пайдаланған. Флорентийліктер «музей» сөзін сирек кездесетін бағалы заттар жиынтығы деген мағынада XV ғасырдан бастап қолдана бастайды. «Музей» сөзі XVIII ғасырдан бері қарай маңызды ерекшеліктері бар заттарды сақтайтын және көрсетуге арналған ғимарат деген түсінікке ие болды. Ежелгі гректердің рухани өмірінің орталығы болып табылатын осы музейондарда оқымыстылар мен философтардың, ақындар мен музыканттардың пікірталастары мен жарыстары өтіп, көптеген өнер туындылары жинақталды. Орта ғасырлардан бастап кейбір еуропалық ағартушы ғалымдар өз еңбектерінде мұражайлардың білімдік-тәр-

биелік маңызы мәселесіне тоқтала бастады. Мысалы, 1591 жылы Дж.П. Ломаццо өзінің «Муза туралы» трактатында мұражайды көпшіліктің өнер туындыларымен танысатын жері ретінде сипаттама берді. 1658 жылы Я.А.Коменский өзінің «*Orbis Sensilium Nictus*» еңбегінде алғаш рет мұражай құндылықтарының көрнекі құрал ретіндегі педагогикалық аспектілерін ашып көрсетеді. 1880 жылдары батыс елдерінде мұражайларда оқушыларды ғылыми-техникалық және көркемдікке оқыту мен тәрбиелеу бойынша бірлескен жұмысты қамтамасыз ету үшін мектеп мұғалімдерімен өзара қатынас қызметтері құрылды. Қоғамның барлық жігіне әсер ететіндей деңгейде мұражай мен мектепті біртұтас жүйеге айналдырған Г. Коль болды. Яғни, ол мұражайдың білім беру жүйесіндегі рөлін айқын түсіне отырып, былай деген: «Егер музейлер мен галереялар алдарына білімдік мақсат қоймайынша, тиімсіз және адам жалықтыратын мекеме болып қала береді». Бұл тұрғыда алғашқы білім беру жүйесіндегі кәсіби мұражай Англияда пайда болды. Англиядағы мұражайлар Америка Құрама штаттарында мұражай ісінің қалыптасуына үлкен әсерін тигізді. Бұған бірінен соң бірі Нью-Йорк, Бостон, Филадельфия, Чикагода ашылған мұражайлар дәлел бола алады. Бұл мұражайлардың барлығы дерлік білімдік мақсатта құрылып, тіпті кейбіреулерінде «музей мұғалімі» қызметі енгізілді. 1920 жылы прагматикалық идеологияның үстемдік құруымен мұражайлар педагогикалық мұражайға айнала бастайды. Мұражай педагогикасы ұғымы XX ғасырдың басында Германияда ғылыми айналымға енгізілді. Осы уақыттан бастап мұражайлар оқу-тәрбие мекемелері ретінде қалыптаса бастады. Біздің елімізде мұражай педагогикасы 1970 жылдың басынан айналымға енді [1, б. 56-57].

Ағылшын публицисті, өнер теоретигі Дж. Рескин қоғамның мәдени-рухани тәрбиесін зерттей отырып мұражайдың бұл саладағы міндеттеріне былай тоқталған.

— мұражай бұл — барлық адам көріп қызықтай алатын, бәріне де қолжетімді, адамзат баласының өз қолымен жасаған құнды дүниелерін жинап, қастерлеп сақтайтын табиғат және өнер туындыларын сақтаушы орын.

— мұражай бұл — адамды табиғатпен және өткен тарихпен, шығармашылық өнермен байланыстыратын бірден-бір мәдени орын.

— мұражай бұл-адамның рухани және шығармашылық қасиеттерін шындайды.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістікте мұражайлардың ролі олардың білім беру қызметінің кең көлемде таралуымен және тереңдігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ сан ғасырлық тарихы бар рухани-мәдени игіліктерді оқу-тәрбие үрдісінде лайықты пайдалану жалпыадамдық құндылықтарды терең түсінуге де ықпал етеді. Қоғамның сұранысына сай мұражайлардың ақпараттық әлеуеті, олардың рухани және материалдық құндылықтардың түпнұсқасын сақтаумен және оны келешек ұрпаққа жеткізуі кәсіби қызметімен сәйкес келеді. Мұражайдың білім беру үдерісіндегі негізгі мақсаты — тұлғаның сол кезеңдегі тарихи-мәдени кеңістіктегі танымын арттыру. Мұражай қойылымдарындағы көрнекіліктер ұлттық мұра-мұрағаттарды халыққа насихаттау арқылы рухани құндылықтарды қадірлеу, отансүйгіштік, адамгершілік деген сияқты баға жетпес құндылықтарды қалыптастыру мақсатында қызмет етеді [2, б. 13]. Бұл күнде мұражайлар типі ғылыми-зерттеу, ғылыми-ағарту, және оқу мұражайлары болып бөлінеді. Мәдени — білім беру және ағарту бағытында ғылыми-ағарту мұражайлары кең ауқымда көпшілікке қолжетімді болып келеді. Білім беру мекемелеріндегі оқу мұражайлары туған жерді терең, жан-жақты тани түсуге көмекші құрал болып табылады. Қазіргі жаһандану заманында білім беру мекемелерінде адамзаттың рухани құндылығын сақтауға өз ықпалын тигізетін мектеп мұражайларының ролі маңызды. Осы себепті елімізде мектептерде әр түрлі типтегі мұражайларды ашу жолға қойылуда. Бұл мұражайлар әр типте боғанымен ортақ мақсатта қызмет етеді. Яғни, жас ұрпақты рухани тұрғыда бай мұрамен қаруландыру [2, б.52-54].

Мектеп мұражайларын сөз жоқ рухани-материалдық мәдениет пен білімнің ордаларының жарасымды үйлесім тапқан орнына жатқызуға болады. Ресейлік мұражайтанушы ғалымдар Ю.Б.Яхно және И.Н. Микулан мектеп мұражайлары алғашында тарих, география, биология, дүниетану және т.б. пәндерінің сабақ барысында қолданатын көрнекілік құралдарын атап айтқанда карталар, естеліктер, фотосуреттер, гербарийлер, минералдар және т.б. құжаттар сақтайтын кабинеттер негізінде жасақталған деген тұжырым келтіреді. Мектеп мұражайлары қысқа уақыт ішінде мектеп оқушыларын оқыту мен тәрбиелеуде тиімділігі артып педагогикалық практикада кеңінен қолданылуда. Кез-келген мұражайдың негізгі тұрақты қызмет көрсетуші буыны, басымдық беретін категориясы бұл мектеп оқушылары екені белгілі. Сонымен бірге, балалар бойында рухани-мәдени құндылықтарды да-

рыту ерте жастан бастап қалыптасу қажеттігіне ешкімнің күмәні болмас. Негізінен мектеп мұражайлары білім ордасының оқу-тәрбие жұмысын үйлестіруші ретінде көбінесе мектеп түлектерінің, ата-аналардың, оқушылардың, педагог-мұғалімдердің бастамасымен жүзеге асырылады. Кей ретте өлке тарихына қызығушы оқушылар мен мұғалімдердің өз бетінше ғылыми-зерттеу, мектеп тарихына байланысты деректерді жинақтау мен іздестіру нәтижесінде құрылып жатады [3, б.76-79].

Сонымен қатар ресейлік ғалымдар Т.А. Қудрина, Н.В. Шалахова, И.М. Қосов, О.В. Лысиков, Қ.Г. Левыкин, Т.Ю. Юрнев, Л.М. Шляхтин өздерінің ғылыми-зерттеу еңбектерінде музей мен білім мекемелері арасындағы байланыс, музей педагогикасы, музей қызметі, типологиясы, мектеп музейлерінің теориясы мәселелерін қарастырған. 1985 жылы Т.А. Қудринаның редакциялауымен жарық көрген «Музей және мектеп» атты еңбекте бірлескен авторлар жас ұрпаққа патриоттық, интернационалистік, эстетикалық, адамгершілік, азаматтық тәрбие берудегі әр түрлі бағыттағы музейлердің мүмкіндіктеріне тоқталған. Сондай-ақ кітапта мектеп пен музей арасындағы байланыс, мектеп музейлерін құрудың шарттары және олардың оқу-тәрбие үрдісіндегі ролі туралы қамтылған.

Мектеп мұражайларын құрудағы ең басты мақсат оқушылардың туған өлкенің тарихы мен мәдениетіне қызығушылығын арттыру, шығармашылық бейімділіктеріне қолдау көрсету, аға ұрпақ бойындағы адамгершілік құндылықтарына құрметпен қарау, елін, жерін сүюге бағытталған ұлтжандылық пен отаншылдық сезімдерін қалыптастыру, рухани-мәдени құндылықтарды бойына сіңіру. Н. Назарбаев «Жалпақ жұртыңды, исі алашыңды құрметтеу алдымен, өзің тұрған өлкенің тарихын танудан, адамын ардақтаудан басталады» деген. Сондықтан өз өлкеміздің, туған жеріміздің тарихын зерттеу, насихаттау, атақты тұлғаларын жас ұрпаққа таныстыру мектеп мұражайларының негізгі міндетіне жатады. Мұражай тек мектептің ерекше түрдегі оқу кабинеті ғана болып қоймай, ашық білім беру кеңістігіндегі басты тәрбие орталығына айналу қажет. Мектеп мұражайының негізгі мақсаты — жас буынның отбасы, ата-ана, мектеп, қоғам, отан алдындағы жауапкершілік сезімін қалыптастыру, туған өлкенің табиғи байлықтарын сақтап құрметтеуге үйрету, еліміздің өткені мен бүгінгіне құрметпен қарау, адамгершілік-эстетикалық мәдениеті жоғары, ой-өрісі биік азамат ретінде қалыптасуына ықпал ету. Мұражай жұмысы негізінде оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасы қалыптастырылады, адамгершілікке, имандылыққа, ізгілікке тәрбиеленеді. Мектеп мұражайлары ашық білім беру кеңістігінің бір бөлігі ретінде мектеп пен мәдениет мекемелері, қоғамдық бірлестіктер арасындағы байланыстың дәнекері және білім беру мекемесінің азаматтық-патриоттық қызметінің үйлестірушісі қызметін атқарады. Мұражай материалдары мұғалімдер үшін тәрбие сағаттары, тарихи кештерді жүргізу, сабақ үрдісінде пайдалануда таптырмас құрал екені сөзсіз. Мұражайдың негізгі міндеттерінің бірі жастарға патриоттық тәрбие беру. Патриотизмге тәрбиелеудің негізгі көздеген мақсаты — өзінің бай тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер-білім машықтарын

менгеруге, отбасын, туған өлкесін, отанын сүйеге, ар-намысын қорғауға, және т.б. ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Әрине бұған оқушыларды мектеп мұражайларындағы сақталған құжаттар, түрлі жәдігерлер, фотосуреттер, құнды деректерді сөйлету арқылы және осы оқу ордаларында білім алған еңбек, өнер, мәдениет, денсаулық, білім, өндіріс, спорт және т.б. салаларда биік шыңдарға жеткен алдыңғы толқын аға-апаларымыздың үлгі тұтарлық өмір жолдарымен таныстыру арқылы қол жеткізуге болады. Бұған Абай атамның «Болмасаң да ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз» деген өлең шумақтары да дәлел болатын секілді. Жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беруде бұрынғы өткен ата-бабаларымыздың, алдымыздағы аға-апаларымыздың ерліктерін, өнегелі істері, ел үшін жасаған жақсылықтары, еткен еңбектерін дәріптеу — қазіргі кездегі басты мәселелердің бірі. Оқушы жастардың патриоттық тәрбиесі Қазақстанның әйгілі, ұлы адамдарының өмірлік іс-әрекеттерін үлгі етуден басталуы тиіс. Өз өмірін қазақ жерінің тұтастығын сақтап қалу үшін құрбан еткен халқымыздың ұлы батырларының ерлігі болашақ жастарға үлгі, сабақ болуы тиіс. Мектеп мұражайларында оқушылар туған өлке тарихы, мәдениеті, табиғаты, түрлі жәдігерлермен құжаттардың түпнұсқасын табумен және т.б. мәліметтер мен деректерді іздеу-жинақтау жұмыстарымен, оларды сақтаумен, зерттеу істерімен айналысады. Негізінен білім ордаларының ресми емес бөлімі ретінде мектеп мұражайларын еліміздегі мұражайлар желісінің ерекше бөлігіне жатқызуға болады. XX ғасырдың 20-шы жылдарында өлкетану жұмыстарының қарқын алуына байланысты білім ордаларында мектеп мұражайларын ашу жаппай сипат ала бастады. Бұл әсіресе 1950 жылдардан бастап сол кезеңдегі Кеңес өкіметінің мерейтойлық мерекелерін кең көлемде атап өту шаралары кезінде көптеп ұйымдастырыла бастады. Бұл кезеңде Кеңес өкіметі пен коммунистік

партияның сара саясаты, олардың ізбасарлары комсомол мен пионер ұйымдарының табыстары мен жетістіктерін насихаттайтын құжаттар мен жәдігерлер мектеп мұражайларының басты экспозициясы болды. [3, б.91]. Ғылыми-зерттеу жұмыстары мен мәдени-ағарту саласының тарихын, құнды жәдігерлер, мәдени мұраларды жинақтау, сақтау, насихаттау жұмыстарымен айналыса отырып мұражайлар рухани-мәдени және білімдік-тәрбиелік орасан зор әлеуетке ие. Осы ақпараттық әлеуетті тиімді пайдалану арқылы патриоттық рухы асқақ, азаматтық сана-сезімі биік, рухани-адамгершілік құндылықтары жоғары тұлға ретінде оқушы жастарға тәрбие беру мектеп мұражайларының басты міндеті. Мектеп мұражайының өзіндік тақырыптық бағытына қарамастан оқушылар жоғарыдағы жұмыстарды атқаруы арқылы тарих, әдебиет, археология, этнография, деректану, мұражайтанудың да негізгі түсініктері мен әдістерінен хабардар бола алады. Сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге бейімделіп, зерттеу жұмысын таңдап оны негіздеуге, тарихи талдау жасауға, дерек көздерін тауып жинастыруға, сыни ойлауға, болжамдар, пікірлер, ұсыныстар, қорытынды жасауға машықтанады. Қазіргі таңда еліміз бойынша 8 мыңнан мектеп жас ұрпақты білім нәрімен сусындатса, соның 1400-ден астамында мектеп мұражайлары ұйымдастырылған. Қызылорда облысының білім беру мекемелері жанынан 30-дан астам мектеп мұражайлары жұмыс жасауда. Облыс орталығы мен аудандардағы мектептер, оқу орындар жанында құрылған бұл қоғамдық негіздегі мұражайлар — келешек жас ұрпаққа оқу-білім, адамгершілік, эстетикалық тәрбие беретін, сонымен қатар қазақ халқының тарихын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тұрмысын, тағы да басқа ұлтымыздың мұраларынан айырылып қалмауға септігін тигізетін рухани-мәдени орынға айналып отыр.

Әдебиет:

1. Оспанова Ә. Мектеп және мұражай педагогикасы // Қазақ тарихы. — 2009. — № 1.
2. Тойлыбаева Ұ. Мұражай ісі — танымға жол // Мәдени мұра. — 2013. — № 1.
3. Микулан И.Н. Школьный музей как средство формирования патриотизма учащихся. // дисс.....канд. пед. наук: Ставрополь, 2007.
4. Жанбетов Қ. Мұражай — тәрбие мектебі // Мәдени мұра. — 2013. — № 1.

Педагогикадағы ғылыми зерттеу әдістері және педагогикалық зерттеудегі логика

Сәдуақасқызы Құлбарам¹, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор;
Тапаева Аида², химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Бәйімбетова Гүлмира Табынбайқызы³, мұғалім;
Төрбек Ботакөз Жамбылқызы²

¹Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

³№32 І.Ж. Қабылов атындағы орта мектеп (Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы)

Кейінгі жылдары білім беру шеңберіндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының көлемі едәуір өсті. Білім беру ошақтарындағы педагогтар мен басшылар

зерттеу-іздену жұмыстарының жаңа функциясын батыл түрде барлық кезеңдерін іске асыруға тырысуда, ал педагогикалық ізденіс педагогтер үшін кәсіптік

қызметтің басты бағыттарының бірі болды. Педагогтердің мақсатқа бағытталған зерттеушілік қызметін жасау қажеттігі соңғы он жылда, яғни зерттеу міндеттері тек қана педагогтың құқығы ғана емес, сонымен қатар оның кәсіби міндеті екендігі қарала бастады. Зерттеушілік қызметі субъектінің ғылыми методологияға негізделген білім алу процесі кезінде жаңа, ғылыми білімді өз бойына сіңіруі деп қаралады. Кәсіби қызмет педагог үшін құнсыз, егерде ол бір кездері меңгерілген кәсіби тәсілдер арқылы құрылған жағдайда. Мұндай қызмет тек қана ондағы білімнің биік нәтижесіне жеткізетін объективті мүмкіндіктердің қолданылмауында ғана емес, ол педагогтың өзінің жеке-дара өсуіне де еш пайдасын әкелмейтін құнсыз болып есептеледі. Алайда біздің тәжірибелер мен В.И.Боголовский, В.И.Загвязинский, И.А.Зимний, Н.М.Новиков, Н.М.Яковлевтің арнайы зерттеулерде, педагогтер комплексті зерттеу жұмыстарында қиыншылықтардың болатынын және көптеген жағдайларда зерттеу қызметтеріне дайындықтың аздығын көрсетеді. Мұны білім беру мекемелерінің басшыларының берген бағасы да, педагогтардың өзін-өзі бағалауы да растайды. Мұндай жағдайлардың орын алуы жоғарғы оқу орындарындағы болашақ педагогтарда өткізілетін практикалардың кәсіби деңгейде өткізілмеуінен, яғни білім алушылардың зерттеушілік құзырлығын дамытатын, зерттеу жұмысын орындауға жағдайдың жасалмауынан болады. Қазіргі таңда болашақ педагогтарды зерттеу жұмыстарына дайындаудың әр түрлі қырына арналған бөлек зерттеулер жасалуда, алайда олар ғылыми базаны зерттеу қызметінің жалпы дамуын, кәсіби зерттеу жұмыстарын жасауда өзіндік шешімге келуге толықтай жарамды болуын қамтамасыз етпейді [1].

Зерттеу әдістері — объективті шындықты көру, танып білу. Педагогика дамуындағы негізгі фактор оның үнемі толықтырылып отырылуында және зерттеу әдістерінің нақтылығында. Педагогика ғылымының жаңа тәсілдермен толықтырылуы басқа ғылымдармен тығыз байланысының арқасында. Зерттеу жұмыстарының педагогикамен байланысы үнемі, жоғары қарқынмен дамуда. XVIII ғасырдан бастап педагогика ғылымының мазмұны практикалық бақылау нәтижесінде теориялық тұжырымдармен толықты. Сол уақыттағы педагогикалық практиканың маңызды тұлғалары: Г.Песталоцци, А.Дистервег, К.Д.Ушинский, А.Н.Толстой, П.П.Бионский, А.С.Макаренко, С.Т.Шацкий және т.б. Арнайы ұйымдастырылған педагогикалық тәжірибелер XIX ғасырдан бастап зерттеле бастады. XX ғ. басында-ақ педагогикалық эксперимент термині өзінің нақты мәнін алды және кең таралды. Эксперименттік педагогиканың атақты тұлғалары немістің және американың ғалымдары: В.Лай және Э.Мейман, С. Холл, Э.Торндайх болды.

Зерттеу процесінде нақты мәліметтерді алу үшін олар талапқа сай болуы керек. Онда көбінесе философия қарастыратын зерттелетін құбылыстардың мәнін түсіну қарастырылады.

Педагогика ғылымында тәжірибе жасау ерекше орын алады. Басқа ғылымдармен салыстырғанда, педагогикалық практикада бірнеше эксперименттік жұмыстарға бірдей жағдай жасау мүмкін емес. Мәліметтердің өзгеруіне және эксперименттік жұмыстың шартының өзгеруіне байланысты нәтиже де әр түрлі болады. Эксперимент жүргізу үшін бір кішкене ғана компонентті өзгерткен жөн және сол кезде алынатын мәлімет бірден өзгереді. Бұл жағдайда алынатын мәліметтердің дұрыстығы, зерттеу жұмыстарының саны мен алынған нәтижеге байланысты. Педагогикада зерттеу жұмыстарын жүргізгенде эксперимент объектісінің моральді — этикалық ережелерін қатаң ұстанған жөн. Педагогикалық процесс кезінде адам денсаулығына зиян келтірмеу және оқушылардың дамуын жақсылап ойластырып, жоспармен жұмыс жасаған дұрыс.

Қазіргі кезде педагогикалық зерттеу жұмыстарының үлкен жүйесі бар, оларға: педагогикалық бақылау, зерттеу сұхбаты, педагогикалық эксперимент, математикалық статистика, педагогикалық ойлардың теориялық анализі және т.б. жатады.

Педагогикалық бақылау — зерттеудің қарапайым, тиімді әрі бәрінің қолынан келетін әдіс болып табылады. Мұндай әдісті іске асырғанда зерттеу объектісіне бақылаудың нәтижелері нақты мәліметтермен толығыады. Бақылау әдісі системалық, организациялық және массалық қолданылуы эффективті болуы мүмкін және де басқа әдістермен педагогикалық зерттеу жүргізгенде араластыру қажет болады.

Педагогикалық сұхбат педагогикалық зерттеулердің қосымша бір әдісі болып есептеледі. Арнайы бағытталған сұхбат екі жақтың араласуымен болатын педагогикалық әсер ету фактысы болып табылады. Дұрыс нақты ойластырылған сұрақтың мазмұны оқушының белсенді қызығушылығының пайда болуына, көңіл күйіне байланысты ашылуына, мұғалімнің әдеби шығармашылығына қатынасын білдіреді. Толық және нақты ақпаратты алу үшін педагогикалық сұхбат ережелерге бағынып және арнайы маманның қатысуымен болады. Сұхбат алудың басқалардан айырмашылығы жоқ, ол зерттеу объектісінің жеке ерекшеліктеріне түзету жүргізеді, түзету жүргізу үшін ұсынылған сұрақтардың ситуацияға және әңгімелесушінің қызығушылығына байланысты сұхбат процесін түрлендіретін, берілген тақырыпты талқылайтын алдын — ала ойластырылған жоспары болуы қажет. Сұхбаттасушының ойы мен фактілерінде шынайы сенімділіктің жоқтығына байланысты педагогикалық сұхбат мәліметтерді алудың көзі емес, ақпаратты жеткізгенде әр уақытта жетістікке жете бермейді.

Тәжірибені оқыту — педагогикалық зерттеудегі, дәстүрлі кең қолданылатын тәсіл. Ол тарихи және қазіргі мектептегі педагогтардың өз қызметтерінде белгілі бір оң нәтижелерге жеткен кездегі практикалық тәжірибеге анализ жасау мен оқытуға негізделген. Бұл әдісті пайдаланғанда педагогикалық теория мен практикаға арналған тұрақты, нақты ережелермен сипатталатын оның әдіс-тәсілдеріне басты назар аударылады. Тәжірибелік

оқыту мен тәрбие — педагогиканың негізгі мақсатының ілгері алға дамуына әкеледі. Бірақ дәл осындай педагогикалық әдістер ғылымнан тыс қалып қойса, оларға анализ жасалмайды және ол теориялық негізсіз, олар ғылымда практикада кең қолданысқа ие болмайды. Бұдан байқайтынымыз, тәжірибені оқыту — жалпы педагогикалық ғылымның дамуына зор үлес қосатын, педагогикалық зерттеулердегі өте маңызды, нәтижелі әдіс [2-3].

Мектептік құжаттама мен қызметтердің нәтижелілігін оқыту болашақта білім алушыларға көптеген маңызды байланыс орнатуға және алдыңғы уақытта оқыту жоспары мен ақпараттарды құрастыруға әсерін тигізеді. Берілген әдістегі негізгі мәлімет көздеріне сынып журналы, дәріс мазмұндары, сабақ кестесі, педагогтардың сабаққа арналған жоспарлары жатады. Аталған материалдарды оқи отырып оқу процесінің ұйымдастырылуының оқушылардың үлгеріміне және денсаулығына әсерін, үлгерім бағасының ролін, оқу материалдарының мазмұнын оқушылардың шығармашылық белсенділігімен салыстыруға болатындығымен анықтауға болады.

Педагогикалық зерттеудің социологиялық әдісіне анкета, рейтинг, бағалаудың компонентті әдістері жатады. Бұл әдістер өз қасиеттерімен ерекшеленеді. Мысалы, анкета әдісі арқылы аз уақыт ішінде көп адамға салыстырмалы түрде сұрақ-жауап жүргізе алады және түсіндіріледі, қысқа уақыт ішінде комплексті анализ жүргізіледі. Рейтинг — бұл педагогикалық тәжірибедегі көріністің көріністің және осы немесе өзгеде процестердің сынақталған бағасы. Рейтингке жақын компоненттік баға түсінігі компонентті жақтармен, яғни педагогтар мен оқу материалдарын қабылдау, шығармашылық таныту баға тәртібін ұсынады.

Педагогикалық тест — қазіргі кезде оқу орынында кең тараған. Бұл тестті екі бағытқа бөлуге болады: жылдамдығын анықтау және күштілігін анықтау. Бірінші жағдайда, тестілеу уақыты шектеулі және бұл тест жұмысында оқушылардың ситуациялардан шығуы, бір тақырыптан екінші тақырыпқа өтуі, бір уақытта ойлаудың бірнеше тәсілдерін қолдана білу мүмкіндігі қолданылады. Ал күштілігін анықтауда өте көп уақыт беріледі, тереңдігі анықталады, ал жылдамдықтың әсері жоқ.

Математикалық статистиканың әдістері — сандық анализдегі мәліметтерді жинауға қолданылады. Осы әдістің көмегімен әртүрлі көрсеткіштердің пайыздық үйлесімділігін анықтауға болады. Педагогикалық қызметтің анықталған жақтарын дамытуға осы негізде шара

қолданылады. Сандық және математикалық әдіс педагогикада болжау, модельдеу және педагогикалық процестердің компьютерлеу аппараты болып табылады.

Жасалған жүйенің мақсатын жобалауда, біз, ең алдымен, психиканың негізгі функционалдық жүйесі ретінде және сонымен қатар адамның барлық қасиетімен байланысты өзінің қызметінде эффективті субъект болуын қамтамасыз ететін жүйе ретінде қарастырып, «зерттеу біліктілігі» деген түсінікті нақтыладық. А. Леонтьевтің жасаған үлгісін қорытындылай келе, біз осындай қасиеттердің төрт тобын анықтадық — зерттеудің құзырлық компоненттері: когнитивті, мотивациялық, бағдарлы, операциялық.

Когнитивті компонент педагогтарға өздерінің кәсіби қызметінің зерттеу жұмыстарын шешу үшін қажетті түсініктер мен білімдер жиынтығы ретінде қаралады.

Мотивациялық компонент — бұл зерттеу жұмысының жалпыға емес, ал нақты адам үшін жасалатыны туралы ой.

Бағдарлы компонент — белгілі бір білімдегі және белгілі жағдайға сәйкес алынатын образды құру кезіндегі қажеттіліктерді қамтамасыз ететін білімдердің жиынтығы.

Операциялық немесе технологиялық немесе зерттеу құзырлығының компоненті — бұл педагогикалық қызметтегі зерттеу жұмыстарын шешу үшін қажет болатын субъектінің зерттеу қызметін орындауға қабілетінің жиынтығы.

Жалпы мақсаты біздің болашақ педагогтың зерттеушілік құзырлығын дамыту системасында оның кәсіптік әр түрлі типтегі зерттеу жұмыстарындағы шешуге қабілетін қалыптастыру. Осы жалпы мақсатты құраушысы болып (екінші кезеңнің мақсаты) кәсіптік педагогикалық қызметтегі зерттеу жұмыстарының тиімді шешімін қамтамасыз ететін компоненттерді жүйелеу кезеңіне дайындау болып табылады. Келесі қадам жалпы мақсаттың декомпозициясы біздің системада нақты белгіленген зерттеу жұмыстарын шешуге дайындығы бойынша жасап шығару [4].

Ұйымдастыру формасының қызметтік типінің арасында негізгі рөл алған ойын технологиялары арқылы жүргізілді. Зерттеу кезінде методикадағы ерекшеліктері бойынша олардың ұйымдастырулары заттық, рөлдік, имитациялық және іс-қағаздық кәсіби-қызметтік білім беру (танымдық, тренингтік), дамытушылық және коммуникациялық ойындар қолданылды.

Әдебиет:

1. Давыдов В.В. Білім берудің дамыған теориясы: монография. — М.: «ОПЦ ИНТОР». — 1996. — 542 б.
2. Лазарев В.С., Коноплина Н.В. Педагогикалық білім алуға жетілдіру тәсілдері мен құрылымдық мазмұны // Педагогика. — 2000. — №3. — С.27-34.
3. Лазарев В.С., Ставринова Н.Н. Зерттеу қызметіне болашақ педагогтарды дайындау: монография — Сургут: РИО СурГПУ, — 2007. — 171 б.
4. Дьяченко В.К. Новая педагогическая технология учебно-воспитательного процесса. — Усть-Каменогорск. — 1999

Оқушыларға сапалы білім берудегі озық инновациялық технологиялардың тиімділігі

Тапаева Аида Пішенбекқызы¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Арзымбетова Бахыткул Жакеновна², мұғалім;

¹Шаптай Назерке Насырдинқызы

¹«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²№32 І.Ж. Қабылов атындағы орта мектеп (Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы)

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Инновациялық педагогикалық технологияларын шығармашылық қабілеттерін арттыруға өз үлесін қосады.

XXI-ғасыр — ғылым ғасыры. Сондықтан жас ұрпаққа, жас буынға жаңаша білім беру жолында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. Елбасымыздың “Жаңа онжылдық — жаңа экономикалық өрлеу — Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері” еңбегінде 2020 жылға қарай қалалық, сол секілді ауылдық жерлердегі барлық балалар мектеп жасына дейінгі тәрбие беру және оқытумен қамтылады деп көрсетті [1].

Бүгінгі ғылым мен техниканың қарыштап даму заманында мектепте дәстүрлі оқыту технологиясының оқушылардың ғылым негіздерін мемлекеттік стандарт деңгейінде толық меңгеруіне кепілдік бермей отырғандығы оқушылардың білім жетістіктерінің нәтижелерінен көрінуде. Сондықтан оқу-тәрбие үрдісін жандандырудың қазіргі педтехнологияларын жетілдіріп, оны пән сабақтарын оқытуда тиімді қолдану арқылы білім сапасын жоғарлату үшін басты бағыт-бағдар берілуде.

Бүгінгі таңда мектептерде оқу-тәрбие үрдісінде түрлі инновациялық педагогикалық технологиялардың қолданылып жүргені мәлім. Бұл технологиялардың бәрін бір пән сабақтарында қамту мүмкін емес. Сондықтан, мектептегі әрбір пәнді ұтымды меңгертуде оқыту технологиясын таңдап, іріктеу және оны іс-әрекеттік тұрғыда жетілдіру арқылы оқушының әрекеті-технологияны қабылдауы, оған деген ынтасы, құштарлығына мұғалім тәрбиенан көңіл бөлінуі тиіс.

Инновациялық технологиялардың педагогикалық негізгі қағидалары: балаға ізгілік тұрғысынан қарау; оқыту мен тәрбиенің бірлігі; баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту; баланың өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту; баланың танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту; әр студентті оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне орай оқыту; барлық студенттердің дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу.

Еліміздің барлық оқу мекемелерінде білімнің жаңа жүйесі енгізіліп жатыр. Мұндағы негізгі мақсат — жаһандану заманында білімнің бүкіләлемдік кеңістігіне ену. Осыған орай, білімнің мазмұны да, оған қойылатын та-

лаптар да өзгереді. Сол себепті қазір жалпы барлық оқу орындарында оқытудың инновациялық технологиялары қолданыла бастады. Сондықтан жаңашылдық керек, яғни, инновациялық жүйе негізінде оқу орынның оқушыларының белсенділігін арттыру, өзіне сенімділігін қалыптастыру, танымдық-шығармашылық қабілетін дамыту олардың белсенділік-сенімділік сапаларын диагностикалық әдіс-тәсілдермен анықтауға, сабақта, сабақтан тыс уақытта өз ойын еркін жеткізе білуге үйретуге, қоғамда болып жатқан оқиғаларға қатысты көзқарастарының болуына, инновациялық тәртіп нормаларын, белгілерін, көрсеткіштерін анықтауға көмегін тигізеді [2].

Қазіргі инновациялық-озық технология туралы айтатын болсақ, технология грек сөзінен, яғни өнерпаздық, шеберлік, іскерлік деген ұғымды білдіреді. Ғалым—педагог, психологтар пайымдауына жүгінсек, В. Беспалько [3] өзінің «Слагаемые педагогической технологий» деген еңбегінде оны «Оқу-тәрбие процесінің алдын ала жүйелі түрде жобалануы, оны тәжірибеде жүзеге асыру, яғни белгілі педагогикалық жүйенің тәжірибеде жүзеге асатын жобасы», — деп қарастырады.

Инновациялық (озық) білім беру деп — тұлғаның бағдарлы көзқарасты, білімдегі дәлдікті, шығармашылық бастауды, сонымен бірге жаңа технологиялық мағлұматтарды игеруін айтады.

Оқу-тәрбие үрдісінде қолданып, айтарлықтай нәтиже беріп жүрген инновациялық педагогикалық технологиялар мыналар:

- дамыта отырып оқыту әдістемесі
- оза отырып оқыту
- тірек және тірек конспектілер арқылы оқыту
- деңгейлеп оқыту технологиясы
- тесттік жүйемен оқыту
- иммитациялық әдіс
- мультимедия мүмкіндіктерін қолданып оқыту
- ойын технологияларын қолдану
- дискуссия сабақтары
- интеграциялық сабақ
- топпен жұмыс
- панорама сабағы
- проект әдісі (жоба)
- рольдік ойындар
- критикалық ойлау технологиясы
- «Шесть шляп» технологиясы
- Лекция — семинар сабақтары
- «Мозайка» сабақтары

- Проблемалық оқыту әдісі
- «Миға шабуыл» әдісі
- Эвристикалық әнгіме әдісі
- Бинарлы сабақ
- Экскурсия сабағы
- Қашықтықтан оқыту технологиясы
- Ынтымақтастық технологиясы
- Жеке адамға бағдарлы (Личностно-ориентированное обучение)
- Дөңгелек үстел
- Дебат сабақтары
- Саяхат сабақтары
- «Пила» әдісі (метод пилы)

Оқыту технологиясы оқу мазмұнын өңдеуге, көлемі мен мақсатын тұжырымдауға арналған әдістер мен құралдардың жиынтығы болса, екінші жағынан, оқушының оқыту үрдісінде қажетті ақпараттық, техникалық құралдарды пайдаланып, оқушыға оң әсер ету әдістерін зерттейді. Демек, оқыту технологиясы — педагогикалық әрекеттерді ғылыми-әдістемелік, іс-тәжірибелік негізде нәтижелі болатындай етіп, жоспарлы түрде ұйымдастыру қажет [4,5].

Жаңа технологиялардың педагогикалық негізгі қағидалары:

- Балаға ізгілік тұрғысынан қарау;
- Оқыту мен тәрбиенің бірлігі;
- Баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту;
- Балаға өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту;
- Баланың танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту;
- Оқу үрдісін оқушының сезінуі т.б.

Ғылыми-қолданбалы бағытта нақты педагогикалық идеялар мен тұжырымдарға негізделген жаңа педагогикалық технологиялар жобаланады; мұғалімдерге педагогикалық технологияларды оқытудың бірнеше түрлерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Қазіргі әдістемеді технологиялардың бірнеше түрлері бар. Солардың ішінде орта оқу орындарының оқу үрдісінде қолдануға ұсынылатын бірқатар технологиялар бар. Солардың бірі оқушылардың шығармашылық қабілетін, ұшқыр қиялын дамытуға бағытталған деңгейлеп саралап оқыту технологиясы (СТО). Бұл мәселені алғаш Қазақстанда Ж.Қараев зерттеген екен.

Инновациялық технологиялардың бірі — ақпараттық технология.

Оқытудың ақпараттық технологиясы — ақпаратпен жұмыс жасау үшін қолданылатын арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар [6].

Ақпараттандыру технологиясы арқылы заман талабынан сай сабақ берудің тиімділігі өте көп. Күнделікті сабаққа видео, аудио қондырғыларды мен теледидарды, компьютерді, интерактивтік тақта мен мультимедиялық проекторларды пайдалану үлкен нәтижелер беретініне әр мұғалім өзі көз жеткізіп отыр.

Жаңа ақпараттық технологияның ерекшелігі мұғалімдер мен оқушылардың бірлесіп, шығармашылықпен жұмыс істеуіне ықпал етеді. Мектептердің оқу-тәрбие үрдісіне жаңа ақпараттық технологияны енгізу арқылы оқу сапасы жақсарып, дамыта оқыту жүзеге асырылып, сабақ қарқыны жеделдетіледі. Электрондық оқулық мектеп оқушыларын ақпараттық технологияны кіші жастан меңгеруге көмектесіп, оқушылардың өз бетімен білімдерін толықтыруларына мүмкіндік береді.

Ақпараттық технологияның ерекшелігі: оқушылардың өздері ақпараттар жинап, жаңалық ашуға ұмтылып, ізденіп жауабын тауып, өзінің көзқарасын логикалық түрде дәлелдейді.

Ойын технологиясы — оқу-тәрбие міндеттерін шешуге бағытталған әртүрлі ойындарды көздейтін дидактикалық жүйелер.

Ойын дегеніміз — жас ерекшелікке қарамайтын, адамның көңіл-күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс. Ойын-төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігін, көп білуді, сондай-ақ басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістерінің бірі.

В.А.Сухомолинскийдің сөзімен айтар болсақ, «Ойынсыз ақыл ойдың қалыпты дамуы да жоқ» және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады.

Ұлы педагог А.С. Макаренко ойынға үлкен мән бере отырып, өзі басқарған мекемелерінде ойынды тәрбиеленушілер өміріне міндетті түрде енгізіп отырады. Ойын баланың өмірін қызыққа, қуанышқа бөлеуін қамтамасыз ету үшін ол балалардың ойынға деген сүйіспеншілігі мен қызығушылығын тәрбиелейді, — деп қарастырады.

Ойын — халық педагогикасының құрамды бір бөлігі. Ұлттық ойындар халықтың әлеуметтік — экономикалық жағдайларына байланысты туып, дамығанына қазақ халқының ұлттық ойындарымен таныса отырып, көзіміз әбден жетеді. Мысалы: қазақ халқы саусақ ойыны арқылы баланың сөйлеуге деген талпынысын, қабілетін дамытып, ынтасын арттыраын білген. Саусақ ойынын ойнай отырып, балалар қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды, жан-жануарларды, құстарды, ағаштарды бейнелей алады [7,8].

Кез-келген сабағың қызықты өткізу үшін ізденіс, жаңаға ұмтылу жұмысын жүргізу әрбір ұстаз үшін бұлжымас қағида. “Оқытып жүріп, өзіміз де үйренеміз” қағидасын ұстанған ұстаз үшін өзінің әрбір сабағы бірінші өзіне жаңалық болуы тиіс.

Ұстаздың өзі — ізденуші. Сонда ғана өзі қызыққан ұстаз сабағын басқаларға да қызықты жеткізе алады деп ойлаймын. Әрбір сабақта озық технологияларды пайдаланып өткізу әрине жақсы нәтижелер береді. Ұстаз әр кез ізденуші бола білсе, өзі үшін білім жинақтайды, оқушы үшін сабақты қызықты ете алады.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. Жаңа онжылдық — жаңа экономикалық өрлеу — Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы // *Егемен Қазақстан*. — 2010. + 30 қаңтар.
2. Арысбаева З. Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері // *Қазақстан мектебі*. — 2003. — №8. — 20 б.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика. — 1989.
4. Поташник М.М. Инновационные школы России: становление и развитие. — М., Новая школа, 1996. — с. 320.
5. Әмір Ш.. Педагогикалық инновацияны іске асырудың жолдары // *Қазақстан мектебі*. — 2000. — №5. — 13 б.
6. Камзина Б.М. Жаңа инновациялық технологияларды оқу-тәрбие үрдісіне енгізудің педагогикалық шеберлігі // *Бастауыш мектеп*. — 2001. — №1-2.
7. Бөрібаев Б, Балапанов Е. Жаңа ақпараттық технологиялар. — Алматы, 2001.
8. Дьяченко В.К. Новая педагогическая технология учебно-воспитательного процесса. — Усть-Каменогорск. — 1999.

Дарынды балалармен жұмыс жасаудың басты бағыттары

Тапаева Аида¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Бейсбаева Айгуль Базархановна², мұғалім;

Рамазанова Назерке Ермекқызы¹, студент

¹«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²№1 Қ.Мұхамеджанов атындағы мектеп-гимназия (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі кезде зерттеу ісі бүгінгі заман адамының өмір сүру тәсіліне енген кәсіби шеберлігін танытуда өзіндік көзқарасына сәйкес қызмет болып табылады. Бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті — баланы ізденушілікке баулу, оған зерттеу дағдысы мен білігін үйрету. Әр оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыру үшін оның қабілетін түрлі әрекетке көсету үшін зерттеуге дайындау қажет.

Қазіргі кезде қоғамдық-әлеуметтік өмірдің барлық саласында түбірлі өзгерістердің болуына байланысты білім жүйесінде де, ойын мазмұны мен оқыту әдістемесінде де біршама жаңарулар болып жатыр.

Инновациялық үрдістер ғалымдар мен практик-ұстаздар арасында кең өріс алып келеді. Бірақ, мектептегі дәстүрлі оқыту өзінің дайын білімді ұсынатын ақпараттық арнасынан аса алмай отыр. Оқытудың бұл бағыты, ең алдымен, таным қабілеті қарқынды дамып келе жатқан жас бүлдіршіндердің білсем деген ынтасы мен ізденушілік құлшынысын бәсеңдетуде. Бұл өз кезегінде оқушының өзін-өзі тәрбиеленуіне, өзін-өзі дамытуына, өз бетімен білім алуына кері ықпал етуі мүмкін.

Білім беру жүйесі — әр елдің даму болашағын айқын-дайтын, әлемдік өркениетке жетуде негізгі бағыттарын көрсететін біртұтас құрылым.

Еліміз өзін бүкіл әлемге мойындата бастаған осы кезеңде біздің қоғам дарынды, қабілетті, жан-жақты жетілген адамдарды қажет етеді. Сондықтан да еліміздің білім берудегі ұлттық жүйесін өте қарқынды өзгерістер сатысында тұр. Бүгінгі таңдағы негізгі мақсат-ұлттық құндылықты әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті, өзіндік

жеке көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу. Ол үшін оқушылардың белсенділігін арттыру, ізденімпаздыққа үйрету және білімді өз бетінше алуы мен қолдана білетін дарын иесін тәрбиелеуіміз керек.

Қазіргі таңда мектеп қабырғасында алған білімді тіршілік көзіне айналдыра алу, кәсіпкерлікке, іскерлікке үйрену-бүгінгі күннің қажеттілігіне айналып отыр. Заман ағымы осыны талап етуде, осыған байланысты еліміздің әрбір азаматының химиялық білімі қоғам талабына сай болуы қажет. Орта білім беруді дамыту тұжырымдамасының басты мақсаты- оқушылардың талдау, синтездеу әрі логикалық ойлау қабілетін дамыту. Бұл қиын күрделі міндетті жүзеге асырудың бірден-бір формасы-сабақ. Сондықтан да, сабақ өткізудің тиімді жоспары мен әдістерін қарастыру мұғалім талабы. Ал, бұл міндеттердің орындалуы оқу процесіне педагогикалық талдау жасауды, білім беруді дербестендіру жағына бұруды талап етеді [1].

Орыстың ұлы педагогы В.А.Сухомлинский мектептің басты міндеті-әрбір адамның дарындылығын ашу, оны толыққанды шығармашылық, интеллектуалдық еңбек жолына бағдарлау. Әрбір оқушының қайталанбас дарынын дөп басып табу, аша түсу, қастерлеу бұл- тұлғаны адамзат қадір-қасиетінің өркендеуінің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетейі.

Білім беру жүйесінің даму деңгейі мен сапасы елдегі педагогика ғылымының жетістігімен байланысты. Бұл өз кезегінде экономикалық және ғылыми — техникалық дамудың, яғни мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі болып табылады.

Егемен еліміздің тірегі — білімді ұрпақ. Бала мен тіл табысып, оның бойына білім нәрін себетін басты тұлға — ұстаз.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлдем жаңа міндеттер қойып отыр. Ол — өз жұмыс орнында және бүкі технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын орындаушының тұлғасын қалыптастыру [2].

Елбасымыз Нұрсылтан Назарбаев «2030 жылға қарай Қазақстан Орталық Азия барысына айналады және өзге дамушы елдерге үлгі болды» деген. Ендеше ұстаздар қауымы ел басқаратын болашақ жастардың білімділігімен біліктілігін қамтамасыз етіп, Елбасымыздың үкілі үмітін ақтауға барлық күш — жігерімізді жұмылдырғанымыз жөн. Талап таудай, қабілет қарқыны мол ізденімпаз жастар көбейіп, адамзат игілігіне үлес қосып жатса, олар ұлтымыз үшін мақтаныш, еліміз үшін абырой. Дарынды балаларды оқыту және дамыту қоғамдағы өзекті мәселенің бірі. «Қазақстан — 2030» жолдауында да, «Білім туралы» Заңда, Елбасының жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауына да дарынды балаларға шығармашылық пен қалыптасқан және тұлға ретінде оқытып, дамыту қажеттігі айтылған [3]. Осы мақсат міндеттерді жүзеге асыруда, оқушыларды шығармашылық ізденіске баулу, енбек және қоғамдық іс — әрекеттерге белсене араластыру, дарынды оқушыларды іріктіру, олар мен ғылыми шығармашылық ізденіс бағытында жұмыс істейтін мұғалімдердің жетекшілігімен дарынды оқушылар қоғамын құру. Оқушы ғылыми жұмыс пен айналысу үшін ғылымға, пәнге деген қызығушылығын қалыптастыруда мектептерде жүйелі жұмыстар жүргізу. Оқушыларды шығармашылық жұмысқа бағыттау, дарынды балалардың қабілеттерін дамытуға қолайлы жағдай туғызу әр ұстаздың міндеті. Бұл дегеніңіз қажетті ақпаратты тауып, талдап, оны ұтымды пайдаланудың игіліктері шәкірт санасына орнықты ой қалыптастырады. Сондықтан ақпараттық негіздерді дәл және дәйекті түрде пайдаланудың жемісі көп [4].

Қазақстан [5] республикасының 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік білім дамыту бағдарламасында «*Бастауыш мектеп бағдарламасы оқушының жеке тұлғалық ерекшелігін дамытуға, оның дара қабілеттілігін ашуға бағытталған*» делінген.

Дарынды бала — бұл болашақта жаңа технология шығарушы, әділ саясаткер, рухы биік адам, бұл — ұлттық құндылық.

Қазақстандағы талантты жастарды қолдау мақсатында Мемлекеттік бағдарлама негізінде 1998 жылдың 24 наурызында жаңа ұйым — республикалық ғылыми-тәжірибелік «Дарын» орталығы ашылды.

Қазақ халқында «*Бұлақ көрсең — көзін аш*» деген ұлағатты сөздің мән-мағынасы осында жатыр. Бұл мәселе жөнінен талантты жастарды қолдау және дамыту мақсатында құрылған «Дарын» республикалық ғылыми-тәжірибелік орталығы айтарлықтай жұмыстар жүргізуде. Қол жеткізген жетістіктері де аз емес. Оған елімізді қуанышқа

бөлеп жүрген көптеген дүниежүзілік олимпиадалар жеңімпаздарын мақтанышпен айтуға болады. Мысалы, Сингапур, Қытай, Малайзия, т.б. елдер өз жастарын АҚШ пен Ұлыбританияның ең озық университеттерінде оқытып, білікті мамандар даярлау арқылы өз елдерін аса жоғары қарқынмен дамытуға қол жеткізеді. Міне, осы елдер тәжірибесінен үйреніп, Қазақстан жастарынан осы заманғы білімді меңгерген білікті мамандар даярлау — Елбасы Жолдауындағы стратегиялық басым бағыттардың бірі.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қазақстандықтарға Жолдауында «*Ғасырдағы экономикалық және әлеуметтік ұмтылыстағы негізгі жетекші күш — адамдар, олардың еркі, жігері, табандылығы, білімі*» делінген. Олай болса, алға қойған мақсаттарды орындау үшін еліміздегі жастардың шығармашылық деңгейін жан-жақты өсіруге ден қою қажеттілігі туындайды. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда кәсіби жетістікке жалпы және арнайы қабілеттілік, білімділік, шығармашылық арқылы ғана жетуге болады. Сондықтан ата-аналардың, мұғалімдердің алдына жаңа міндеттер жүктеледі: балалардың жеке қабілеттілігін, білімділігін анықтау және оны дамыту, соның негізінде олардың болашағына бағыт беру.

Бүгінгі таңда дарынды балалар мәселесін зерттеуге қатысты философиялық, психологиялық, әдістемелік әдебиеттер жинақталған. Адамның психикалық ерекшеліктері жөніндегі идеялар, оның ішіндегі қабілеттілік туралы ойлар сонау ертедегі грек философтерінің еңбектерінде, қайта өрлеу дәуірі ғалымдарының және алдыңғы қатарлы әр елдің озық ойлы педагогтерінің еңбектерінде көптеп кездеседі.

Дарындылық теориясының негізі кешегі Кеңес психологтерінің еңбектерінде де көрініс тапқан. Л.Выготский, В.Крутецкий, Н.Лейтис, В.Тепловтардың психологиялық тұжырымдары дарындылыққа интегралдық жеке тәрбие ретінде жүйелі көзқарас тууына негіз болады, адам қабілеттілігінің құрылымдылық бөліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен бұл модель дарынды балалармен жүргізілетін жұмыстың жүйелі бөлігінен тұрады.

Дарынды баланы анықтау, оқыту, тәрбиелеу, дамыту — қазіргі уақытта білім беру жүйесіндегі қолға алынып отырған өзекті мәселе.

Болашақ білікті маман дарынды оқушылармен жұмыс істегенде өзінің мынадай қасиеттерімен ерекшеленеді.

1. Дарындылықты анықтау, дамыту мәселесіне ерекше көңіл бөледі және сол бағытта талмай жұмыс жасай алады.
2. Олар дарынды оқушыға қосымша тереңдетілген бағдарламалар жасай алады және олардың өздігімен жұмыс жасауына, шығармашылық ізденістеріне қажетті кеңес береді.
3. Оқушыға дұрыс бағыт-бағдар беру арқылы оның ғылыми-зертеу жұмысымен айналысуына көмек көрсету керек.
4. Педагогикалық үрдісті диагностикалау жұмысын жүргізе алады және оларды бір-бірімен байланыстыра алады.
5. Дарындылықты анықтауда әртүрлі психодиагностикалық әдістемелерді және оқытудың әртүрлі жаңа технологияларын тиімді пайдалана біледі.

Дарындылықты айқындау, олардың дамуына қолайлы жағдай жасау, мектеп, отбасы, мұғалімнің рөлін анықтау үшін бағдарлама қажет. Бағдарламаның мақсаты — баланың жеке бас ерекшеліктерінің дамуына жол ашу, қабілетіне қарай шығрамашылық тұлға қалыптастыру, оның дамуына ерекше жағдай туғызу [6].

Жалпы барлық таным үрдістері бірігіп интеллектуалды жүйе құрайды. Оқушының интеллектуалды жүйесін дамытуда зерттеушілік белсенділігі арқылы оқушы өзін-өзі да-

мытып, танып білуге жол ашады. Оқушының жеке бас дамуын зертеу үрдісі екі бағытта жүргізіледі.

1. Оқушымен кезеңдік жұмыс мұғалімдер, сынып жетекшісінің қатысуымен, мектеп психологінің көмегімен кем дегенде 1-2 рет өткізіледі.

2. Оқушының іс-әрекетін, мінез-құлқын барлық мұғалімдер және оқушының өзі белгілі бір мақсатқа үнемі бағыттап бақылап отыруы керек.

Әдебиет:

1. Сәдуақасқызы Қ. Дарынды балалармен жұмыстың басты бағыты — ғылыми-зерттеу жұмыстары» // Қорқыт Ата атындағы ҚМУ Хабаршысы. — 2011. — №2. — 312 б.
2. Тапаева А.П. Дарынды шәкірттер — ұлт мерейі // Сыр мектебі. — 2014. — №17
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан — 2030 Қазақстан халқына жолдауы. — Алматы, 1998. — 96 б.
4. Мектеп директорының орынбасары. — 2010. — №4.
5. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
6. 12 жылдық білім журналы. — 2006. — №5-9.

Химия сабағында оқушыларға логикалық тапсырмалар жүйесін пайдалану әдістемесі

Тапаева Аида¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Ермаханов Камалбек², мұғалім;

Елібай Гүлжан Қайратқызы¹, студент

¹«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²№32 І.Ж. Қабылов атындағы орта мектеп (Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы)

Қазіргі таңда қалыптасқан еңбек нарығы жоғары білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, әрекеттің сан алуан түрлі саласында өз білімі мен біліктерін қолдана алуға қабілетті өзіндік ойлай алатын мамандардың кәсіби даярлығының деңгейіне және сапасына қойылатын

талаптарға өз әсерін тигізуде. Осыған байланысты басты мақсаты әрбір оқушының өз тәжірибесін, мүмкіндіктерін, шығармашылық потенциалын жүзеге асыруына жағдай туғызу болып табылатын жалпы білім беретін мектептің рөлі артуда.

²Білім туралы² Заңда мектептің міндеті тек оқушыларға білімнің жиынтығын беру ғана емес, оқушылардың өз бетінше білім алуына, өзіндік білім алудың тәсілдеріне үйрету де болып табылатындығы жайлы айтылған. Осы міндетті жүзеге асыру үшін оқушылар оқуға бөлінген уақытты тиімді пайдалана отырып, жеке пәндерді оқып үйренуде таным әдістерінің ғылыми негіздерін игерудің негізгі мектептің оқу процесіне кіретін барлық әрекет түрлерін жүзеге асыру әдістерімен қаруландырылуы тиіс [1].

Халықаралық тәжірибеде мектепке дейінгі білім мектепке ғана дайындық (оқу мен санауға үйрету) деген тар түсініктен, баланың дара тұлғалық дамуының жалпы оқу дағдылары мен шеберліктерінің қалыптасуының міндетті кезеңі деп түсіндіріледі.

Әлеуметтік құндылықтар саласындағы басымдылықтардың ауысуы оқушының білім алуға ұмтылысын оятып, өзін тану, өзін дамыту, ішкі ресурстарын толығымен пайдалануға қабілетті, еркін ойлайтын тұлғаның қалыптасуына қолайлы жағдайлардың туғызылуын талап етуде (Э.Ф.Зеер, А.В.Петровский, П.И.Пидкасистый, И.С.Якиманская және басқалар).

Тұлғаға бағдарланған оқыту теориясында мектеп оқушысының өзіндік жұмыс және өзіндік бақылауы өзімен, өзге адаммен және қоршаған ортамен мынадай жеке тұлға функциялары қатысу арқылы жүзеге асырылады: сынау, ұғынықты шығармашылық, бағдарлау (жеке дүниетаным), әрекетті мәнді шығармашылық сипатпен қамтамасыз ету, өз ойын іске асыру, өзін таныту т.с.с.

Оқушылардың жеке ерекшеліктерін барынша ескеріп белсенді әрекет арқылы оқыту — бүгінгі күннің қажеттілігінен туған талап екендігін қоғам дамуы көрсетіп отыр.

Е.У.Медеуов оқыту нәтижелерін объективті бақылау проблемасын талдай келіп, оған дұрыс және объективті ұйымдастырылған оқушылардың білімін, білігін және дағдысын тексерудің оқушыларда ақыл-ой әрекетінің мақсатқа сай тәсілдерін және іс-тәжірибелік дағдыларын қалыптастырудың, сондай-ақ олардың қабілеттерімен бейімділіктерін дұрыс дамыту, танымдық әрекетін белсендірудің күшті құралы деп есептейді. Ол оқушыларда өзінің оқу еңбегінің нәтижелері үшін жауапкершілік сезімін қалыптастыруға тәрбиелейді. Осы аталғандарға қоса ²білім, білік және дағдыны тексеру аса маңызды оқыту функциясын атқарып, педагогикалық еңбектің тиімділігін анықтаудың күшті құралы бола алады” деген пікір білдірді [2].

Білім нәтижелерін оқушының ойлау қабілеті тұрғысынан бақылау психологиялық-педагогикалық диагностика деп аталады. Психологиялық-педагогикалық диагностика педагогикалық әрекет сияқты оқушылардың білімді игеру деңгейін анықтап қана қоймай, тәрбие мен дамудың кейбір жақтарында анықтап, алынған білімді өңдеп, талдайды, оқыту процесіне түзетулер енгізеді, педагогикалық жұмыстың тиімділігі жайлы қорытындылар жасатады.

Педагогикалық әдебиеттерде бұл ұғымдар әртүрлі айтылып жүр.

Мысалы, Г.И.Щукинаның анықтамасы бойынша педагогикалық бақылау дегенді оқушылардың оқу әрекет-

терін олардың шығармашылық күштері мен қабілеттерін дамыту арқылы басқаруға жетекшілік ететін функция, — деп түсіндіреді. И.П.Пидкасистый бақылау дегеніміз оқушылардың білімін, біліктерін және дағдыларын анықтау, өлшеу және бағалау деп пайымдайды.

Оқыту нәтижелерін толығырақ жіктеу, яғни диагностика мақсатында бақылау-бағалау материалдарын жасаушылар олардың сыртқы белгілерін барынша толық сипаттайды, соның нәтижесінде нәтижеге қол жеткізу оңайлайды. Оқыту мақсаттарын бөлшектеу мұғалімді репродуктивті оқытуға бағыттайды. Бұл жағдайда күрделі танымдық процестер оқытудың мақсаттарын нақтылау технологиясына ене алмайды. Оқыту мақсаттарын тек сыртқы белгілермен байланыстыруды әділ сынаушы Н.Ф.Талызина соның негізінде оқушы санасында өтетін ішкі өзгерістер туралы білу мүмкін еместігін айтады.

Жан-жақты толық әдістемелік әдіс туралы пікірді Н.А.Менчинскаяның оқушылардың ақыл-ойының дамуы жайлы зерттеулерінен білуге болады. “Ақыл-ойдың дамуын үстіңгі, сыртқы және тереңірек қабаттар немесе пластылардан тұратын көп деңгейлі құбылыс деп қарастырған жөн. Білім — үстірт күйде болатын үстіңгі қабат. Ал, тереңірек пласт — білімді алу және қолдану процесінде ақыл-ой операцияларын орындай алу және ақыл-ой әрекетінің тәсілдерін меңгеру. Үшінші пласт — ақылдың белгілі бір сапасының немесе қасиетінің қалыптасуы; белсенділік және өзіндік әрекет, өнімділік, икемділік, сын көзбен қарау. Өнім мен процеске қатысты көрсеткіштерден айырмашылығы мұндағы талдау пәні — тұлғаның қасиеттері болып табылады” [3]. “Білім мазмұны” ұғымына материалды игеру деңгейімен қатар тұлғаның ақыл-ойының даму деңгейі де жатады.

Химия жаратылыстану ғылымының цикліне жататын оқу пәні болғандықтан, оқушылардың санасында дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Химияның басты жетекші компоненті, әрі оның оқу пәні ретінде атқаратын қызметін анықтаушы — пәндік ғылыми білім болып табылады. Бұл тұрғыдан әдістемелік проблема ретінде дидактикалық құралдардың әртүрлі мәселелері зерттеліп келген. Дидактикалық құралдардың проблемаларының өзектілігі жеке пәндердің мазмұны мен олардың оқыту әдістемесінің кезекті жетілдірілу міндеттеріне тәуелді.

Мектепте білім берудің мазмұнының құрылымының нақтылануына және оны жетілдіру мәселесіне қарай оқушылардың оқу әрекетін ұйымдастыру біртіндеп көкейкеңістілене түсті. Аталған проблема тұрғысынан осы жылдиріоқу құралдарының тапсырмалары оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру мақсатында пайдалану маңызды мәселеге айналды. В.Н.Верховский және А.Д.Смирнов зертханалық және сарамандық жұмыстарды өткізу кезінде оқушылардың дербестігін қалыптастыру проблемасын зерттеген алғашқы әдіскер-ғалымдар болды [4].

Я.Л.Гольдфарб, Л.М.Сморгонский зерттелген оқу материалын оқушының ұғынуы және біліктерді дамыту мақсатында жүргізілетін өзіндік жұмыстардың бір түрі ретінде химиялық есептердің айрықша рөлін атап көрсетті.

Соңғы жылдары химия пәнінен оқушылардың өзіндік жұмыстарға қызығушылығы артып отыр. Соған байланысты өзіндік бақылауды ұйымдастыру мүмкіндігі артып, жинақталған іс-тәжірибелер қорытындыланды. Осындай сипатты жұмыстарды 80-ші жылдары Р.Г.Иванова, Т.Э.Савич және И.Н.Чертков сабақта бақылау және өзіндік бақылауды тиімді ұйымдастыруға ыңғайлы өзіндік жұмыстардың типтері мен түрлерін сипаттап жүйеледі.

Химияны оқытуда кеңінен қолданыла бастаған өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру мәселелерінің ғылыми зерттеу нәтижелері іс жүзінде қолданылып қана қоймай, оқушылардың оқулықпен өз бетінше жұмыс істей алуын белсендіру арқылы дамытыла түсті.

Ғалым И.Н.Нұғманұлының [5] ²Химия есептері² құралында мектеп химия курсында шығарылатын есептердің шешілу үлгілері берілген, сондықтан есеп шығарып жаттығуға, тәжірибе жинақтау үшін маңызы зор. Сондай-ақ, Қ.Бекішевтің ²Химия есептері² құралдарына негізінен оқушыны олимпиадаға дайындау мақсатында құрастырылған электрохимия, радиохимия, физикалық химия курсы бойынша шешілген күрделі есептер енгізілген. Оқушының өз бетінше жаттығуына есептер берілгендіктен өзіндік оқуға және өзіндік бақылауға пайдалануда, шығармашылық тәжірибе жинақтауда аса маңызды құралдар болып табылады.

Пәндік тестілеу қазіргі таңда кеңінен қолданылып келеді, алдағы уақытта да аса маңызды, тиімді және негізгі, әрі ағымдық, әрі қорытынды тексерудің басты әдісі болып қала береді.

Мұғалім мен оқушының бірігіп жүргізетін барлық оқу әрекеті процесін әртүрлі тапсырмаларды орындау және есептерді шығару деп түсінеміз.

Сондай-ақ, тапсырманы шешу кезінде оқушы өз мүмкіндіктерін, күшін жинақтап бір мақсатқа жұмылдырады. Тапсырманы шешудің тиімді жолын іздеп табады, өзімен және өзгелермен диалогқа түседі, өзіндік жұмыстарды орындауға қалыптасады [6].

Осы айтылғандардың бәрі де ойлауға бейімдеу процесінің бүкіл өн-бойында іске асырылып отырады.

Ойлауға бейімдеудің басты дидактикалық құралы — **оқу-танымдық тест тапсырмалары**. Ал, оның арнайы ұйымдастырылған әрекеті дегенді мазмұны, құрылымы ойлау әрекетін дамытуға арналған алуантүрлі тапсырмалар жүйесін орындау деп түсінген жөн.

Соңғы кездері көптеген зерттеушілер оқу-танымдық тапсырмаларды оқушыларда білім, білікті және дағдыны қалыптастырудың негізгі құралы, — деп қарастырып жүр. Біз бұл пікірге қосыламыз, шындығында оқу-танымдық тапсырмалардың мүмкіндіктері өте мол, себебі:

— жоғары диагностикалық сапалары болғандықтан оқушылардың тек білімі мен білігінің деңгейін ғана емес, олардың сапалық сипаттамаларында анықтап бере алады;

— сондай-ақ, ол оқытудың мақсатын белгілеу, оған қол жеткізу құралы және оқытуды басқарудың белсендірудің, даралаудың, жіктеудің көп функционалды дидактикалық құралы бола алады;

— оқушыны әрекетке бірнеше кезеңдерге бөліп енгізуді қамтамасыз етеді және бір деңгейден екінші деңгейге ауысып отыруын қадағалап отыруға мүмкіндік береді;

— оқушыларды ойлауға бейімдеу процесін басқаруға жағдай туғызады.

Танымдық әрекеттің маңызды компоненті интеллектуалдық қабілетті дамытуға арналған оқу-танымдық тапсырмалардың мағынасына қарай материалды топтау; жоспар құру; логикалық сызбанұсқа жасау; бейне жасау; көпкомпонентті тапсырма, монологиялық сөзді қалыптастырушы тапсырма түрлерін анықтап пайдаландық. Енді осы тапсырмалардың мазмұнын қарастырайық.

Мағынасына қарай материалды топтау — бір ойға, бір идеяға қатысты материалды топтау. Басты ой, идея тапсырма мәтінінде болады, немесе оқушы ойлау әрекеті арқылы бір ойды немесе идеяны өзі тұжырымдайды.

Тапсырма.

Берілген материалды мағынасына қарай топтап, әңгіме құрастырыңдар (идея: құрам, құрылыс және қасиеттің өзара тәуелділігі және олардың табиғатта кездесуі).

Жоспар құру — рет-ретімен орналасу, баяндалған нәрсенің, нақты бөліктердің өзара байланысы (мәтін, сызбанұсқа), композиция, әртүрлі ретті орналасу.

Тапсырма. Түсініктерді логикалық ретпен орналастырып «Химиялық элементтердің атом құрылысы» атты әңгіме құрастырыңдар.

1. Химиялық элемент
2. Электрондық қабаттар
3. Протон
4. $N = 2n^2$
5. Ядро заряды
6. Ішкі, сыртқы қабат
7. Металл атомдары
8. Аяқталған, аяқталмаған қабат

9. Нейтрон (1_0n)

10. Изотоптар

11. Электрон (e^-)

12. Бейметалл атомдары

13. Ядро

14. Электрондардың жалпы сандары

15. Атом массасы

16. $N = 8$

17. Атом электр бейтарап

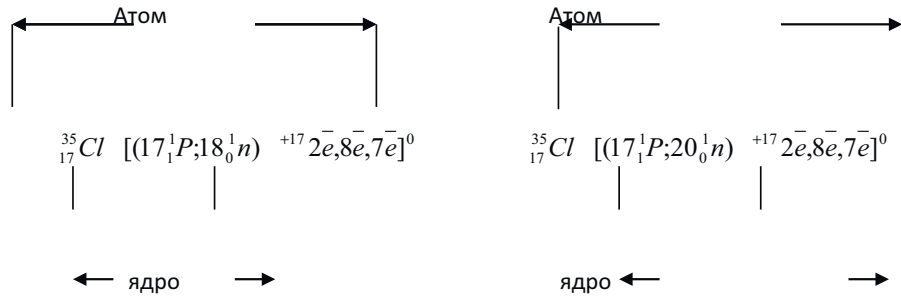
18. Инертті элементтердің атомдары

Бейне жасау — нәрселердің, құбылыстардың, олардың қасиеттері мен қатынастарының санадағы көрнекі бейнесінің нәтижесі.

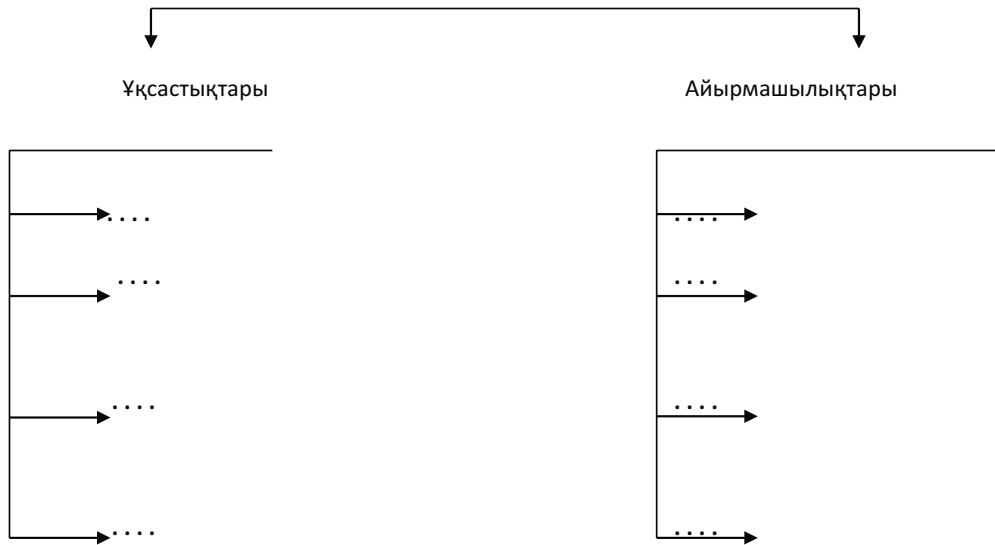
Сондықтан да тапсырмада бейне жасау үшін түсініктің анықтамасын тұжырымдау, оны зат, график және сөз түрінде көрсету тапсырылады.

Тапсырма.

Хлор атомдарының құрылысының сызбанұсқаларын (ядро заряды, электрондық қабаттары, қасиеттері) салыстыра отырып изотоп ұғымын тұжырымдау

Изотоптар

Сәйкестіктерді анықтау — негізгі сұрақ цифрлармен, ал сәйкес жауабы әріптермен берілетін тапсырма.

Тапсырма.

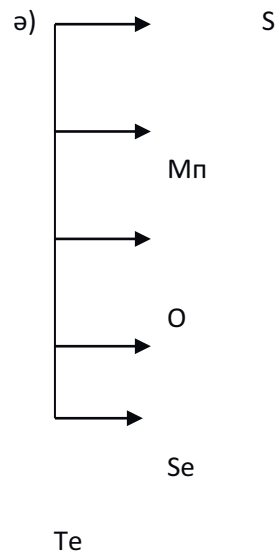
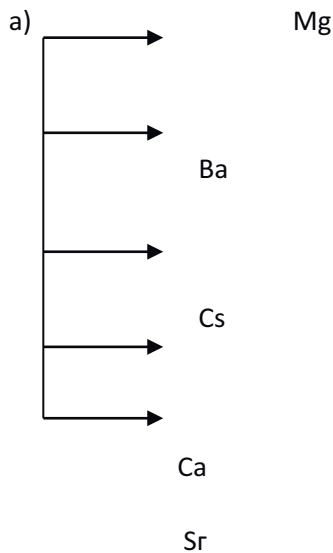
Сәйкестерді табыңдар.

1) негіздік оксид	а) Al_2O_3
2) амфотерлік оксид	ә) SO_2

3) қышқылдық оксид	б) MgO

Артығын табу — берілген мәліметтердің біреуі қалғандары-на сәйкес келмейтін логикалық ойлау дәрежесін тексеретін тапсырма.

Тапсырма.. Қайсысы артық?

Бір тапсырмада бірнеше ойлау тәсілдері орындалуы мүмкін. Мысалы:

Тапсырма. HCl , H_2SO_4 , H_2S , HNO_3 , H_3PO_4 , HF қышқылдарының құрамын салыстырып, әртүрлі белгілеріне қарай жіктеңдер.

Өзіндік жұмыстар арқылы оқу-танымдық тапсырмаларды орындау оқушының ішкі мотивациясын, яғни оқу материалын зерттеп білуге қызығушылығын тудырып, нәтижесінде өз әрекеті арқылы білім алуға, өзіндік ойлауға бейімдейді. Ол үшін пәнаралық сипатты әсіресе кіріктірілген тапсырмаларды орындату тиімді. **Кіріктірілген тапсырма** немесе **есеп** дегеніміз — беріліп отырған пәнге қатысы бар шешілуіне әртүрлі ғылым саласынан алған білімін қажет ететін пәнаралық сипатты кешенді мәліметтер бар оқу тапсырмасының бір түрі [7,8].

Әдебиет:

1. Давыдов В.В. Білім берудің дамыған теориясы: монография. — М.: «ОПЦ ИНТОР». — 1996. — 542 б.
2. Медеуов Е.У. Тесты — эффективный фактор контроля знаний образования // Вестник школы Казахстана. — 1995. — №4. — с. 26-29.
3. // Химия мектепте. — 2008. — №2. — 15-16 бб.
4. Талызина Н.Ф. Контроль и его функции в учебном процессе. — М., 1989. — с. 11-16.
5. Нұғыманұлы И.Н. Химия есептері. — Алматы. — 2001. — 57 б.
6. Сәдуақасқызы К. Сынақ (тестілеу) әдісін қалай пайдаланамын // Қазақстан мектебі. — 1993. — №10. — 59-62 бб.
7. // Білім — Образование. — 2005. — №2.
8. // Химия мектепте. — 2007. — №2. — 15-16 бб.

Педагогикалық технология мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру

Тапаева Аида¹, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Сырбаева Әсемкүл Жетпісбайқызы², мұғалім;

Байтуған Құралай Бақытқызы¹, студент

¹«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²№32 І.Ж. Қабылов атындағы орта мектеп (Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы)

Бәсекеге қабілетті, экономикасы қоғамдық жаңаруға негізделген жан-жақты білім беру жүйесі керек десек, оның алғашқы ізденістері, іргетасы мектептен басталады. Қазіргі уақытта қоғам мұғалімдерден жан-жақтылықты, іс-әрекетіндегі жүйелілікті, ізденушілік қабілеттерін, өз білімін жетілдіруге деген ынталылықты, әдістемелік шеберлікті талап етіп отыр.

XXI ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық керек. Ал бұл сауаттылықтың алғашқы баспалдағы мектептен басталады. Адамды ақпарат әлемінде өмір сүруге үйрету қазіргі мектептің ең маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Компьютердің кеңінен қолданып, интернетке қосылып, өмірімізге белсене араласуына байланысты, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім дең-

Кіріктірілген тапсырмалар — химия пәнінің басқа ғылым саласымен (физика, биология, медицина, сурет өнері, геология, құрылыс және т.б.) байланысын және мазмұнын ашуға негізделеді. Мұндай тапсырмалардың оқу-тәрбие процесінің мазмұнына, мақсатына және оқу-танымдық әрекетті ұйымдастыруға әсері күшті. Осы мақсатқа әрбір тақырыпқа сәйкес оқушының күнделікті жиі кездесетін, өмір сүрумен тығыз байланысты (кофе қайнату, сабын алу, шарап әзірлеу т.с.с.) биохимиялық құбылыстарға байланысты тапсырмаларды орындауы өте тиімді.

Осындай тапсырмаларды орындау арқылы оқушы логикалық ойлауын және интеллектуалдық қабілетін тереңдетеді.

гейлерін көтеріп, ойлау қабілеттерін жетілдірсе, екінші жағынан мұғалімнің уақытын үнемдеп, еңбегін бағалап, бақылау мүмкіндіктерін кеңейтеді [1].

Бүгінде біз орта білім беруді одан әрі ақпараттандырудың екінші кезеңіне көштік, ол мазмұндық тұрғыда болады және компьютерлік сауаттылықтан жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетінің іргелі операциялық негіздеріне ауысуын білдіреді, мұнда әрбір оқушы ақпаратқа, қазіргі ақпараттық технологияларға назар салып қана қоймай, оны тиімді қолдана білуі, интернет, ғаламдық ақпарат жүйесін пайдалана алуы тиіс. Яғни, біз өмір сүріп отырған әлем — жаңару үстіндегі ақпараттық ілімдік орта. Олай болса, педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың үйлесуі білім беру үдерісінің қажетті деңгейіне қол жеткізуге тиіс. Сондықтан білім беруге қойылатын та-

лаптар үнемі өзгеріп, қазіргі мамандар ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға дағдылануы, ақпаратты тауып, өңдей білуі, шығармашылықпен ойлап, шешім қабылдауы және өмір бойы оқып үйренуі тиіс.

Білім беру жүйесінің басты мақсаты — білім алушының оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсаттарға жету жолында педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру арқылы оқытуды пайдалануға болады, сонда педагог өзі білетін, өзі жақсы меңгерген, бейімделген техникалық құралдарды сабақта тиімді қолданады. Сондай-ақ, оқушы өзіне қажетті оқу материалдарын ақпараттық-коммуникациялық технологиялары арқылы іздеп таба отырып, толықтыра алады [2].

Біздің елімізде оқу барысын ақпараттық-коммуникациялық технологиямен қамту-бұл күнде білім жүйесіндегі жұмыстардың бірі. Педагогикалық технология ұғымы қазіргі кезде білім беру мекемесіндегі оқу процесіне енгізілуі қажеттілікке айналғаны ақиқат.

Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшеліктері мұғалімдер мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп, шығармашылық жұмыс істеуге шексіз мүмкіндік туғызады.

Білім беруді ақпараттандыру-бұл көпжақты және күрделі процесс. ЮНЕСКО-ның II халықаралық Конгресінде Білім беруді ақпараттандыру жаңа ақпараттық технологияны тиімді пайдалануға байланысты екендігі айтылған.

Бүгінгі күні өнеркәсіп дәуірінен ақпарат дәуіріне өту кезеңінде дүние жүзі біртұтас коммуникациялық байланыс жүйелерімен қамтылған. Сондықтан XXI ғасыр азаматы информатика саласында білікті маман болып, күнделікті өмірде ақпарат жүйелерімен, арнайы компьютермен және ақпараттық желілермен жұмыс жасай білуі тиіс. Ақпараттық жүйе — Интернет ақпараттық мәдениеттің ең жоғарғы жетістігі болып саналады [3].

Білімді ақпараттану үдерісі болашақ мамандардан ұдайы ізденуді, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ксіби саласында қолдана білуге машықтануды, қажет ақпаратты ақпарат көздерінен таба білу мен өңдеуді, шығармашылықпен ойлауды және шешім қабылдауды талап етеді. Білімді ақпараттандыру ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың білім мақсатындағы құралдарын жасау, сараптау мен қолданудың ғылыми негіздерін қамтиды. Бұл салада әлі шешілмеген мәселелер көп. Бұларға осы құралдардың оқу үдерісінің шынайылығына сайлығын, ақпараттандыру құралдары мазмұнының ғылыми деңгейін, мәндік және стилистикалық мәдениетін көтеруді, мектеп пен жоғары оқу орнының әртүрлі қызмет саласында іске қосылған білімді ақпараттандырудың жекелеген құралдары арасында интерфейс, технологиялық және ақпараттық байланыстың қажеттілігін жатқызуға болады.

Ақпараттық білім ортасын қалыптастыру әрекеті көптеген жоғары оқу орындарында қолға алынуда, бірақ ол әрекеттер, әдетте, жекелеген ақпараттық құралдар мен технологияларды өзара үйлестірудің техникалық мәсе-

лелерін шешуге келтіріледі де, ақпараттандыру құралдарын пайдалануды сипаттайтын мазмұн мен әдістерді бірізділендіру мәселелері зерттеу шеңберінен тыс қалып қояды. Жүргізілген жұмыстар алдын ала мүмкін болатын теориялық аспектілерді ескере отырып жоспарланбайды. Жоғары оқу орнының ақпараттық білім ортасын жасамастан бұрын ортаны қалыптастыру бойынша барлық жұмысты жобалап, жүйеге келтіретін теориялық тұжырымдама міндетті түрде жасалынуы тиіс [4].

Педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру арқылы оқыту

— сіздің мұғалім ретіндегі жұмысыңыздың тиімділігін арттыратын педагогикалық құралдар мен материалдарды жасауда ақпараттық технологияларды пайдалану біліктерін қалыптастырады;

— сабақ берудің тиімділігін арттыру мен педагогикалық шеберлікті жетілдіру мақсатында жаңа біліктіліктер мен тәсілдерді сіз қалай қолданатыныңызды қамтиды.

Оқушыларға өзін өзі шыңдауда көмектесу үшін, оқушыларға ылғи да өзгермелі қоғам мен технологияларға бейімделуге көмектесетін, қажетті, төменде келтірілген білім мен біліктіліктерді ескеруі қажет. Яғни, педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру арқылы оқытудың негізгі біліктіліктері төмендегілер болып табылады:

Ақпараттық және медиалық сауаттылық біліктілігі — аудиовизуалды ақпараттың алуан түрлерін қабылдау, талдау, басқару, біріктіру, бағалау және жасау.

Оқытудың мақсатына жету бойынша жұмысты ұйымдастырудың үш тәсілі бар:

1. Бәсекелестік: оқушылар біреуі немесе бірнешеуі қол жеткізетін мақсатқа жету үдерісінде кім күшті немесе кім тез екендігін көру үшін бір-бірімен жарысады;

2. Дербестік: оқушылар мақсатқа жету үшін жеке өзі жұмыс жасайды;

3. Ынтымақтастық: оқушылар жалпы мақсатқа жету үшін бірлесіп жұмыс жасайды.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиялармен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет», — деп Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында педагогикалық технология мен ақпараттық-коммуникациялық технологияны оқу үдерісінде үйлестіру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор. Олай болса, педагогикалық технология мен ақпараттық-коммуникациялық технологияны үйлестірудің ерекшелігі мыналар болып табылмақ:

- жаңа ақпарат беру;
- заманауи технологияны меңгерту;
- іздендіру;
- өз бетімен жұмыстарды орындату;
- ой-қиялын, сынап ойлауын дамыту;
- іскерлік пен дағдыны қалыптастыру;
- қызығушылықты, ынта-ықыласты арттыру;
- топпен жұмыс істеуді үйрету және т.б.

Педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйлестіру арқылы оқыту пікірталала-

стыру, топтық жұмыс, рефлексияны, жаттығуларымен және әрекеттер жоспарымен жекеленген жұмысты біріктіре қамтиды. Бұл формалардың барлығы пән мұғалімі ретінде еңбегіңіздің тиімділігін арттыруға көмектесуді көздейді [5].

Қысқаша айтқанда, ғылым мен техниканың қазіргі даму барысында өндіріс және мәдени орындар мен мек-

тептерге компьютердің енгізілуі тегіннен-тегін емес. Ол білім берудің ғылыми базасын және олардың өзара байланысын күшейте түсуді қажет етеді. Сонымен бірге, ғылымның, техника мен мәдениеттің даму барысында педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологияны үйлестіру білім беру жүйесінің алға басуына ықпал етпек.

Әдебиет:

1. Мектеп директорының орынбасары. — 2010. — №2—5.
2. Ошанова Н.Т. Білім беру жүйесінде коммуникациялық технологиялардың көмегімен оқушылардың дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыру // Вестник ҚазНПУ им.Абая. — 2005. — №2(13). — 161 б.
3. Мектеп директорының орынбасары. — 2010. — №6. — 20 б.
4. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуындағы ашық қашықтан білім берудің келешегі // Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. Алматы, 2009. — 21—22 қазан.
5. Ошанова Н.Т. Определение квалификаций при обучений с помощью координирование педагогической и информационно-коммуникативной технологии // Вестник ҚазНПУ им.Абая. — 2012. — №9(13). — 165 б.

Инновациялық технологияларын қолдану арқылы білім сапасын арттыруды жүзеге асыру жолдары

Шарипова Ақмарал Жүнісқызы¹, жаратылыстану ғылымдарының магистрі;

Тапаева Аида², химия ғылымдарының магистрі;

Абдуллаев Ниязғали Берікбайұлы², студент;

Кәрімов Кәдірхан Ыдырысұлы², студент;

Қартаңбай Арайлым Тлеуқызы², студент

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі күні Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Педагогика ғылымында баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылыс көбеюде.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі — маңызды мәселелердің бірі. Сондықтан да оқушылардың ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, алғыр тұлғаны қалыптастыруда тәрбие жүйесіндегі инновациялық іс-әрекеттердің ендірілуі үлкен жетістіктерге жетелейді.

Бүгінгі мақсат — әрбір оқушыларға түбегейлі білім мен мәдениеттің негіздерін беру және олардың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау [1].

«Халық пен халықты теңестіретін — білім» — деп қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай, білім бәсекесіне бейім шәкірт тәрбиелеу — біздің мақсатымыз. Сондықтанда жаңа жаңалықтардан қалмай жаңалық жаршысы болуымыз керек. Бұл мақсаттарға жету үшін мұғалімнің ізденісі, жаңа тәжірибе, жаңа технологиялар қолдану қажеттілігі туындайды. Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту — таным

әрекетін ұйымдастырудың ұтымды формасы. Мақсаты — оқу үрдісінің өнімділігін арттыру. Инновациялық технологияны қолдану: оқып үйрену, меңгеру, өмірге ендіру, дамыту кезеңдері арқылы іске асады. Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар, оқушыны оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады.

«Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Инновация латыншадан аударғанда «жаңа», «жаңалық», «жаңарту» дегенді білдіреді немесе «инновация» — бұл нақты қойылған мақсатқа жетуде ойға алынған жаңа нәтиже. Нақты мақсатқа қандай әдіс-тәсілдердің көмегімен жетуге болады? Оқу мақсатының жүйесінде берілген мақсаттың негізгі категорияларын пайдалана отырып, педагог өз еңбектерінің нәтижесі туралы ақпарат алуға мүмкіндік алады. Демек, мақсат пен нәтиже — жаңалыққа бет бұрудың кілті.

Инновациялық үрдістің негізі — жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Кез келген жаңа әдіс жекелік, сондай-ақ уақытша жоспарға жатады. Бұл яғни, бір мұғалім үшін табылған жаңа әдіс, жаңалық басқа мұғалім үшін өтілген материал тәрізді.

Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Кейінгі кезеңде ғалымдар өз зерттеулерінде оқу-тәрбие ісіне жаңалықтарды енгізіп, тарату мәселесін қарастырады [2].

Қазіргі оқу орындары мен педагогикалық ұжымдар ұсынылып отырған көпнұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әр түрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әр түрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Жаңа педагогикалық технологиялар оқушының шығармашылық қабілеттерін арттыруға өз үлесін қосады. Жаңа технологияны қолдану оқып үйрену, меңгеру, өмірге ендіру, дамыту кезеңдері арқылы іске асады. Жаңа технологиялардың педагогикалық негізгі қағидалары: балаға ізгілік тұрғысынан қарау; оқыту мен тәрбиенің бірлігі; баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту; баланың өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту; баланың танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту; әр оқушыны оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне орай оқыту; барлық оқушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу; оқу үрдісін оқушының сезінуі [3].

Бүгінгі таңда білім берудің ұлттық жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістердің сатысында тұр. Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті адамдарды қажет етеді. Сондықтан да қазіргі уақытта мамандық атаулының барлығы дерлік бейімділікті, ептілікті, ерекше ой қызметін ғана емес, мектеп ұжымынан үлкен жауапкершілікті, қызу белсенділікті талап етеді.

Білім беру мекемесінің алға қойған мақсатына жетуі үшін басқаруға ықпал жасайтын (мұғалімдер, мектеп оқушылары) және өзінің басқарушы ішкі жүйесі (әкімшілік, педагогикалық ұжым) біртұтас жүйе болғандықтан, инновацияға үнемі орын табылады. Ал жаңа өзгеріс нәтижесі білім беру мекемелері үздіксіз өзгеретін және дамитын жаңа қайшылықтардың көздері болады. Сонымен қатар басқарудағы маңызды орын үнемі қозғалыс пен дамуда болатын педагогикалық және балалар ұжымының қажеттілігіне беріледі.

Инновацияның қажеттілігі сыртқы себептермен де анықталады, мынадай бірқатар себептерге байланысты: адамдардың мұқтаждылығын қамтамасыз ету қажеттілігі, мектеп оқушыларының білімге, дағдыға шеберлікке деген ұмтылысы, жоғары сапалы білім алудағы жеке тұлғаның дамуы. Технологияны, ұйымдастыруды үнемі жаңғырту жағдайында ұстап тұрып қана мектеп өз бағытын нығайта

алады. Жаңалық енгізу кез келген білім беру мекемесінің дамуы мен жоғары жетістікке жетуінің негізгі факторы болып табылады [4].

Білім беру қоғамдық әрекет ретінде қоғамда өзгеріс ізін қалдырады. Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғамдық дамудың белгілі дәрежесінің нәтижесі немесе салдары деп айтуға болады. Дегенмен, кері байланыс та бар. Білім беру жүйесінің өзі қоғам мен оның дамуына ықпал етеді. Ол қоғамдық дамуды тездетуі немесе тежеуі мүмкін. Осы тұрғысынан қарайтын болсақ, білім берудегі бетбұрыс қоғамның болашақ дамуының тек қана салдары болып қоймай, қажетті шарттары да болып табылады.

Педагогтердің идеясы, ойлап шығарулары мен ашулары сияқты кез келген инновациялық қызметінің нәтижесі мектептер мен педагогика ғылымының прогрессивті дамуына ықпал етуі керек. Бұл қызметті күнделікті тіршілік әрекеті мен психологиялық және тағы да басқа стресс сияқты нәрселерден құтқарып, шығармашылық ой заңдылығы бойынша және ғылымның өзіне тән дамуының кең өріс алуына мүмкіндік беруі керек.

Жалпы, білім беруде енгізілген жаңалық тек педагогикалық қана емес, ол қоғамдық та мәселе болып табылады, білім беру қызметі қоғам үшін ерекше ықылас білдіріп, балалар үшін бұл саладағы жаңалыққа қоғамның мүдделі екенін де айтуымыз керек.

Білім берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бір ғана мақсатты көздейді, олар даму мен прогрестің қабілетін арттыруы қажет [5].

Білім беру жүйесі құрылымының өзі қоғам үшін, өмір сүріп отырған деңгейінде сақтап қалу үшін оның тамыры табиғатта, біздің қоғамның негізінде жатқанын түсіну керек. Дәл сол себептен қоғам құрылымындағы әрбір маңызды өзгеріс өзімен бірге білім беру жүйесін де жаңалыққа тартады.

Ғылым мен техниканың дамуымен әлеуметтік өмір деңгейі де өзгеріп отырады.

«Қазақстан Республикасының білім беру дамыту туралы тұжырымдамасының» басты мәнділігі — ол үздіксіз білім жүйесінің негізгі идеялары мен қағидаларын ХХІ ғасыр талаптарына сәйкестендірудің және оны әлемдік білім кеңістігінің даму заңдылықтарына ұштастырудың жолдарын көрсетуге арналып отыр.

Тұжырымдаманың басты ерекшелігі мен артықшылығы білім берудің ұлттық жүйесін қайта құрудың принципті жаңа идеяларын ұсынуында болып отыр.

Бүгінгі қоғамда мектеп қабырғасында және жоғары оқу орнында оқып білім алып жатқан жас ұрпақ алдында «Қазақстан — 2030» бағдарламасында көрсетілген «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы» сияқты ұзақ мерзімдік асыру стратегиясын үшінші мыңжылдықта жүзеге асыру міндеті тұр. Демек, бұл қоғамдық саладағы өзгерістерді сай жоғары талаптар қоя отырып, экономикалық бәсекелестік жағдайында сапалы мамандар даярлау қажеттігін алға тартады [6].

Білім берудің мақсаты, оның ұйымдастырушылық құрылымы, технологиялық жағынан жабдықталуын,

оқыту әдістемесі қоғамның әлеуметтік сұранысынан туындайды. Бұған дейін білім беру үрдісінің негізгі бөліктері:

Мақсат — мазмұн — форма — әдіс — оқыту көрнекілігі болса, бүгінде жаңа технология бойынша оқып үйрену — меңгеру — өмірге ендіру — дамыту болып өзгерген.

Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар оқушының оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады. Қазіргі кезде педагогикалық технология ұғымы педагогикалық лексиконымызға берік еніп келеді. Технология — бұл қандай да болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі амалдардың жиынтығы деген ұғымды білдіреді.

Қазіргі кезде көп айтылып, талқыланып жүрген жаңалықтарды оқыту үрдісіне енгізу, яғни, инновациялау инновациялық үш бөлімнен тұрады:

I-бөлім. Кәсіби шеберлік

II — бөлім. Біліктілік дағдылары

III-бөлім. Жүзеге асыру, қолдану.

Жаңа технология жүйесінде проблемалық, іскерлік ойын арқылы оқытудың маңызы зор. Оқушылар әр түрлі проблемаларды талдайды, оның шешу жолдарын іздестіреді. Мұндай сабақтар оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады, пәнге деген қызығушылығын арттырады, өмірде кездесетін түрлі қиындықтарды жеңуге тәр-

биелейді. Іскерлік ойын сабақтарын өткізу технологиясы 3 кезеңнен тұрады. I кезең. Дайындық (рольдерді бөліп беру, оқушыларды топтарға бөлу, проблемаларын алдын ала таныстыру, қажетті материалдарды жинау). II кезең. Ойын кезеңі (оқушылар жасаған хабарламаларды тыңдау, пікірталас жасау, қабылданатын шешімді талқылау және оны бақылау, талқыланған шешімді қабылдау). III кезең. Қорытындылау (проблеманы шешудің тиімді жолдары іздестіру) [7].

Қазіргі заманғы білім беру мазмұнындағы осы өзгерістердің барлығы — оқытудың негізгі мақсаты Оқушылардың танымдық ой белсенділігін қалыптастыруда ойын сабақтарын өткізу оқушыларды өз бетінше ізденуге, ойлау қабілетін арттыруға, тапқырлыққа баулиды. Сондықтан оқушылар сұрақтар мен сөзжұмбақтарды шешу үшін өтілген материалды үнемі қайталап отыруды әдетке айналдырады. Оқушылардың сабаққа деген ынтасы артып, олардың шығармашылық ой-өрістерін, түсінік-танымдарын еселеп, арттыра түседі.

Сабаққа дайындық барысында оқушылар әр түрлі газет-журналдарды, көмекші құралдар мен анықтама кітаптарды пайдаланады, яғни бір сөзбен айтқанда оқушылардың өз бетінше шығармашылық ізденіспен жұмыс жасау қабілетін арттырады.

Әдебиет:

1. Поташник М.М. Инновационные школы России: становление и развитие. -М.: Новая школа, — 1996. — с. 320.
2. Полат Е.С. Новые педагогические технологии — М.: — 1997.
3. Лернер П.С. Инновационные образовательные технологии. — 2006. — №6. — 155 б.
4. Қоянбаева с. Танымдық қызығуды белсендіру // Қазақстан мектебі. — 2003. — №6. — 20 б.
5. Дамитов Б.К., Фредман Л.М. Физические задачи и методы их решения. — Мектеп, 1987. — 160 б.
6. Назарбеу Н.Ә. «Қазақстан-2030» Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Білім. — 1997. — 176 б.
7. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность школьника в обучении. — М, 1980.

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

Педагогическое взаимодействие как основа образовательного процесса на занятиях по физической культуре в вузе

Есиркепов Жандос Мергенбаевич, кандидат педагогических наук, доцент;
Егизбаев Жаксыбек Айтимбетович, кандидат педагогических наук, профессор
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
(г. Кызылорда, Казахстан)

Цель исследования — определить суть проблемы педагогического взаимодействия, в том числе и на занятиях по физической культуре в ВУЗе.

Педагогическое взаимодействие преподавателей и студентов вуза и общение данных субъектов образования становятся сегодня важнейшими факторами профессионального воспитания будущего специалиста, в значительной степени определяя эффективность процесса обучения и воспитания [1,2 и др.].

Рассмотрение проблемы педагогического взаимодействия, в том числе и на занятиях по физической культуре, осложняется различием трактовок как самого понятия «взаимодействие», так и определением его места в иерархии других социально-психолого-педагогических феноменов таких, как общение, коммуникация и др. Эти понятия тесно взаимосвязаны, и в настоящее время в литературе нет четкого решения об их соответствии. В связи с этим возникает необходимость определить суть данных понятий, их различия и точки соприкосновения.

В настоящее время понятие «коммуникация» имеет три основные интерпретации. Она понимается как средство связи любых объектов материального и духовного мира, т.е. как определенная структура. Это общение, в ходе которого люди обмениваются информацией. Также под коммуникацией подразумевают передачу и массовый обмен информацией с целью воздействия на общество и его составные компоненты. Таким образом, понятие «общение» является более узким по объему, чем «коммуникация», так как соотносится только с его частью. В литературе, посвященной проблеме изучения общения, термины «коммуникация» и «общение» часто отождествляются. Скорее всего, здесь как раз и реализуются второй подход к пониманию коммуникации, который связан с проблемами межличностного общения.

Анализ отечественной психологической литературы позволяет выделить несколько сложившихся подходов к понятию «общение»:

— общение как разновидность общественных отношений [3 и др.];

— общение как один из видов человеческой деятельности, приводящий к возникновению психологического контакта. Психический контакт обеспечивает в общении взаимный обмен эмоциями. Он же характеризует общение как двустороннюю деятельность, взаимную связь между людьми [4 и др.];

— общение как процесс передачи информации от одного субъекта другому при помощи различных коммуникативных средств и механизмов. Цель общения — обмен информацией между людьми и установление взаимопонимания между ними. В качестве информации выступают мысли, чувства, переживания, мнения, социальные ценности, опыт и т.д. [5 и др.];

— общение как процесс взаимодействия, цель которого заключается в установлении взаимопонимания, в осуществлении взаимных контактов, в объединении людей в рамках определенного социума [6 и др.].

Таким образом, понятие «общение» в научной литературе трактуется неоднозначно, однако подавляющая часть определений сводится к идее передачи информации, к идее обмена языковыми высказываниями, знаниями, указывая на взаимодействие между двумя или несколькими людьми.

Понятие «взаимодействие» также рассматривается как категория, отражающая процессы воздействия различных субъектов друг на друга, взаимную обусловленность их поступков и социальных ориентаций, изменение системы потребностей, а также межличностных связей, возникающих в ходе этого взаимодействия [6]. В самом общем виде взаимодействие в психологии определяется как процесс непосредственного или опосредованного воздействия субъектов друг на друга, порождающий их взаимную обусловленность и связь. В исследованиях А.А.Бодалева [7] данные понятия используются как тождественные. Определяя категорию взаимодействия как процесс восприятия и понимания человека человеком и разграничивая понятия

деятельности и межличностного взаимодействия, А.А.Бодалев обосновывает специфику каждого из них в условиях контакта, а в понятия «общение» и «взаимодействие» обуславливает как синонимичные.

Б.Ф.Ломов [8] и др. считают, что общение непосредственно обеспечивает взаимодействие. Р.Л.Кричевский и Е.М.Дубовская [9] рассматривают взаимодействие как единицу совместной деятельности, включающую в себя инструментальные (деятельностные) и аффективно-коммуникативные (общенческие) компоненты и отмечает, что реализация совместной деятельности предусматривает совместные воздействия на общий предмет труда, воздействия участников друг на друга (обмен действиями, обмен информацией). Рассматривая отношения взаимодействие и общения, Б.Ф.Ломов утверждает, что общение выступает как специфическая форма взаимодействия с другими людьми, как взаимодействие субъектов. Н.Н.Обозов также рассматривает общение как специфическую форму взаимодействия, отмечая что готовность к взаимодействию может реализоваться в поведении субъектов деятельности [10].

Особое внимание заслуживает концепция, в которой выделяются три взаимосвязанные стороны общения: коммуникативная, перцептивная и интерактивная. Коммуникативная сторона общения проявляется через действия личности, сознательно ориентированные на смысловое восприятие и оценку людьми социальных объектов (других людей, самих себя, групп, других социальных общностей). Интерактивная сторона представляет собой взаимодействие (и воздействие) людей друг с другом в процессе межличностных отношений. Отличительной особенностью взаимодействия, по мнению автора, служит тот факт, что в ходе организации совместной деятельности для ее участников чрезвычайно важно обменяться не только информацией, но и организовать обмен действиями, спланировать общую деятельность. Подобный подход, на наш взгляд, позволяет категориально развести понятие «взаимодействие» и «общение», исключая их отождествление: общение выступает как важнейший компонент и форма взаимодействия.

Педагогическое общение есть частный вид общения людей (в сопоставлении с деловым, семейным общением и т.д.), которому присущи как общие черты этой формы взаимодействия, так и специфические для педагогов и учащихся, которые организуются и обогащаются. В ней возникают новые связи и отношения на основе их субъективного взаимодействия. Под профессионально-педагогическим общением В.А.Канн-Калик [11] понимает систему ограниченного сознательно-психологического взаимодействия педагога и воспитуемого, содержанием которого является обмен информацией, оказание воспитательного воздействия, организация взаимоотношений с помощью различных коммуникативных средств.

Литература:

1. Моложовенко А.В. Диагностика сенсорно-физических факторов здорового образа жизни подростка методом интервьюирования / Педагогические проблемы становления субъектности школьника, студента, педагога

Взаимодействие является одной из базисных онтологических категорий. Это феномен, отражающий обусловленность и изменение состояния или взаимопереход, а также порождение одним объектом другого. Взаимодействие представляет собой вид непосредственного или опосредованного, внешнего или внутреннего отношения, связи. Свойства объекта могут быть познаны только во взаимодействии с другими объектами.

Взаимодействие, предполагая действие друг на друга, как минимум, двух объектов, в то же время означает, что каждый из них также находится во взаимном действии с другими. А.А.Леонтьев [4], рассматривая в диалектическом плане категорию взаимодействия, подчеркивает его специфику в мире живой матери: «Жизнь есть процесс особого взаимодействия особым образом организованных тел». Чем выше организация «тел», тем сложнее это взаимодействие. Взаимодействие — это согласованная деятельность по достижению совместных целей и результатов, по решению участниками значимой для них проблемы или задачи.

А.А.Леонтьев [4] дифференцирует понятия «общение» и «взаимодействие». Он, в частности, пишет, что «...общение непосредственно обеспечивает взаимодействие, а уж это последнее — коллективную деятельность». Для него весь процесс общения выступает как средство обеспечения коллективной деятельности и выстраивается в своеобразную, многоэтажную конструкцию: «деятельность — взаимодействие — общение-контакт».

Исходя из предложенной конструкции А.А.Леонтьева, основой общения является взаимодействие, общение всегда основано на деятельности, определяются ею, так как оно предполагает передачу информации о деятельности, а взаимодействие — это основа любой деятельности.

Г.М.Андреева [6] исследует взаимодействие как составную часть общения людей. Она обоснованно отмечает, что, несмотря на объективно существующую связь между общением и взаимодействием, развести эти понятия между собой достаточно трудно. Автор определяет взаимодействие как другую, по сравнению с коммуникативной, сторону общения. По ее мнению, эта «та сторона, которая фиксирует не только обмен информацией, но и организацию совместных действий, позволяющих партнерам реализовать некоторую общую для них деятельность».

Таким образом, обобщая вышеизложенное, можно делать вывод о том, что проблему педагогического взаимодействия «преподаватель-студент» на занятиях физической культурой в ВУЗе необходимо рассматривать в контексте построения системы занятия по физическому воспитанию с учетом специфики данного процесса.

- в системе непрерывного образования: сб.науч. и метод.тр. Вып.2./Под ред. Н.К.Сергеева, Н.М.Борытко. — Волгоград: Изд-во ВГИПКРО, 2001. — с. 43-47.
2. Федотова Е.Л. Практический анализ жизнестроительства личности студентов педагогического колледжа // Вестник Иркутского пед.университета. Вып.3.-Иркутского пед.университета. Вып.3. — Иркутск, 2002. — с. 34-38.
 3. Андреева Г.М. Социальная психология. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 415 с.
 4. Леонтьев А.А. Психология общения: Уч.пособие для студентов вузов. — М.: «Смысл», 2005. — 365 с.
 5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. — М.: «Педагогика». 1991. — 480 с.
 6. Андреева Б.Г. О проблемах современного человекознания. — М.: «Наука», 1977. — 380 с.
 7. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. — М.: Изд. МГУ, 1982. — 200 с.
 8. Ломов Б.Ф. Методические и теоретические проблемы психологии. — М.: «Наука», 1984. — 446 с.
 9. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы. -М.: Изд.МГУ, 1991. — 207 с.
 10. Обозов Н.Н. О трехкомпонентной структуре межличностного взаимодействия // Психология межличностного познания. — М., 1998. — 218 с.
 11. Канн-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. — М.: «Просвещение», 1987. — 190 с.

Қазақтың ұлттық ойындарының зерттелуі және тәрбиелік мәні

¹Есіркепов Жандос Мергенбайұлы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент;

²Зулпыхаров Хайролла Шариатуллаұлы, мұғалім

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²«Қаражон» орта мектебі (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру — қазіргі міндеттердің ең өзектісі.

Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этникалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы.

Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман—мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді.

Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады.

Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші

роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді.

Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді.

Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді.

Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» «Қазақ күресі», т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады.

Ойын дегеніміз адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе.

Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», — дейді [1]. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы байи түседі.

Оқу үдерісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушының ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін.

Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке, алғырлыққа баулиды.

Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке, адамгершілікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтастырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», — деп тегіннен тегін айтпаса керек [2]. Одан кейінгі кезеңде қазақ халқының бай этнографиялық материалдарын жинақтаған және оның ішінде ұлт ойынының тәрбиелік маңызы туралы пікір айтқандар К.А.Покровский, А.И.Ивановский, Н.И.Гродков, Е.А.Алекторов, Ә.Диваев, А.Левшин, Н.Пантусов, Ф.Лазаревский, П.П.Пашин, Г.С.Запяржский, А.Шиле, А.Харунзин, А.Горячкин, П.Ходыров, М.Тәнекеев, Ә.Әлжанов, т.б. болды делінген.

Е.Сағындықов өз еңбегінде: «Қазақтың ұлт ойындары тақырыпқа өте бай және әр алуан болады», — дей келіп, ұлт ойындарын негізінен үш салаға бөліп топтастырған [3].

Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, ойын білдірген [4].

Сабақта және тәрбиеде, яғни балабақшалар мен бастауыш мектептерде ұлттық ойынды ұтымды пайдаланса, алдымен еңбекке баулу және дене шынықтыру пәндерінде оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру шарттары теориялық тұрғыдан негізделсе, онда оқушылардың білімге деген құштарлығын арттыруға және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға болады.

Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының ел арасындағы беделі, тарихи қоғамдағы алатын орны және болашақ ұрпақты өсірудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы туралы ғылыми тұрғыдан бізге дейінгі ғалымдар да көп ізденді. Осы мәселеге байланысты зерттелген ғылыми еңбектерді біз хронологиялық шектігіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастырамыз.

1. Орыстың отарлау саясаты кезеңіндегі алғашқы орыс әскери шенеуніктері мен миссионерлерінің көшпенділер хақындағы зерттеу жұмыстары;

2. Кеңес заманы кезеңіндегі Орта Азия және Қазақстан халықтарының ұлттық ойындары туралы жазылған ғылыми еңбектер;

3. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістерін педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттелген жинақтар;

4. Тәуелсіз егеменді ел кезіндегі (1992 жылдан бүгінге дейін) аталған тақырыпқа қатысты ізденістер.

Алғашқы топтама еңбектің тарихнамалық тізгінін Ә.Диваевтың еңбегін талдаудан бастайық. Ол өзінің «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады [5].

Ә.Диваев алғашқы топтағы ойын түріне рулық қауымдық құрылыс кезеңінде өмірге келген ойындарды, екінші топтамадағы дәстүрлі ойындарға қозғалыс ойындарын, үшінші топқа спорттық ойын түрлерін жатқызады. Ізденуші этнографтың дәлелдеуінше халық ойындары балалардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын дамытумен қатар денсаулығын шыңдауда тездетуші үдеріс әрекетін атқарады. Ә.Диваев: «Как киргизы развлекают детей» деген мақаласында: «бала бас бармағын көтеріп оған пайғамбарымыз не дейді деп көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған», — дей келіп, «Бес саусақ» ойыны мен саусақ атауларын алға тартады және аталған мақалада саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелеп, шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандағы сөз етіледі.

Автор бұл еңбегінде көшпенді қазақ халқының өмір сүру салтындағы баланың дүниеге келген сәтінен бастап өсу динамикасына дейін ұлттық ойын мен қимыл-қозғалыс әрекетінің алатын орны және балғындардың денсаулығы мен дене мүшесінің қалыптасып дамуындағы жеке халық ойындарының қажетті жақтарын ашып көрсетеді. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық, адамгершілік ой талабының өсуіне оның атқаратын қызметін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды [6]. Ұлттық ойындар халық тәрбиесінің дәстүрлі табиғатының жалғасы. Ежелден дәстүрлі ойындарда халықтың өмір сүру әдісі, тұрмыс-тіршілік еңбегі, ұлттық дәстүрлері, батырлыққа-батылдық туралы түсінігі, адалдыққа, күштілікке ұмтылуы, шыдамдылық, т.б. құндылықтарға мән берілуі халық данышпандығының белгісі.

XX ғасырдың басында өмір сүрген этнограф М.Гуннер қазақтың ұлттық ойындарын былайша жіктейді [7]:

Жалпы ойындар:

Қарсыласу мен күресу сипатындағы ойындар;

Ашық алаңқайдағы ойындар;

Қыс мезгіліндегі ойындар;

Демалыс ойындары;

Ат үстіндегі ойындар;

Аттракциондық — көрінс ойындар.

Қазақтың ұлттық қозғалыс ойындарын спорттық ойындардан ажыратып, алғаш рет бөліп қараған ғалым М. Гуннер қазақ ойындарына топтамалық жіктеу жасай

отырып, ұлттық ойындарды оқу үдерісінде пайдалануға ұсыныс жасайды. Бұл жерде айта кететін бір жайт, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1943 жылғы шешіміне сәйкес 1949 жылы жарық көрген «Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта» атты еңбегі М.Гуннердің толықтырылып, өңделген кітабы. XX ғасырдың басында көшпенді халықтар: қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қалмақ, т.б. отар елдері туралы этнографиялық деректер жинақтап, олардың ұлттық мәдениетінің тармағы халық ойындары, оның ішіндегі құрамдас бөлшегі болар ойынын жинап зерттеуді Түркістан генерал-губернаторы арнайы шенеуніктер мен миссионер ғалымдарға жүктеген.

Ізденіс барысында автор Ферғана балаларының күнделікті ойнайтын ертеден келе жатқан дәстүрлі «Гимчук тушты бошимга» ойыны Ташкенттегі сарт балаларына таныс емес екендігін айтады. Ал М.Гавриловтың авторлығымен жазылған «Перепелиный спорт у Ташкентских сатров» атты мақаласына өзбек халқының ойын түрлерінің айрықша маңыздысы жыл мезгілдерінің белгілері уақытында «Кұстар ойынын» (тауық, қаз, т.б.) ойнаудың ережесі, ойын түрлері, тәртібі зерттеледі [8].

Кеңес дәуірі жылдарында қазақтың ұлттық дәстүрлі халық ойындары күн тәртібіндегі өзекті мәселе болғанына қарамастан, сол тоталитаризм кезінде дәстүрлі ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, М.Балғымбаев, Ә.Бүркітбаев, т.б. есімдерін атауға болады. Әсіресе М.Тәнекеевтің қазақтың ұлттық және дәстүрлі ойындарын зерттеген деректерінің өзі жеке мәселе. Оның негізгі еңбектері Қазақстандағы спорт пен дене тәрбиесі саласына арналған. Ең бастысы, ол дене тәрбиесінің халықтық педагогикасы сияқты көкейтесті мәселесінің негізін қалаған М.Тәнекеевтің авторлығымен шыққан алғашқы туынды «Казахские национальные виды спорта и игры» (Алматы, 1957) [9]. Бұл зерттеуінде ізденуші қазақтың «Тоғызқұмалақ» ойынының ереже тәртіптерін таразылап, халық ойынының қажетті жақтарын ашып, сонымен қатар басқа да ұлттық қозғалмалы, спорттық ойын түрлеріне тоқталып, анықтама беріп жіктеп, құнды мұрағат деректеріне сүйене отырып, ғылыми сараланған пікірлер айтады. Ғалым негізінен Қазақстандағы Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде тәрбиесі мәдениетінің дамуын талдай отырып, тарихта тұңғыш рет, дене мәдениеті мен спорттың екі дамуын бағытын қара халықтық және ақсүйектік деп көрсетіп, оны формациялық әдістемеге сүйеніп яғни таптық тұрғыдан қарастырады. Сонымен бірге ғалым зерттеуіне әскери қолданбалы маңызы бар кейбір спорт және ойын түрлерінің өрлеуіне отаршыл Ресей патшалық өкіметінің саяси көзқарасын көрсетеді. М.Тәнекеевтің аталған еңбегінде таптық-формациялық идеологиялық көзқарас тұрғысынан сол заманға сай зерттелгеніне қарамастан, бүгінгі күні өз құндылығын жоймаған, ғылыми тұрғыдан аса жоғары еңбек болып табылады. М.Тәнекеевтің басшылығымен бұдан басқа да бірнеше ғылыми монографиялық еңбектер жазылды.

Аталған автор қаламынан халықтың этнопедагогика мен ұлттық ойындар арасындағы байланыс және ойындардың ертеңгі болашаққа керекті қасиеттілігін зерттеген басқа да қомақты ізденістер дүниеге келеді. Е.Сағындықовтың авторлығымен жазылған ғылыми монография «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану» (Алматы, 1993) деп аталады [10]. Ғылыми еңбекте қазақ мектептерінде I-IV сыныптарда қазақ халық ойындарын жекелеген классификацияларға топтап, оны сабақта және сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында қолдану әдістері анықталып, қазақ халық ойындарына педагогикалық талдау жасау оқу үдерісінде пайдалану қажеттілігі негізделеді. Ә.Бүркітбаевтың авторлығымен 1985 жылы жазылған «Спорттық ұлттық ойын түрлері және оның тәрбиелік мәні» [11] жинағында ұлт спорты түрлері мен ұлттық спорт ойындарының балалардың күнделікті өміріндегі алатын орны, тәрбиелік маңызы және ат спорты мен ұлттық ойындарды ережесі қарастырылса, М.Балғынбаевтың «Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері» (Алматы, 1985) атты еңбегіндегі ат спортына қатысты бәйгеден бастап жорға жарыс, аударыспақ, жамбы ату, аламан бәйге, т.б. жарыс түрлеріне салыстырмалы талдау жасалады [12]. Бала өміріндегі ұлттық және спорттық қимыл-қозғалыстың және ойынның алатын орны, формасы және мазмұны үлкен адамның тұрмыстық күйімен, еңбек түрімен және мазмұнымен салыстырылса, қаладағы қажеттіліктің бір тұсы адамды дағдыға үйрету екендігін байқаймыз. Ғалым А.Усова өз еңбегінде ойынның мәнін баланың дербес іс-әрекет, айналасындағы өзгерістерді танып білуге, белсенді әрекет етуге жол ашуы ретінде түсіндіреді. Автордың айтуынша шынайы өмірде баланың аты бала. Өз бетінше әлі ештеңе тындырып жарытпайтын жан. Қам-қарекетсіз өмір ағысына ілесіп кете барады. Ол ойын үстінде ол бейне бір ересек адам тәрізді өз күшін сынап көреді. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту барысындағы спорттық жаттығулар И.Давыдов, Л.Былеева, Б.Яковлев, Н.Поддякова, Н.Михаиленко, Д.Куклова және тағы басқалар ерекше назар аударған. И.Давыдов ойын мен ойыншық және дидактикалық құралдарға ғана сүйеніп, мектепке дейінгі балалық кезді заттар жөнінде жекелеген нақты түсініктер, жинақтау кезеңі деп түсіну қателік деп дәлелдейді. Бұл кезде дене шынықтыру ақыл-ой дамуына, жалпы түсінікпен ұғымның қалыптасуында, маңызды ойлау операциялары: талдау, салыстыру, қорыту, қабілетіне қажетті организм деп аударған.

Еліміздің егемендік алуы Қазақстандағы дене шынықтыру, ұлттық ойындар мәселесіне басқаша көзбен қарауды талап етеді. Осы орайда соңғы жылдары біздің қарастырып отырған ізденіс тақырыбымызға орай бірнеше ғылыми еңбектер жарық көрді. Е.Мұхиддинов қазақтың ұлттық ойындарын дамыған қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық құрылыммен байланысты қарастырады [13]. Дене шынықтыру пәнінің теориялық дәлелдемесін қазақтың ұлттық ойындарының тәжірибелік жағымен біртұтас алып қарайды.

А.Құралбекұлы мен С.Әкімбайұлы жалпы білім беретін қазақ мектептерінің дене шынықтыру жүйесінде қазақ этнопедагогикасы материалдарына, оның ішінде халық шығармашылығы мен ұлттық ойындарды тиімді пайдаланудың ғылыми теориялық-әдістемелік негіздеріне сүйене отырып талдау жасаса [14], А.Айтпаеваның ғылыми еңбегінде орыс тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу құралы

ретінде қазақ халқының ойындарын пайдаланудың теориялық-әдістемелік негіздері жасалып, олардың тәрбиелік мүмкіндіктері айқындалған [15].

Сонымен түйіндеп айтарымыз, қазақтың ұлттық ойындарының басқа халықтардың ойындарынан айырмашылығы — оның шығу, пайда болу тегінің ерекшелігіне байланысты белгілі бір тәрбиелік мақсат бірлігіне көздейтінінде.

Әдебиет:

1. Сухомлинский В.И. Педагогика. — М.: 1975.
2. Әуезов М. Шығармалар, 12-томдық, 11-том. — Алматы, 1969. — 234 б.
3. Сағындықов. Е. Қазақтың ұлттық ойындары. — Алматы: Рауан, 1991.
4. Төтенаев Б.Ә. Қазақтың ұлттық ойындары. — Алматы: Қазақстан, 1978. — 150 б.
5. Диваев Ә. Игры киргизских детей. — Алматы, 1956.
6. Жұмабаев М. Бастауыш мектепте ана тілі. — Ташкент, 1923. — 110 б.
7. Гуннер М. Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта. — Алматы, 1949.
8. Гаврилов М. Перепелиный спорт у Ташкентских сатров. — Ташкент, 1982.
9. Таникеев М. Казахские национальные виды спорта и игры. — Алматы: ҚазГосИздат, 1957.
10. Сағындықов Е. Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану. — Алматы, 1993.
11. Бүркітбаев Ә. Спорттың ұлттық ойын түрлерін және оның тәрбиелік мәні. — Алматы: 1985. — 89 б.
12. Балғынбаев М. Қазақтың ұлттық спорт ойыны түрлері. — Алма-Ата: «Қайнар», 1987.
13. Құралбекұлы А., Әкімбайұлы с. Дене шынықтыру жүйесінде қазақ этнопедагогикасы. — Алматы, 1996.
14. Айтпаева А. Қазақтың ұлттық ойындарының теориялық негізі. — Алматы, 1992.

ФИЛОЛОГИЯ

Қ.Жұмаділов шығармаларындағы киім-кешек атауларына қатысты көнерген сөздер

Нұрсұлтанқызы Жазира, филология ғылымдарының кандидаты, доцент;
Дүйсенова Тұрар, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Әр этностың ұлттық киімі өзінің шаруашылығын, тұрмыстық өмірін, ұлттық дәстүрін, мәдени ерекшелігін, ұлттық мінезін, ұлттық дүниетанымын танытады. Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этикалық қызмет атқарады. Адамның үстіндегі киіміне қарап әлеуметтік жағдайын, жыныстық ерекшелігін, жас мөлшерін, этникалық ортасын аңғаруға болады. Осыған байланысты қазақ халқының ұлттық киімдері жас және жыныс ерекшеліктеріне сәйкес мынадай түрлерге бөлінеді: сәби киімі (иткөйлек, сылау тақия), бала киімі (кепеш, малақай, құлақшын, жейде, дамбал, шалбар, етік, бешпент, шапан), бозбала киімі (тақия, етік, жейде, шалбар), бойжеткен киімі (желбіршекті көйлек, тақия, кәзекей), қалыңдық киімі (сәукеле, желек), келіншек, бәйбіше киімі (көйлек, кимешек, жаулық, камзол, кебіс, мәсі, көкірекше), күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері (шапан, ішік, бешпент, сырма шалбар, ақ жейде, дамбал, саптама етік, кебіс, мәсі) т.б. Сол сияқты той, жиын, аза кезінде киетін киім түрлері де болған. Киім сонымен бірге этникалық (рулық, жүздік, аймақтық т.б.) және жалпы ұлттық ерекшеліктерді бейнелейді.

Қ.Жұмаділовтың «Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз» романында кездесетін көптеген киім-кешек атаулары лингвистикалық, лексика-семантикалық және этнолингвистикалық талдау жасауға негіз береді және этнос мәдениетін танудың бір жолын көрсетеді. Қазақ лексикасындағы киім-кешек атаулары — қазақ халқының әсем тұрмысын табиғи сұлулықта жарастыра білген мәдени өмірін, әр кезеңнің тарихын, эстетикалық талғамын танытады. Бұның барлығы сан ұрпақтың санасына тек этнографизмдер арқылы жетіп отыр. Жазушы шығармаларында кездесетін кейбір киім-кешек атауларына қатысты көнерген сөздерге талдау жасасак.

Сәукеле — ұзатылған қыз киетін аса қымбат бағалы, кәделі әрі әсем баскиім. Сәукеленің өн бойы қымбат маталармен қапталып, оның сыртына алтын, күміс, інжу, маржан, меруерт, ақық сияқты асыл тастардан жасалған моншақтар түрлі-түсті қымбат жіптермен тігіледі.

Сәукеленің тігілуі туралы ғалым Ө.Жәнібек былай дейді: «Сәукелеге ұқсас баскиімдерді археологтар ерте ортағасырлық мүрделерден де кездестірген. Үйлену салтына арнап, қалыңдықты жасандырғанда, әдетте оның басына маңдайлық, желкелік жанамалар қыстырылатын қаңқа ретінде биіктігі 20-30 см-дей келетін бағалы аң терісімен көмкерілген «сүйрік бөрік» кигізетін де, үстіне сәукеленің өзін қондыратын болған. Ол беташар айтылғанда қалыңдықтың жүзін, бүкіл денесін жауып төгіліп тұратындықтан, қыздың дене пішімін өте нәзік, сымбатты етіп көрсететін» [1, 16]. Сәукеле сөзінің шығу тәркіні туралы Е.Жанпейісов былай дейді: «Қырғыз тілінде «шөкүлө» — богото украшенное конусообразное свадебная шапка невесты. Сәу «sau, saŋ» выражает значение целой, всецело, цельный, чистый, а компонент келе «күлө, kula» название головного убора связан с его основным признаком конусообразностью, относительной удлинённостью» [2, 7].

Бұрын ауылда киетін қос етек көйлек, оқалы камзол, асыл тасты биік сәукелесін тастап, қала сәніне, оның ішінде татар қыз-келіншектерінің киім үлгісіне қарай бейімделе бастаған («Соңғы көш»).

Үстіне қос етектегі торғын көйлек, кестелі қызыл қатипа қамзол, басына асыл тастары шам нұрына шағылған, ақ жібек кіреукегі, биік сәукеле киген Айжан мен мұндалап, көзге оқшау шалынады («Тағдыр»).

Қазақ халқы әйелдерінің бас киімінің бірі — **кимешек**. Жас келіншектерден бастап егде әйелдерге дейін киетін дәстүрлі ұлттық баскиім. Ақ матадан, жібек матадан тігіп, әртүрлі әшекеймен безендіріледі. Қазақтың салт-дәтүріне сәйкес жас келіншек балалы болғаннан кейін кимешек киюге тиіс. Төменгі бөлігі — кимешек, жоғарғы бөлігіне жаулық оралады. Кимешек кеудені, иықты, жонды жауып тұрады, бет-әлпеті көрінетін жері ойық келеді. **Кимешек** — «ақ матадан тігіліп, омырауы мен арқасын жауып тұратын, беті ойылып жасалған әйелдің ұлттық баскиімі» [ҚТТС, 34]. Қазақ әйелдері тұңғыш баласын туған соң оның басынан желегі алынып, кимешек кигізіледі.

Ә.Марғұланның көрсетуінше, кимешекті 25-40 жастағы әйелдер киген. Ал В.В.Радлов: «*kimäshäk*» [kir.] — головной убор старых женщин» деген түсінік береді. Кәрі әйелдер мен кемпірлер бастарына кимешек үстінен байланатын үлкен ақ шаршы орамал — шылауыш тартады немесе кимешектің үстінен сәлде сияқты, бірақ жалпақ етіп орайтын ақ мата — күндік киеді.

Аппақ шатырдай кимешек-шаршысына өмірі қылау түспейтін, қызыл күрең қатипа камзолының екі өңірінде қапсырмалы күміс түймелер үймелеген, екі қолының салалы саусақтары алтын жүзіктерге толы Ажардың қазіргі сәні де жұрттан өзгеше («Соңғы көш»).

Қазір ол да жұқарып, ақ кимешек астынан қамшының шолақ өріміндегі сұлбасы ғана шалынады («Дарабоз»).

Жаулық әйелдердің басына салатын, тартатын орамал. Академик Ә.Марғұлан «жаулықты қазақ әйелі өмірінің үшінші кезеңінде, мосқал тарта бастағанда киеді. Әбден қартайған, кемпір болған кезде басына күндік салады, бұл форма әйелдің баскиімінің ең соңғы түрі болып саналады» дейді [3, 49]. Жаулық сөзінің этимологиясы туралы екі пікір бар. Өзбек тілінің маманы М.Асамутдинова осы атаудың төркінін «жап» (покрывать, укрывать) түбірінен тартады [4, 69]. Ал В.В.Радлов сөздігінде «иағлық» сөзі осы атаудың мағынасын беріп, йақ (масло, жир) және — лық сөз тудырушы аффикс деп көрсетеді [5, 52-53]. Жаулық түркі тілдерінің біразында орамал мағынасында, кейде баскиімнің түрі қызметінде қолданылған. Мысалы, азербайжан тіліндегі жаулық — жібектен тоқылған баскиім, ұйғырларда — қолорамал, ал қазақ тілінде егде әйелдің баскиімін танытады.

Ауылдың әр тұсынан ақ жаулықты әйелдер түндік ашып, шаруаға шөгел кей жерошақ бастарынан жұлындай болып түтін көтерілді («Дарабоз»).

Бешпент — жеңілдеу тігілген астарлы шапан. Бұл сөздің төркінін Ә.Нұрмағамбетов парсы тіліндегі «пәшм» — жүн, жабағы, ал «пәшминә» — жүннен жасалған мата сөзімен байланыстырады [6, 51].

Шекпен — түйенің немесе қойдың жүнінен тоқылған жаздық сырт киім. Түйе жүнінен тоқылған шекпен дәулетті адамдардың ғана қолына түсетін болған. Ал шамасы келмеген кедейлер шекпенді қой жүнінен тоқып киген. Шекпеннің де бірнеше түрі болған. Мысалы, бозшекпен (боз түйе жүнінен тоқылып тігілген шекпен), биязы шекпен (түйе жүнінен түйін қосып тоқылған шекпен),

шидем шекпен (түйе жүнінен тоқылып астарланған, сырып тігілген шекпен), име шекпен (биязы жүннен сәндеп тоқылған жеңіл шекпен), қаптама шекпен (сырты тысталған қалың киім), мая жүн шекпен (түйе жүнінен тоқылған, жауын-шашында киетін ұзын сырт киім).

Ұзын түйежүн шекпенін желбегей жамылған бақтырдың нар тұлғасы қазір төбе басында тіпті зорайып көрінеді («Дарабоз»).

Күпі — матамен тысталған тері тон не жабағы киімді қазақтар осылай атаған. Іздене қарағанда «күпі» сөзінің алғашқы мағынасы басқаша болғандығын анықтайтын тіл деректеріне кез боламыз. Хакас тілінде «күп», якут тілінде «көп» тұлғалас сөздер «жұмсақ», «үлпілдеген» немесе «түкті, жүндес» мағыналарында қолданылады. Осыларды еске алсақ, алғаш түкті, жүндес мағынасында қолданылған «күп» не «көп» сөзі, кейін сондай заттардан жасалған киімге атау есебінде ауысқан. Айырмашылық — тек -і жұрнағының қосылып, қазақ тілінде «күпі» тұлғасына дейін жетуі ғана [6, 51].

Көкжал Барақтың қаперіне ештеңе келер емес, күпісін жамылып қорылдаған қалпы дүниені басына көшіріп жатыр («Дарабоз»).

Қазақ халқының ұлттық киімінің бірі — ішік. Ауқатты адамдар қыз ұзатқанда жасауына түлкі ішік беріп, құдаласу кезінде түлкі тон, түлкі ішіктерді бас құдаларға киітке де бергені жайлы деректер кездеседі. Ата-бабасынан бері қарай бүркіт салған ауыл түлкі ішік, тондарды төрге іліп қояды. Бұл «Сонша жыл бүркіт салғанда бір пұшпақ та жоқ екен» деген сөзден сақтанудан шыққан.

Демежанның үстінде қасқыр ішік, түлкі тымақ, мол саптама етігі бар («Тағдыр»).

Қорыта келгенде, Қ.Жұмаділов романдарында жоғарыда аталған көнерген сөздер белгілі бір авторлық мақсатты көздейді. Автор қазақы тұрмысты, ұлттық дүниетанымды, болмысты білдіретін қолданыстан шығып бара жатқан қазақтың байырғы сөздерін жаңғыртып шығарма сюжетіне енгізіп отырған.

Жазушы көркем прозасындағы көнерген сөздер біріншіден, жазушы суреттеп отырған дәуірдің тұрмыс-тіршілігін дәл, нақты көрсеткен, екіншіден, жазушы шығармалары тілінің лексика-семантикалық қабаттарын байытқан. Жазушы шығармаларында көнерген сөздер қазақ тілінің байырғы сөздерін жаңғырту, қолданысқа енгізу, сөздік қорды байыту мақсатында алынған.

Әдебиет:

1. Жәнібек Ө. Қазақ киімі. — Алматы: Өнер, 1996. — 192 б.
2. Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. — Алматы, 1991. — 288 с.
3. Марғұлан Ә. Ежелгі мәдениет куәлары. — Алматы: Қазақстан, 1966. — 212 б.
4. Асамутдинова М. Название одежды и ее частей в узбекском языке. АҚД. — Ташкент, 1969. — 22 с.
5. Радлов В. Опыт словаря... — Санкт-Петербург, 1910. — т. 3. — 1176 с.
6. Нұрмағамбетов Ә. — Алматы: Санат, 1994. — 304 б.

Т.Айбергенов поэзиясындағы «Ақ» — «Қара» түстерінің танымдық сипаты

Нұрсұлтанқызы Жазира, филология ғылымдарының кандидаты, доцент;

Жоламанова Тайындық, магистрант

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Когнитивті лингвистика — танымдық тіл білімі немесе тілдің танымдық сипатын зерттеуші антропоцентристік бағыттағы тіл білімінің бір саласы. Танымдық тіл білімінің негізгі зерттеу объектісі — таным мен ақыл, тіл мен сана, тіл мен таным, сөз бен ұғым, сөз бен мағына.

XX ғасырдың соңында Еуропада когнитивтік ғылымның теориялық бағыттары жетіліп, терең зерттеліп, қанатын кеңге жая түсті. Осы бағытта көптеген зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Дж.Лакофф, Р.Лангакер, Т.Ван Дейк, Дж.Хэйман, Х.И.Шмидт, М.Джонсон, М.Виттенштейн, Г.Н.Сент сияқты шетелдік ғалымдар танымдық ғылымдар аясында тілдің «ғаламның тілдік бейнесін» сипаттаудағы қызметіне айрықша назар аударады. Дж.Лакофф пен Г.Томпсонның «Когнитивті грамматиканы ұсынамыз» атты мақалалары, Ж.Фоконьенің «Ментальды кеңістік» атты еңбегі, Р.Лангакердің «Когнитивті грамматика негіздері» атты зерттеуі, Дж.Лакоффың «Әйел, от және қауіпті заттары», М.Джонсонның «Тән ойлау үстінде» атты еңбектері тілдің танымдық ерекшеліктерін әр қырынан сипаттап, когнитивтік лингвистиканың теориялық мәселелерін шешуге арналды.

Тілді танымдық тұрғыда зерттеу қазіргі кезде қарқынмен дамып келе жатқан жаңа бағыттардың бірі. Адамзат өзін қоршаған дүниедігі ғалам бейнесін қалай таниды, ұлттың дүниеге деген көзқарасы негізінде менталитеттік танымдар қалай пайда болады деген сауалдар осы когнитивтік лингвистикада зерттеледі. Қазақ тіл білімінде Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.М.Копыленко, Ж.Манкеева, Н.Уәлиев, Қ.Жаманбаева, С.Ақаев, Б.Ақбердиева, Б.Дина, Г.Снасапова, С.Жапақов, С.Жиренов т.б ғалым-зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылып жатыр.

Т.Айбергенов поэтикасының тілдік табиғатын халқымыздың таным-түсінігімен байланыстыра қарастыру қазақ тіл білімінде ұлттық танымға негізделген жаңа үрдістегі зерттеудің мәнін ғылыми тұрғыдан байытады.

Ғаламның тілдік бейнесінің универсал сипатын ашуда түр-түс әлемі ерекше мазмұнға ие. Осыған сәйкес түр-түсте кез келген этностың «ғаламды түсінуі» жақсы көрінеді. «Түр-түс адам санасында өмірлік тәжірибе негізінде берілген эмоционалды күй мен жағдайлар байланысы, шындық бейнесі, оны әлемді көрудің ерекше концептері ретінде қараудың мәні де осында. Осымен байланысты түр-түс атаулары бинарлы қатынастағы концепт жасауға қатысады» [1, 13].

Т.Айбергенов поэзиясында түр-түс атауларының түрлі аталымдары қолданылған. Ақын поэзиясында көрініс тапқан (*ақ, сары, қара, көк, қоңыр, қызыл, жасыл,*

сұр) түр-түс атауларына қатысты тіркестер этностың мыңдаған жылдар бойы жинақтаған танымы мен білімін тануға септігін тигізеді. Әсіресе, ақ, көк, қара, қызыл түс атаулары жиі қолданылған тілдік бірліктер.

Т.Айбергенов поэзиясында қолданыс тапқан «ақ» сөзі тек номинативтік мағынада ғана қолданылмай, символдық, танымдық, ауыспалы мағынада да кездесіп отырады. Мысалы,

Бар болған кездеріңе сүйсінемін,
Жоқ болған күндеріңе күйінемін.
Мен жалпы **ақ перзенті** болсам керек,
Үміті үзілмейтін дүниенің.

Өлең жолында кездескен **ақ перзент** — тазалықтың, пәктіктің белгісі болып танылған. Сонымен қатар ақын поэзиясында осы мағынаны беретін ақ бөпе, ақ бала, ақ босаға, ақ бесік сияқты тіркестер де кездеседі.

Аққудай мұнда **қыздар ақ,**
Тоймайды көзің жүз қарап,
Мүзбалақ болсаң білесің,

Ілесің болсаң мүзбалақ, — деп келетін өлең жолдарындағы ақ қыздар, ақ дидар, ақ ару, ақ жұпар тіркестері «қас сұлу, ару» келбетін аша түсіп, «сұлулық», «әдемілік» ұғымдарымен астасып жатыр.

Бүгінгі күні қанатын қомдап, пәк түлеп,
Шәмшіден ұшты сендерге деген **ақ тілек.**
Алыста жүрсе сүю де жақсы аңсаумен,
Жақынға келсе құшақтап сүйген тәттірек.

Ұлттық танымымызға сәйкес алынған түс атауларының тіліміздегі семантикасы мынадай болып келеді: Ақ көңіл, ақ жүрек, ақ жан, ақ ниет сияқты ұғымдар тілімізде адам мінезіне сай өріс алса, ақ бесік, ақ отау, ақ босаға, ақ бөпе, ақ бала — тазалықтың, пәктіктің белгісі болып, ақ жаулық, ақ тілек, ақ бата, ақ жол — адамның шынайылық көңілі, аққу, ақ сұлу, ақ жібек, ақ жақұт, ақ сүйрік — сұлулықтың символы іспеттес ұғымдарды қамтиды. Тіліміздегі «ақсақал» тілдік бірлігі «қадірлілік», «күрметтеу», «көрегендік» концептілерін білдіреді. «Ақсақал» тілдік бірлігінің «қадірлілік», «күрметтілік», «көрегендік» концептілеріне ие болуы түркі халықтарына ғана тән идиоэтикалық ерекшелік болып табылады. «Ақсақал» тілдік бірлігі этнос тарихымен, салт-дәстүрімен байланысты бола келе, үлкендік пен көрегендікке жеткен сый-күрмет символы.

Жас қала түр Атырау жағасында
Көкірегі толған арман — ән,
Аппақ гүл дерсің қауызын әлі жармаған.
Сарғалдақ өңді сәбимен құрдас қала бұл
Әлі мектепке бармаған.

Қара. Бұл түстің анықтамасын түсіндірме сөздіктерде «ақтың қарама-қарсы түсі» деп берілген. Қара сөзінің не-

гізгі мағынасы — «күйенің, көмірдің түсіндей түс, бояу». Бұл оның негізгі, номинативтік мағынасы. Мәселен, қара көмір, қара күйе, қара түтін, қара шаш, сүліктей қара айғыр дегендегі «қаралар» оның негізгі мағыналары болып саналады. Қара сөзінің ауыспалы мағынасы оның номинативтік мағынасына қарағанда әлдеқайда көп.

Табиғатта, қоғамда басқа түр-түстер сияқты қара түстің де толып жатқан ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары бар. Бұл тек қазақ тіліне ғана емес, бүкіл түркі дүниесіне ортақ құбылыс. Мысалы, қара түту, қара жамылу, қара басы, қара жаулық, қара шаңырақ, қара борбай, қара домбыра, қара ниет, қара бет, қара қазан т.б.

Қара — сиыр, жылқы, түйе сияқты ірі мал. **Қара** — алыстан бұлдырап, қарауытып көрінетін бейне, жанды және жансыз зат тұлғасы. **Қара** — хан, ақсүйектер, төре тұқымына жатпайтын, жалпы халық, не сол қалықтың өкілі: қарадан шығып хан болған (жай халықтың арасынан шығып хан болған), Қарахан (қара халықтан шығып хан болған хан есімі), қара қазақ (мұнда да түр-түсінің қаралығы емес, «қарапайым қазақ» мағынасында айтылып тұр), қара халық, қара тобыр, қара шаруа (жұмыспен ғана шұғылданып, мал бағып күн көретін шаруа адамы), қара тобыр, қара жұрт, қара бұқара (бұлар да мағыналас сөздер).

Қара — майсыз, дәмсіз, қатықсыз, сүтсіз дайындалған ас (ет, көже, сорпа, нан, шай, т.б.): қара сорпа (майсыз сорпа), қара көже (құрт, айран т.б. қатық қатпаған көже), Қайғысы жоқ адамға қара көже балмен тең; қара ет (майсыз, көк, жасық ет); қара нан (қара түсті, бірақ майға пісірмеген нанның түрі), қара шай (сүт, қаймақ қатып ағартпаған шай), қара су (қайнатқан, не қайнатпаған ауыз суы).

Түндіктен төгіп түр нұрын,

Жұлдызбен миллион таласа ай,

Шайнектен сары қыр мұрын

Құйылып жатыр **қара шай**.

Қара — 1) өлім-жітім, қайғы-қасірет, ылаң. Мәселен: не қара көрінді?, — дегенде «не басыңа күн туды, қандай қасіретке душар болдың?» мағынасын аңғарамыз. Отан соғысы жылдарында пайда болған **қара қағаз** тіркесі «өлім-жітім, қаза жайындағы хабар» деген мағына бергені елдің бәріне аян, немесе: қара уайымға салыну — қатты қайғыру, қасіреттену; 2) өлім-жітімге, қайғылы қазаға байланысты жамылатын, киінетін, тұтынатын азалы киім, зат: қара жамылу — аза түту, қайғылы күйді бастан кешіру мағынасын білдіреді. «Қазақтың ежелгі салтында өлген ердің бір жыл бойы найзасы босағада қадаулы тұрады. Аты жал-құйрығы күйзеліп жылқыға жіберіледі, жұбайы шашын тарқатып, басына қара жамылып, күніне үш мезгіл жоқтау айтады. Марқұмның жылы болған соң атын сойып, найзасын сындырып, асын береді. Әйелінің басындағы қара жамылғы алынады» [2, 19].

Бір кезде қанды соғыстан,

Қаралы болған Түркістан.

Садақтан самсап оқ ұшқан,

Жаралы болған Түркістан.

«**Қара**» түр-түс атауының қасиетті, киелі деген мәнді білдіретін символдық мағыналары да бар. Бұл тіліміздегі **қара шаңырақ, қара домбыра, қара қазан** сияқты тіркестерден байқалады. Этнограф С.Кенжеахметұлы қара қазанның символикалық белгісі жайлы былай дейді: «Қазанның басқа ыдыстарға қарағанда қазақ өмірі мен мәдениетінде алатын орны мүлде жоғары. Өйткені ол — күнделікті тіршілік құралы. Қазақ дастарханына түсетін тағамдардың барлығы да, ең алдымен, осы қазаннан өтеді. Халық жай ғана «қазан» демей, оны «қара қазан» деп қастерлеп айтады. Бұл жерде қара сөзі қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді. «Жеті жарғыда» өлім жазасына бұйырылған адам жеті айып төлеп құтылса, оның біріншісі — «қара қазан төлеуі» деп аталады [3, 128].

Сонымен қатар «қара шаңырақ» тіркесі де үлкен, қасиетті, киелі, қадірлі ұғымын білдіреді. Қара шаңырақ — ел қадірлейтін әкенің, атаның, не бабаның отырған немесе дәстүр бойынша кенжесінің еншісіне тиген үлкен үйі.

Өтті анам — үш баламның пайғамбары,

Үш сәби жүрегінің сайран бағы.

Жыр қылып жатты біздің **қара шаңырақ**,

Менің сор маңдайымның тайған бағын...

Қара — қою, қалың, тығыз: қара орман — қалың орман, жыңғыл. **Қара** — ауыр, зілбатпан: қара уайым (еңсені басқан қайғы-қасірет), көңілім қара қазандай болды (көңілім қатты қалды, сауықпастай ауыр таңба салды). **Қара** — қатыгез, қаныпезер, ұятсыз, пиғылы жаман. **Қара** — жердің беті, қабаттары, топырағына қатысты ұғымдар. Мәселен, қара жол — ауыл арасын қосатын, жер бетіндегі шындалған жол; қара су — ойпаттау, саздау, тегіс жердің астынан шығып ағатын су. **Қара** — күшті, екпінді, тегеурінді; **қара дауыл** — жер бетіндегі заттарды қиратып, бұзып кететін, қатты соғатын дауыл; **қара күш** — тепсе тебінгі үзетін адамның, күшті хайуанның т.б. заттардың зор күші. **Қара** — көңілсіз, сүреңсіз, тұңғияқ терең, қалғып-мүлгіген, бейғам. «Түн» деген ұғым қараңғылықты білдірсе де, қазақтар қараңғы түнде немесе жеті қараңғы түнде деп плеоназм ретінде қолдана береді. Сонда осындағы қара сөзінің мағынасы дәл «қараның» өзі емес, көзге түртсе көргісіз, қараңғылықты, тірі жанның бәрі ұйқыға кетіп, қалғып-мүлгіген бейғам мезгілді аңғартатын сияқты. **Қара іңір** — кеш батып, ымырт жабылған, елдің қарасы көрінгенімен, бірақ кім екенін тануға болмайтын сүреңсіз, көңілсіз уақыт, қара кеш.

Үмітімді жатқанда сендер бөліп,

Құтқардыңдар, адамдар, сендер келіп,

Қара түнде қара орман адастырды,

Қарсы алдымнан жол көміп қар асқынды.

Қорыта келгенде, түс атауларының тіліміздегі мәні халықтың тұрмыс тіршілігінің, дүниетанымының кеңдігінің нәтижесі деп түйсінгеніміз жөн. Бұл ұғымдағы түр-түс атаулары ақынның тілінде адам психологиясын, дүниені танудағы өзіндік көзқарасын, таным-талғамының биіктігін көрсетуде жиі қолданылады. Өмірдегі сан алуан құбылыстар мен заттық деректердің ерекше белгісін

сипаттауда түстердің маңызы ерекше екенін Т.Айбергенов саптаудағы талғампаздықты жетік меңгергенін байқатса лирикасынан аңғаруға болады. Бұл ақынның сөз керек.

Әдебиет:

1. Айтова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы. Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Қолжазба. Алматы, 2005.-146б.
2. Нұрсұлтанқызы Ж. Бейвербалды амалдардың танымдық табиғаты // «Подготовка конкурентоспособного специалиста как цель современного образования». Материалы III международной научно-практической конференции. 20-21 ноябрь. Vědecko vydavatelské centrum «Sociosfera-CZ», — Прага-Чехия, 2013. — 18-20 с.
3. Кенжеахметұлы с. Жеті қазына. — Алматы, 1997.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ УНИВЕРСИТЕТЕ «БОЛАШАК»

Реализуя инициативы Главы государства Н.А. Назарбаева, университет «Болашак», имеющий 19-летний опыт подготовки кадров в области образования, бизнеса, инженерии, сельского хозяйства и других специальностей, стремится к удовлетворению потребностей работодателей в специалистах, обладающих логическим мышлением, способных адаптироваться к изменяющимся условиям мирового рынка в условиях глобализации. Прием в Университет осуществляется по государственным образовательным грантам и на договорной основе. Подготовка специалистов осуществляется по 42 специальностям бакалавриата и 6 специальностям магистратуры. Университет включает 3 факультета, 10 кафедр, 2 колледжа.

Как учебное заведение Университет видит свою миссию не только в передаче имеющихся знаний, но и наработке новых знаний на основе достижений науки. При таком подходе в научный поиск вовлечены не только преподаватели, но и большинство студентов, а также магистранты университета. Сегодня Университет «Болашак» является исследовательским университетом инновационного типа.

Университетом проводится работа по созданию и внедрению совместных образовательных программ с зарубежными вузами. Так, с целью творческого сотрудничества университет подписал договора о сотрудничестве с Аэрокосмическим институтом, институтом Аэронавигации Национального авиационного университета Украины, Федеральным государственным бюджетным образовательным учреждением высшего профессионального образования «Московским государственным университетом экономики, статистики и информатики (МЭСИ)», университетом Экономики и предпринимательства (Кыргызстан), научно-издательским центром «Социосфера» (Чехия), издательством «Молодой ученый» (Россия), центром социально-политических исследований «Премьер» (Россия), ORT Publishing (Германия), Cibunet Publishing (США) и т.д. В договорах рассматриваются конкретные мероприятия по развитию сотрудничества в области учебно-методической и научно-исследовательской деятельности; повышению квалификации и организации стажировок профессорско-преподавательского состава; а также по реализации совместных образовательных программ бакалавриата и магистратуры.

Увеличивается количество зарубежных публикаций ППС, в том числе в научных изданиях с высоким импакт-фактором. За 2013 год за рубежом опубликовано свыше 38 научных статей ППС университета. Основные результаты исследования опубликовались в России, Чехии, Польше, Болгарии, Германии, США, Пакистане, Южной Корее, Испании, а также в рецензируемых журналах, которые имеют SJR (Scopus, Elsevier и т.д.).

INFORMATION ABOUT «BOLASHAK» UNIVERSITY

Realizing initiatives of the Head of state N.A. Nazarbayev, the «Bolashak» University having 17 years' experience of training in the field of education, business, engineering, agriculture and other specialties for Kyzylorda area, achieves for satisfaction of needs of employees in the experts of possessing logical thinking, capable to adapt for changing conditions of the world market in the conditions of globalization. The university train 42 specialties of a bachelor degree, 6 specialties of a master. It includes 3 faculties, 10 departments and 2 colleges.

The university predict its mission not just having the knowledge as an institution, but also having the new achievements in sciences. In research not only the teachers are involved, but also students and masters of university. As a result, today «Bolashak» University is one of the innovation types of research work.

The presence of the international joint educational programs by university is conducted work on creation and introducing the joint educational programs with foreign high schools. For example, university has signed the agreement on cooperation with Aerospace institute and institute to Aeronavigations National aircraft university of the Ukraine, has signed the agreement on strategic partnership with Federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)» and Erevan branch of the federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)», one more agreement is signed in this year about cooperation between university «Bolashak» and university of the Economy and enterprise (Kyrgyzstan), with press «Young scientist» (Russia), with center of social-political researches «Premier» (Russia), ORT Publishing (Germany), Cibunet Publishing (USA). Permanent cooperation is provided in agreement between university in the field of scholastic-methodical, research and cultural activity; in increasing of the qualifications and organizations of the periods of trial professorial-teaching composition; in realization of the joint educational programs bachelors and the masters.

The quantity of foreign press of teaching staff is improving. 38 articles of teaching staff are published in foreign countries like Russia, Czechia, Poland, Bulgaria, Germany, Pakistan, the South Korea, Spain in 2013.

There are many articles which are published in reviewed journals like SJR (Scopus, Elsevier etc). The results of scientific research work of professor-training staff is actively being developed and implemented in the educational process.

Молодой ученый

Ежемесячный научный журнал

№ 20.1 (79.1) / 2014

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметова Г. Д.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Авдеюк О. А.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Игнатова М. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенюшкин Н. С.
Ткаченко И. Г.
Яхина А. С.

Ответственные редакторы:

Кайнова Г. А., Осянина Е. И.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Игисинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Козырева О. А. (Россия)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Бурьянов П. Я.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

E-mail: info@moluch.ru

<http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии «Конверс», г. Казань, ул. Сары Садыковой, д. 61